

Csoóri

Sándor,

Hervay

Gizella,

Nagy Gáspár, Takáts Gyula versei;

interjú Balogh Edgárral;

tanulmányok Németh Lászlóról;

Ablonczy László beszámolója

a kassai

színházi

napok-

ról

tiszatáj

IRODALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik havonként

Főszerkesztő: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő-helyettes: ANNUS JÓZSEF

Kiadja a Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: **Kovács László**
81-5607 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — Táviratcím: Tiszatáj, Szeged, Sajtóház. Telefon: 12-670. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Budapest, József nádor tér 1. sz. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 12 forint. Előfizetési díj: negyedévre 36, fél évre, 72, egy évre 144 forint. Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza. **Indexszám: 25 916.**

ISSN 0133 1167

A szerkesztőség tagjai: Csatári Dániel, Möcsár Gábor, Olasz Sándor, Tóth Béla

Tartalom

XXXVI. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

1982. FEBRUÁR

CSOÓRI SÁNDOR versei: Jók voltunk, jók és engedelmesek, Egy korszak emléke, Mint cigarettázó sírásók	3
HERVAY GIZELLA: Egymásban biztunk eleitől fogva (vers)	5
TAKÁTS GYULA versei: Magyar idő, Egy végvár helyén, Töretlen	7
KÁLNOKY LÁSZLÓ: Intérieur (vers)	8
NAGY GÁSPÁR versei: Infinitivusok lányom olvasókönyvéből, Arányos igazságtalanság, Ott, Lepantónál, ... (1571. okt. 7.)	9
KAPOSI MÁRTON: A 90 éves Koltay-Kastner Jenő köszöntése	12
ANNUS JÓZSEF: Fekete Gyula 60 éves	15
BEKE GYÖRGY: Magyar irodalmi lexikon Romániában (Beszélgetés Balogh Edgár főszerkesztővel)	17
HERBSZT ZOLTÁN versei: Látomás, Úton Toboso felé	21
JÓZSA FÁBIÁN: Köszönés nélkül (vers)	22

HAZAI TÜKÖR

TÓTH BÉLA: Tiszajárás (26.)	23
SZ. LUKÁCS IMRE: Tiszta kenyér	27

ÖRÖKSÉG

MOCSÁR GÁBOR: Megítélés kérdése? (Szubjektív sorok a hetvenéves Darvas Józsefről)	38
DEMÉNY JÁNOS: Egy Bartók-kutató műhelyéből (II., Rézkarcok hidegtűvel)	43

TANULMÁNY

GREZSA FERENC: Németh László üdvtana tanulmányainak, drámáinak, önvallomásainak tükrében (Sándor Iván könyvéről)	47
KOCSIS RÓZSA: Az Iszony és a világirodalom	50
CS. VARGA ISTVÁN: Az asszonyi sors két regénye (Anna Karenina és Iszony)	56
KISS TAMÁS: A sorsvállalás történelmi modelljei (Németh László középkorélménye)	68
IMRE LÁSZLÓ: „A feladatok ma megint itt tolonganak körülöttünk” (Jegyzetek Németh László XIX. század élményéről)	74

KRITIKA

LACZKO ANDRÁS: Fekete Gyula: Elfogultságaim térképe	80
MÁTYÁS ISTVÁN: Tamás Menyhért: Vigyázó madár	82
HORVÁTH DEZSŐ: Szürke szegénység (Sz. Lukács Imre: Szülém mégis utazik)	84

MŰVÉSZET

Színház

ABLONCZY LÁSZLÓ: X. Fábry Zoltán Irodalmi és Kulturális Napok — a színház jegyében Kassán	86
GÁL SÁNDOR: Fábry Zoltán sírjánál	90

Képzőművészet

KOVÁCS ISTVÁN: Havazás napsütésben (Várnai László fotografikáiról)	92	
BEKE GYÖRGY: Molter Károly hagyatéka	93	
HALÁSZ ELŐD: <table border="1" style="display: inline-table; vertical-align: middle;"><tr><td>Suki Béla (1930—1982)</td></tr></table>	Suki Béla (1930—1982)	95
Suki Béla (1930—1982)		

ILLUSZTRÁCIÓ

Várnai László fotografikái a műmelléklet I—II. lapján, valamint a 11., 16., 46., 91. és a 94. oldalon

Jók voltunk, jók és engedelmesek

Nemzedékemnek

Jók voltunk, jók és engedelmesek,
mint a cigánymeggyel teleaggatott kisfiúk a sétatéren,
nem tapostuk le a gyöpöt s nem aknáztuk
alá a parkba kiültetett dáiákat.
Jók voltunk, jók és engedelmesek:
a hátbarugdosott, kósza kuttyákért
még álmunkban is fölszisszentünk,
de a meghunyászkodó férfiak szemét,
mint egy karambol vértócsáit, kikerültük.
Jók voltunk, jók és engedelmesek,
láttuk Grúzia szikláit bátor napsütésben,
ittuk borát,
láttuk a hazaballagó Fekete-tengert alkonyatkor
s a száj nélkül maradt ősi isteneket
és bársonyos gyömmorral vacsoráztunk meg csakazértis.
A tormás fartőhöz Mozart muzsikált nekünk
hideg csillagon állva.
Jók voltunk, jók és engedelmesek,
szél fújt, félrebillentek velünk az évek,
mint lassan forduló repülőgép egy kivilágított
város fölött,
fölcsapott hozzánk a reklámtűz s a világtűz
finom pernyéje,
a fogadásra siető tábornokok váll-lapja sárgán izzott,
de mi inkább Jancsó paradicsomi nőit néztük
a mozivásznon
s a sárkeresztekre aggatott, perverz kis bugyikat
fogvacogva.
Jók voltunk, jók és engedelmesek,
sajgó orrcsontunk fölött szoknyásan
lépkedett át a balszerencse,
céljához ért velünk a múlt,
de mi még mindig egy trombitás bál emlékét
dédelgettük a háborúból,
mintha megtömött, rózsaszín zsák
álmodott volna helyettünk éjszakánkint.

Egy korszak emléke

*Léggömbök emelték magasba
a virágcsokrokat
kezek helyett.
Aki álmodni tud, nem lepődik meg ilyen csodán.
Én csak álltam a tér sarkán trombita-zsivajban
falfehéren
s néztem a kézfejemet:
eldobni való ócskavasat.*

Mint cigarettázó sírásók

*Fölébredek,
ablakot nyitok,
hosszan nézem a dermedt Börzsönyt,
hosszan a földre fektetett tükröt: a Dunát.
Egy sirály leng fölötte gyűrődve,
alacsonyan. Vagy tán rosszul látok
s elveszett, fehér fejkendődet
találta meg a bokrok közt a szél évek után
s azt dobta föl magasba, váratlanul?
Valaki a robogó vonat ablakából
ugyanazt a lebegést nézi,
ugyanazt a gyűrődő fehérséget
és nem sápad el,
és nem esik össze,
és nem húzza meg a vészféket,
és nem hallja, hogy fagyos föld
zúhog a koporsódra egyfolytában —
Áll csak és bámul a vágató ablakkeretben,
várja egy város hangos tornyokkal, kertkapukkal,
rágyújt, suhan vele a füst,
suhán vele a részvétlenség,
magamra hagy ő is a hegyel,
mint cigarettázó sírásók a sárga dombbal.*

Egymásban bízunk eleitől fogva

Csoóri Sándornak

I.

egymás tekintetében élők
egy kézfogástól életbenmaradók
egy biccentéstől föllélegzők
egy mosolytól élni tudók
mintha tudtuk volna már
hogyan egyenként üzetünk árvaságra
egyenként varrják össze a szánkat
egyenként löknek vak gödörbe
pedig a mondatot együtt mondtuk
egymás ruhájában jártunk
egymáshoz jártunk kórházról kórházra
egymás halálát éljük tovább
miénk a halottak köztársasága
egymásban bízunk egymás nélkül
midőn már egymásból is kiűzettünk

II.

megvakítanak fölfelé kacsintó szemek
ítélet már a szerelem is
koponyánk közölhetetlen
fejemben nem múlik a fájdalom

vak szememmel lát vak szemed
kocsonyás közönybe zárva
kezemtől menekül kezed
kimondhatatlan kaszárnyában

torkunkba gyűrve újságpapír
fuldoklunk egymásért külön-külön
magányba száműzöttek tarkónlőtt serege
felfaljuk magunkat felfaljuk egymást

III.

kitaszított szemek
a nézőtéren

kiürített koponyák
műmárvány múzeumokban

*szemet növesztek magamnak
megvakulok*

*beköltözök koponyámba
halálra ítélem magam*

IV.

*szerelemre száműzöttek
lőrés-szeműek
szurony-szájúak
gödörbe egymásra zuhanók
testünkbe temettek
egyenruhájában*

*egymásra bilincselte
karunk is levágva*

*elvérző térkép
homlokod*

*elvérző térkép
homlokom*

V.

*száműzött szemed
száműzött szemem*

*kopasz karácsony
kilakoltatott koponyák*

*vakírás
szemgödör-haza*

VI.

*szemgödörök helyett látok
felnyitod méhem koporsóját
földdel szeretkezel*

*föld vagyok
megnyílok neked*

Magyar idő

*A rózsaszín knosszoszi oszlopok ...
Kék, nagyszarvú bikák s a lepkék
kísértének. A szép déli napok
s hegyem tövében mintha ott is lennék,*

*ahol az idő aranyló szárnya
fénylett és állt a homlokom felett.
Előttem századok magánya
s nevek vésik e bazalt hegyeket ...*

*Vitorlák éke, hattyúk, ludak
és lábamnál nagy, sötét bivalyok
tapossák szét a hullámozó utat
és földünk ég ... Tőzeg-parázs ragyog.*

*Csupán egy makacs fügefaj
szólít nyersen és hangja mintha ...
Hallgatja hidegen a szilva.
Kéken jegyez a nem is tinta.*

*Ért, bodzaszín magyar idő!
Bár bokra mintha itt sem állna
és mezsgye sincs és szélén se a kő,
mely véghely volt villámló tájba ...*

Egy végvár helyén

*Végvár ha volt ... Ledőlt,
de látszik még és ez elég!
A megmaradt torony, e kör
kirajzolja az őrködők helyét.
— Vagy nem vagy te is az? —
Költők — ha vagytok —, most feleljetek!
Vagy zörgessétek, nem láncotok,
kavicssal tömött fejetek ...*

Töretlen

*Nincs szárnyam, jól tudom,
de azt is, szállhatok!
A börtön tornyából kiléptem
s töretlen köztetek vagyok.*

KÁLNOKY LÁSZLÓ

Intérieur

*A hullámzó tükörben egymást ölelő bútorok,
mint vízbe fulladó szerelmesek
áll alakjai. Boltívek homályában látni még
a kiapadt vízű vázákban hervadó virágokat.
Arcképek a falon, titkuknak rácsát nem nyithatja kulcs,
se kéz. A végtelen álom szobája ez,
ahol örökre megvetve az úgy,
ahol a visszfények egyformán mozdulatlanok
nappal és éjszaka,
és a mécses olaja elfogyott.*

*Emlékszik a szoba ama nászéjszakára,
a réges-régire, a sötétben fel-felhangzó nyögésre,
bútorrecsegésre, homályos indítékú zokogásra,
mikor lepergett az égről a holdfény
s egy meztelen leány hasának tálja fogta fel
a szinte láthatatlan cseppeket.
Egy feketeszőrű férfikéz valamennyit gyors mozdulattal letörölte.
Azután kezdődött előlről a fojtott nyögdelés,
a gyermeket nem váró ölelés,
a gyönyör áramát időnként megszakító zokogás,
a hajnali didergés
és a feltűnés nélküli távozás
az ellenszenves város esős, borongós reggelén.*

Infinitivusok lányom olvasókönyvéből

Domonkos Istvánnak, Újvidékre

<i>Botot</i>	<i>faragni</i>
<i>nyelvet</i>	<i>kitűzni</i>
<i>veszteg</i>	<i>maradni</i>
<i>ellent</i>	<i>kiűzni</i>
<i>vizből</i>	<i>borozni</i>
<i>jövőt</i>	<i>tanulni</i>
<i>hazát</i>	<i>orozni</i>
<i>mindig</i>	<i>lapulni</i>
<i>anyánk</i>	<i>pofozni</i>
<i>engem</i>	<i>lövetni</i>
<i>melót</i>	<i>fokozni</i>
<i>pártot</i>	<i>követni</i>
<i>tessék</i>	<i>figyelni</i>
<i>mire</i>	<i>figyelni</i>
<i>lassan</i>	<i>haladni</i>
<i>cipőt</i>	<i>levetni</i>
<i>zsákban</i>	<i>szaladni</i>
<i>lehet</i>	<i>nevetni</i>
<i>sírva</i>	<i>fakadni</i>
<i>kezet</i>	<i>emelni</i>
<i>mindent</i>	<i>tagadni</i>
<i>zászlót</i>	<i>fakulni</i>
<i>nyelvem</i>	<i>harapni</i>
<i>cipőt</i>	<i>kifűzni</i>
<i>tisztán</i>	<i>hadarni</i>
<i>vakon</i>	<i>betűzni</i>

Arányos igazságtalanság

*És Ó? Hol állott?
Te emlékszel még?
Most senki sem áll ott.
Fénylőn üres a kép.*

A vers belsejében
fénylik valami
biztosan elejthető
mi az?

Megfejtés:
a vers legbelsejében
balra a kerengő folyosón
a 44. szónál lépj be!

□

Kengurukölyökként
kit cipel az anyja
aztán egy hús napon
végre kirakja . . .
ugrándozik hülyén
forog ő is a földdel
legel a többiekkel
mint egy nemzedék.

□

Kivételezettjeivel
imbolygó csónakon
süllyed a tenger is.
Tombol a kegyosztó
és föltalálja az
arányos igazságtalanságot.

□

Fénylőn üres a kép.
Most senki sem áll ott.
És Ő? Hol állott?
Te emlékszel még?

Ott, Lepantónál, ... (1571. okt. 7.)

(egy privát csatakép — többszöri elképzelés gomolygó füstjében)

(Ha) — 1571-ben
szól a rádió
októberi híradásban
kopog a „dió”

bizony kemény ágyúzástól
hullott a pogány
volt ott mindenféle végszó:
Allah és Akbár!

„Egyesített csapataink
künn a nyílt vízen
Don Juan d’Austria
vezetésével

Lepantónál győztek győztek!
végre győzelem!
— ujjonghat a tudósító —
flottánk vérvízen”

aki nem más mint Cervantes
— karja ott veszett —
másik kézzel varázsol majd
remekműveket

250 török hajó
s összefegyverei
lészen spanyol meg Pápai
sőt: velencei

Mint a színpad ha kiürül
oly üres a kép
de már az Óceán felől
jön Sir Francis Drake

(Ha) — 1571-ben
szól a rádió
így kezdené híradását
a tudósító

aki akkor még alig Sir
többnyire kalóz
ánglus partoktól is többszáz
mérföldre hajóz

nem csípi a spanyolokat
annyi szent igaz
(a) Győzhetetlen Armadának
ez sem sok vigasz

„az Összevont flotta éle
itt Lepantónál
októberi vizet hasít
s ágyúszóra vár”

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIKÁJA

A 90 éves Koltay-Kastner Jenő köszöntése

A tudós professzort, az idős mestert köszöntik most egykori hallgatói és tanítványai, az az immár több generációhoz tartozó tanár, kutató, szerkesztő és más hasonló pályára került filosz, aki Koltay professzor úr óráin szerzett először rendszeres tudást az olasz, a francia vagy a magyar irodalomról, azok, akiket ő vezetett be az olasz filológia rejtelmeibe, s akiket az ő példája és sokoldalú útmutatása indított el a tudományos pályán. A humán tudományok terjesztésén és fejlesztésén jelenleg munkálkodók közül nagyon sokan tőle kaptak egy életre szóló inspirációt még a pécsi, a szegedi vagy éppen a római egyetemen, az ő előadásai és publikációi alapján rajzolódott ki előttük Európa olyan szellemi térképe, amelyen tájékozódva azzal a biztonsággal indulhattak intellektuális vándorútra, hogy onnan sokban gazdagodva fognak előbb-utóbb hazatalálni. A tudomány szigorával mutatta meg nekik a tudománynak azt a vitathatatlan sajátosságát, hogy fejlődni csak akkor képes igazán, ha nem zárkózik be — sem szűklátókörűségéből, sem ideológiai megfontolásból — a nyelv és a nemzet, valamely diszciplína vagy korszak keretei közé, hanem ezeket csak kiindulópontnak tekintve úgy tájékozódik, szelleme úgy vesz lélegzetet, hogy attól minél élénkebbé válhasson a nyelvi, lokális és ágazati egységek belső vérkeringése és mozgása. Elsősorban ezt szem előtt tartva kezdte tudatosan úgy alakítani, majd hagyta a véletlen által is abba az irányba formálni hamarosan igen sokrétű tudományos munkásságát, hogy abban az összehasonlító kultúrhistoria jusson vezető szerephez, sőt a komparatistikának is azt a területét vette hatékonyabb művelés alá — a magyar—olasz kulturális kapcsolatokét —, ahol nagyon a kezdeteknél tartott még hazánkban a munka, noha sokat engedett sejtetni mind a szélesebb kulturális látóhatár, mind a nemzeti önismeret szempontjából. A visszamaradottság és a várható eredmények jelentősége tudatában vállalta a tudomány e szektora művelésének legkülönfélébb formáit, a szótárkészítéstől és szövegkiadástól kezdve a fordításokon keresztül a szellemi portrék felvázolásáig és a korszakmonográfiák megalkotásáig. Kisebb könyvtárnak is beillő művek sora tanúskodik ma arról, mennyire eredményes ez a sors kegyéből ilyen hosszú alkotói pálya.

Látványosan a véletlen, az első világháború alatti olasz fogság indította el véglegesen azon az úton, amelynek legszélesebb sávja az italianisztikáé. De örömmel elhagyott, átmeneti kényszerpálya lett volna ez csupán, ha ide sodródott utasában nincs meg a sokoldalúságra törekvő hajlam, és ha ezt az adottságot nem támogatja olyan irigylésre méltó erudíció, amelyet a századforduló sokszínű szellemi légkörében lehetett — ha nem is áldozatok nélkül — elsajátítani. Ő még, mint kisdíák, Gyulai Pálhoz fordulhatott tanácsért a kényesnek ítélt helyesírási problémákkal. Az egyetemen, mint magyar szakos hallgatónak, Riedl Frigyesztől volt módja tudományos objektivásra törekvő módszert tanulni, német szakosként Heinrich Gusztávtól filológiai gondosságot, francia szakos stúdiumait pedig a Sorbonne-on egészíthette ki (Eckhardt Sándor társaságában), s közben belehallgathatott az akkor népszerű csúcson álló Henri Bergson híres szerda délutáni előadásaiba, amelyeket az École Normale Supérieure-ön tartott. Az egyetemi tanulmányokat az Eötvös József Kollégium órái tették számára még tartalmasabbá, ahol az angolt Gombocz Zoltán tanította akkor, a magyar irodalmat a fiatal Horváth János. Az ilyen terepen megtett első lépések után a Dél-Itáliában eltöltött fogság évei nem kizárólag a nélkülözés és az otthonról való távollét keserű élményét adhatták, hanem — átmenetileg talán csak a körülmények megédesítésképpen, de távlataiban az intellektus megerősítését szolgálva és a felkészítés idejét meghosszabbítva — Romain Rolland olvasásának és a Dante nyelvével való ismerkedésnek jól kihasználtságát is. Ez utóbbi annyira meghatározó, hogy hazatérte után Kaposi Józsefhez vezet az útja, s a nála történt jelentkezés az italia-

nisztikával való eljegyzésnek is tekinthető. A véletlen kínálta út véglegesítését a pécsi egyetem katedrájának elfogadása jelenti: nyilvános rendkívüli tanár lesz az ország második olasz tanszékén. Az olyan véletlen azonban, mint amilyen az ő tudományos életútjába beleszólt, csak az olyan egyéniségnél állandósulhat új szükségszerűséggé, aki nem ön maga megtagadását, hanem lehetőségei kiszélesedését látja meg benne és valószínűsíti meg általa, s a pályamódosítást követően a szélesebb ívű úton még nagyobb lendülettel képes haladni tovább. A fiatal tudós ugyanis lényeges kulturális szükségleteket, még csak kevesek által megsejtett lehetőségeket ismer fel, amikor az olasz—magyar kapcsolatok kutatása felé szélesíti korábbi, francia—magyar párhuzamokat elemző munkásságát. Így a hazánkat szinte kezdetektől fogva mélyen befolyásoló olasz kultúra egyre elhivatottabb kutatójává válik. Zambra Alajos, Kőrösi Sándor, Péterfy Jenő és Kaposi József után — hézagpótló részletkutatásaival, sokkal körültekintőbb filológiai módszerével és összefoglalásra is törekvő vállalkozásával — valóban tudományos alapokra helyezi az olasz—magyar összehasonlító kutatásokat.

A katedra és a publikációk nyilvánossága mellett a kultúrdiplomácia lehetőségei is rendelkezésre állnak abban, hogy még közelebb hozza hazánkhoz Itália értékeit. Előbb, mint a Római Magyar Történelmi Intézet, aztán a Római Magyar Akadémia titkára szervezi ezt, s közben egyre elmélyültebben kutat, ifjú tanítványokkal is körülvéve már. Miközben a Risorgimento és a Kossuth-emigráció alapvető forrásait tárja fel, egyben az objektivitásra törekvő tudomány neves nemzetközi centrumává igyekszik tenni a Palazzo Falconierit, ahol az általa vezetett intézmény működik. A tudomány oázisának, nem pedig politikai erők ugródeszkájának tekinti Borromini szép Tiberis-parti épületét. Ezzel az attitűddel irányítja később a szegedi egyetemet, mint annak rektora, a második világháború legválságosabb végső hónapjaiban, s nagy szerepet játszik abban, hogy a front rövid intermezzója után minél előbb meginduljon az oktatás, a megváltozott hallgatóssággal is az intézményhez méltó magas színvonalon. Nagy részt vállalt Szeged irodalmi folyóirata, a Tiszatáj megindításában, és írásaival, tanácsaival továbbra is támogatta. Közel egy évtizednyi időszakra le kellett mondania legkedvesebb tevékenysége, az olasz irodalom oktatásáról (a régi magyar irodalom professzora ekkor), de aztán annál nagyobb lendülettel kapcsolódott be a román nyelvek és irodalmak tanszékének újjászervezésébe, és tartotta az olasz meg a francia irodalmi előadásokat.

Szegedi évtizedei — életének csaknem fele — a korábbi munkásság kiszélesedését és betetőzését teszik lehetővé. Ekkor születik meg Cola di Rienzo portréja, Aretino és Leopardi pályaképe, az olasz felvilágosodás irodalmát feldolgozó szintézis, a Kossuth-emigráció története és a magyar—olasz nagyszótár, nem is szólva a kisebb tanulmányok hosszú soráról. S ha közel nyolcvanvesztendőskorában meg is válik az őt nagyon nélkülöző olasz tanszék vezetésétől, nem így az utóbbi időben nevelt tanítványoktól, és főleg nem a munkától. Magánélete megpróbáltatásain is a még be nem fejezett kutatásokra való koncentráció segíti át. Dante népének egy életre megszeretett kultúrája, a mindig nagyon tisztelt tudomány toposz noétosza betölti mindennapjait.

Amit alkotott, gazdag és teljes életmű — egyéni profillal, maradandó értékekkel, folytatásra inspiráló lehetőségekkel. Olyan vállalkozás az italianisztika és a komparatiztika művelésében, amelyhez hasonlót csak a klasszika-filológia legjobb szakemberei tudtak végigvinni: a filológiai aprómunkától az összefoglalásokig terjed, a nyelvtörténet és a diplomáciatörténet éppúgy része, mint az eszme- és az irodalomtörténet, átfogó és egyben differenciált képet tud adni korokról, életművekről és problémákról egyaránt. Alapvető elve a tényszerű megbízhatóság. Kevesen tisztelik annyira a tények „makacosságát” s kevesen támaszkodnak megbízhatóságukra is úgy, mint ő, nem kímélve az utánuk járás fáradtságát, fel is használva egyben rendjük orientáló erejét. Nem a századelő szürke pozitívizmusának intellektuális kényelemből való továbbmentése ez, nem is csupán a látványos szellem-

történet és a marxismus vulgarizáló változatának valamiféle ellenpontozása, hanem a konkrétság tisztelete, az induktív módszer erősségeinek kamatoztatása, a tudomány szilárd talajon történő felépítésének bevált törekvése. A pályakezdekor kapottak továbbvitele helyett sokkal meghatározóbb itt az általa művelt tudományterület addigi fejlettségi fokának objektív követelménye: minden új tudományág — s ez alól az olasz—magyar komparatiztika sem kivétel — a tényfeltárást, a legfontosabb témák és problémák fenomenologikus leírását végezheti el legelőbb, csak az empirikus igazságok levonása után emelkedhet a széles körű általánosítás, az elméletalkotás fokára. Koltay professzor indulásakor az egész összehasonlító irodalomtudomány fejlődése kezdeti szintjén állt, általa választott ágát is csak a nála látható módszerrel lehetett érdemlegesen megközelíteni. Ott pedig, ahol a mások által már kitaposott utakra lépett — mint Dantéról, a magyar irodalmi barokkról vagy a Kossuth-emigrációról szólva —, a csatlakozás jogát — s ez nyilván alkati kérdés is — a problémát új megvilágításba helyező adatok felmutatásával igyekezett megszerezni. Összefoglaló jellegű művei sem a már adott szintézisek hézagainak spekulatív kitélése révén jönnek létre, hanem az ellenőrzött régi és a hozzájuk társított új adatok újrafelépítésével szerveződnek más organizmussá. Ez az eljárás mód nem tette eredményeit látványossá, de annál nagyobb időtállóságot biztosított nekik. Művei nem tetszetős, hanem szilárd alapokra emelt szolid építmények, amelyek több ideológiai földrengést is képesek átvészelni. Eredményeinek többsége leginkább alapzat egy több generációs vállalkozáshoz, amelynek már részben más jellegű folytatása a kollégák és a tanítványok feladata.

Ő maga tudja a legjobban, hogy egy századelőn indult tudós kezdeményezéseit nem lehet a mi korunkban csakis az övéhez hasonló eszközökkel és ugyanabban a szellemben folytatni. Az olasz nyelvet és az európai kultúrát tőle elsajátító tanítványok sok tekintetben más utakat jártak és járnak (az általa vezetett tanszéken egy sincs közülük), de ezeken az utakon az is nagyon nagy mértékben segíti haladásukat, hogy mindig hasznosítható, más területekre is transzponálható útravalót kaptak mesterüktől: olyan szemléletet, amely a tisztázott adatok nélkülözhetetlenségét, a konkrétság előtérbe helyezését, a tudomány objektivitására törekvését és a nemzeti kultúráknak az egyetemestől való elválaszthatatlanságát hirdeti elsősorban. A marxizmus módszerét — amelynek elsajátítására ő is vállalkozott, már túl „az emberélet útjának felén” — tanítványai legújabb nemzedékének főleg másoktól kellett megtanulnia. De a filológiát, amely nemcsak ismerete, hanem tisztelete és szeretete is a betűnek és a tudománynak, senki sem taníthatta jobban nála.

Kilencvenedik születésnapján azt kívánjuk, hogy még sok új tanulmány kerüljön ki tolla alól, gyakran találkozassunk vele szokásos Tisza-parti sétáin, minél többször láthassuk egykori tanszékén, az Ady téri egyetem épületében. A magyar tudományos életnek még nagy szüksége van a kiváló tudós példájára és műveire.

KAPOSI MÁRTON

Fekete Gyula 60 éves

Hihetetlen, persze.

Csak legutóbb is, hogy fölugrott néhány percre a szerkesztőségbe, országjáró tarisznyáját az asztalra csapva, lehuppant egy székre, aprót fújt, aztán folytatta ott, ahol valamely brigádtalálkozón nemrég abbahagyta. Három ilyen beszélgetése volt aznap, a vonat indulásáig talán fél órája, mégis összefoglalta tömör mondatokkal, mit tanult ezen a napon a sokak által oly mélyen lenézett író-olvasó találkozókon. Portásunkat megkértük, hívjon taxit, majd csörgessen föl, ha megérkezik. Indultunk is nyomban a jelzés után, ám a beszélgetéssel lassított lépcsőzés időt vett el így is. Laci bácsi a kapuban röstellkedve biztatott bennünket: igyekezzünk egy kissé, mert az atyafi ott a volán mellett türelmetlen már. Méltatlankodtunk, Gyula azonban leintett bennünket. Pár mondattal meghatározta a sofőr szociológiai helyzetét, említést téve a vállalati tervek, az egyéni érdek és az utas érdeke között feszülő ellentmondásokról. Utolsó szavait már a pilóta is elkaphatta a nyitott ajtón át, mert így dörmögött: — Na, látja, uram! Ha ennyire tudja, miért nem igyekszik jobban...

Látogatásának volt egyéb jellemző mozzanata is. Nem tőle, valami kertészeti szaklap riportjából tudtam Balaton melléki kertjéről, amelyet centiméterenként verekedett vissza a nádastól. — Megvan — felelte kurtán, amikor a birtok felől kérdeztem. — Hanem erre Vásárhely felé gyönyörű vetéseket láttam. Ha valamicske hótakarót kapnának... — A nagy kert foglalkoztatta inkább. A *mienk*. Amiként — így tudjuk írásaiból, olykor kedélyeket borzoló fölszólalásaiból is — mindig túlnéz a maga kerítésén, végig a kis haza téerein, s túl annak határain is.

Hihetetlen a hatvan év? Mozgását, eszének fürge forgását figyelve, valóban. Az életrajzi adatoknak mégis hinnünk kell. Nézzük csak: akármilyen fiatalon, de ezeréves jussának szétosztását bízta rá a magyar parasztság 1945-ben. Fontos lapok szerkesztője huszonöt évesen! Igen, fényes tavaszi szelek csattogtatták a zászlót, sok volt a munka, a hamar elvégzendő. Friss hitek, ifjú szívek kellettek ahhoz. Fekete Gyula azonban nemcsak hittel, erővel, de tehetséggel is érkezett az új tavaszba, ifjan írt könyvei is figyelmet keltenek már, s ugyancsak nem öregen írta meg legújabb irodalmunk egyik — ma már klasszikusnak számító — jelentős regényét, *Az orvos halálát*. A majálisok megderesedtek később. Aszályos nyarak, viharos ős is következett. Már nemcsak a tiszta hitért, a fönmaradásért is harcolni kellett ismét. Csoda-e, ha e sokféle és kegyetlen harcban edződött író a *közösség megszállottja*, mondhatni: a *kollektivizmus mániákusa* lett?

Elfogult? Igen. Közösségével szemben az. Tekintetének körébe vonja a családot, a munkaközösségeket, a nemzetet, majd az egész emberiséget. Csak így, e bővülő körök számbavételével tartja fölfoghatónak legszebb eszményeinket: a szocialista hazafiságot és az internacionalizmust. Talán ezért tartják némely botfülüek (vagy szándékosan félrehallók) olykor nacionalistának? Lehet. Ha figyelmesen olvasnák és érteni is akarnák Fekete Gyula vitacikkeit, sorskérdéseinken töprengő műveit, pironkodva vallanák be alapos tévedésüket. Aki így tud Veres Péter-i módon „népben-nemzetben gondolkodva” széttekinteni a világban, aki tud ízig-vérig közösségi maradni az „éljünk magunknak”, a „kaparj kurta...”, a „mi közöm másokhoz” veszedelmes tendenciái közepe, ahogyan ő, az nem lehet más, csak a szó igaz és tiszta értelmében vett szocialista hazafi. Amit hirdet, az pedig nem gyanakvásra, hanem fölkarolásra méltó eszme: valódi *szocialista hazafiság*.

Olykor nem érti az ember, miként van bátorsága hosszan idézni a véle vitatkozók leszóló, sőt mocskolódo leveleit, néha ostoba, nemegyszer nyíltan antihumánus „érveit”? Nem fél a legszenvedélyesebb, még a durván szitkozódó ellenvéleményektől sem. Mert ezek is az ő igazát erősítik! A szomorú példák mutatják, milyen mélyre züllesztget az egoizmus, a kötődések hiánya, az eszmények kilúgozódása, a kozmopolitizmus helyenkénti térhódítása. Megmosolyogják többen a népesedésünk ügyében ejtett szavai miatt. Mások ingerülten szólnak: túloz! Tragikusabbra hangolja a kiáltást, sötétebbre festi a képet, mint indokolt lenne. Talán igen. De ne feledjük: *író!* Hivatalból is *közösséget képvisel*, lelkiismeretből is. Meg aztán: annyiféle „süket duma” között nagyobbat kell kiáltani. Igen, olykor még annak is föl kell emelnie a hangját, akinek pedig igaza van. Mert a közmondás is csak addig írja elő a türelmet, amíg okos érvek állnak szemben okos érvekkel. Kívánjuk irodalmi és közéletünknek, hogy ne kelljen fölösen hangot emelnie senkinek. Maradjunk az okos, a józan érvelésnél. Fekete Gyula „kálvinista baritonja” is akkor zeng a legszebben, amikor nyugodtan, igazának tiszta hitével sorolja az érveket.

Hatvanéves lenne? Hinnünk kell mégis. Az időt meg nem állíthatjuk. De azt kívánhatjuk, hogy erőben, egészségben, szellemi izmainak ruganyosságában sokáig maradjon Fekete Gyula ilyen fiatal hatvanéves!

ANNUS JÓZSEF

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIKÁJA

Magyar irodalmi lexikon Romániában

BESZÉLGETÉS BALOGH EDGÁR FŐSZERKESZTŐVEL

A Romániai Magyar Irodalmi Lexikon műhelye egy írói dolgozószoba. Az asztalon, a heverőn, mindenütt gondosan rendben tartott iratsomók. Csak az egyik sarok maradt mentes ettől a zsúfoltságangulattól, ott, ahol a falról a régi, kedves barátok képe néz a szoba gazdjára. Szabédi László és Petru Groza, Gaál Gábor és Fábry Zoltán, meg Asztalos István arcvonásai. Történelmi leheletű sarok, mégis az élet varázsa árad onnan is. Balogh Edgár iratsomókat bont ki és fűz egybe újra, leveleket, megírt vagy megírásra előkészített címszavakat fognak össze a kartonlapok, régvolt vagy ma is alkotó írók, tudományos munkások adatai gyűlnek bennük, s itt, mintegy varázslatra, a holtak is megelevenednek újra, hogy a lexikon szerkesztőinek számot adjanak életükről, munkásságukról, az élők pedig újabb meg újabb munkáikat mutatják fel, hogy a számbavétel teljesebb legyen.

Készül a romániai magyar irodalom, még pontosabban: a romániai magyar írásbeliség több mint félszázados történetének lexikona.

Sokszor hallhattunk e lexikon terveiről, majd előkészületeiről, az első betű, az A címszavait olvashattuk is, vitáztunk is fölötte. Mindez mintha olyan rég lett volna... Hol tartanak a lexikon szerkesztésének munkájában? Ez a riporteri kíváncsiság hangzott el Balogh Edgár otthonában. Mert a lexikon szerkesztősége most itt található, a *Korunk* Szabadság téri szobáiból ide költözött, a Rákóczi út 48. szám alá, Kolozsvár egyik legkedvesebb negyedébe, ahogy Balogh Edgár nyugalomba vonult. Mint csiga a házát, úgy hozta magával a lexikon „szerkesztőségét”, gondjaival és reményeivel egyetemben. S azóta szinte „be sem megy a városba”, ide kapja a leveleket, az újabb vagy pótlásként kért adatokat, a telefonüzeneteket.

Így kezdtem „helyszíni tudósításon” 1972 nyár elején, mikor úgy tűnt, hogy az első kötetet „harangozhatom be”. Az eltelt kilenc esztendő alatt a dolgozószoba ugyanaz maradt, csak az elment kedves barátok portréi szaporodtak: a Jordáky Lajoséval és a Szemlér Ferencével. Az íróasztalnál ülő férfi mintha nem öregedett volna, pedig most jött haza a kórházból, súlyos betegségből épülőben. Előtte a lexikon első kötetének nyomdai levonatai, immár „kézzelfogható” bizonyossága a nagy munka megszületésének.

— *Első kérdésem ennek a végre megjelenéséhez érkezett lexikonnak a történetét érintené. Milyen elképzelés, szükséglet hívta létre a lexikont és mennyiben alapozódhatott erdélyi hagyományokra?*

— A más nemzettel együttélő nemzetiséget elsősorban nem a pusztán biológiai létezés, nem a számbeliség, még csak nem is a történelmi helyzet és a törvény teremti meg, hanem saját számbavétele, tudatbeli önösszeszedése. Ez pedig hol kezdődhetnek világosabban, mint az írásbeliség nyilvántartásában? A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* 1919-től máig akar képet adni a román néppel együtt élő magyar nemzetiség írásba-nyomtatásba rögződött megnyilvánulásairól, egy ábécé-sorrend könnyen áttekinthető közlésében.

Immár több mint tizenkét éve, hogy munkánkat elkezdtük. Munkaüléseink legelső jegyzőkönyve a *Korunk* sokáig otthonul szolgáló kolozsvári szerkesztőségében (még a Fő téren, a Mátyás-szoborral szemben) 1968. november 30-án kelt, s ha valaki meg akarna írni a lexikon regényét, hetvenegy jegyzőkönyvet kellene végigböngésznie. No meg elővehetné gondosan őrzött levéltárunkat is, e pillanatban az 1450-ik iktatásnál tartunk.

Száraz adatok ezek. Talán érdekesebb, hogy maga a kezdet is folytatásnak indult, mert az irodalmi lexikon gondolata tulajdonképpen már Bod Péter híres *Magyar Athenasá*val kapcsolatban felvetődött, amikor ezen ősllexikon nagyszabé-

megjelenésének kétszázadik évfordulójára emlékeztünk. Nagyszerű adatgyűjtemény volt az, kézről kézre adtuk egy bőrkötéses példányát, s amire a felvilágosodás korában a magyarigeni tudós vállalkozott, annak korszerű megismétlését álmodtuk magunk elé. Igaz, közéletünk kapott már Osvát Kálmán 1929-ben Nagyváradon megjelent *Erdélyi Lexikon*ával a mi időnkbe vágó felmérését, azóta azonban már fél század telt el, olyan eredményekkel, amelyek az akkoriban nemzeti kisebbségnek, ma együtt élő nemzetiségnek nevezett romániai magyarság társadalmi haladását, művelődésének kibontakozását igazolják.

Valósággal versenyeznünk kell ezzel a fejlődésmenettel. Ezt szerkesztői munkaközösségünk több mint száz tagja tudja a legjobban, hiszen az első megfogalmazásban már 1973-ban elkészült I. kötet A-tól F-ig terjedő anyagát az 1981-es megjelenésre egyéves munkával szinte újjá kellett teremteni a közben eltelt évek gazdag és sokoldalú irodalmi teljesítményeinek kiegészítő feldolgozásával. Most nyugodt lelkiismerettel szólva frissek vagyunk, mert a múlt év utolsó napjáig — még a korrekktúra közben is — nyomon követtük és címszavainkba foglaltuk szépíróink, közíróink és szakíróink alkotó tevékenységét.

— *Többször elmondta, megirta, hogy ez nem „csupán” irodalmi lexikon lesz. Milyen kritériumok szerint kerültek be a „testvér” művészeti ágak és a szaktudományok eredményei? És az összképben milyen hely illeti meg a szépirodalmat?*

— A most olvasóink kezébe kerülő I. kötet a lexicográfia általános vonatkozásaiban is különleges vállalkozás. Mégpedig a címébe foglalt „irodalmi” kifejezés tágabb, szélesebb s tegyük hozzá: korszerűbb értelmezése miatt. Nagyon sokáig — és gyakran még ma is — az irodalom fogalmába csak a szépirodalom tartozott, mi pedig már ebbe a körbe illőnek tekintjük az egész írásbeliséget, vagyis irodalmon nemcsak a líra, epika, dráma szépirodalmi műfajait értjük, hanem a publicisztikát is, a szaktudományi irodalmat is, valamint a népművelés összes ismeretterjesztő ágazatait.

Nem mondom, hogy ez az átfogó, enciklopédikus jelleg már a munkánk kezdetén is érvényesült volna, holott mintaképünk, néhai Bod Péter sem gondolta másként, amikor címszavait nemcsak a szépliteratúra ápolóiból, hanem mindennemű „tudósok társaságából” állította össze. Bizony, eleinte kísértett köztünk az irodalomcentrikus, pontosabban a szépirodalmat mindenek középpontjába helyező felfogás, de már a Venczel József-féle lexikoni repertórium számolt virágzó szépirodalmunk képviselői mellett a humántudományok művelőivel. A munkálatok során természetes követelménnyé vált, hogy kitűnő, nem egy tekintetben élenjáró nyelvészetünk, néprajzunk, történettudományunk, jogi, filozófiai és szociológiai műveltségünk méltó helyet találjon lexikonunkban. Erre késztetett különben az a körülmény is, hogy a rendelkezésünkre álló kiadási lehetőségekben gondolkodva nem várhattuk el mind ezen tudományos kategóriák külön munkagépezetekbe állítását és kötetekbe foglalását. Komolyabb vitára csak akkor került sor, nevezetesen egy emlékirattal is felépett mezőgazdasági szakíró bemutatása kapcsán, amikor a reáltudományok és ezek közt az alkalmazott tudományok számbavételének az igénye felmerült. Döntő súllyal jelentkezett szakmai és ismeretterjesztő közleményekkel feltűnt orvosprofesszoraink sok évtizedes írásbeli működése, majd betört tárgykörünkbe a természettudomány, sőt a műszaki műveltség is, kezdve a matematikától a gépgyártás, az építészet s annyi más technikai szakma hazai magyar nyelvű irodalmáig.

Már csak az volt hátra, hogy az írásbeliség átfogó értelmezésébe behozzuk a zene és képzőművészet jelző, kiegészítő, megjelenítő kommunikációit is. Megtettük. Így került Kántor Lajos és Láng Gusztáv szépirodalmi anyaga mellé vagy közvetlenül is ebbe az anyagba Banner Zoltán képzőművészeti és Murádin Jenő művészet-történeti, vagy Benkő András és László Ferenc zenetörténeti gyűjtése, sőt Kötő József színháztörténeti feldolgozása. Aki egy-egy költőnk, regény- vagy novelláirónk, drámaszerzőnk adataira kíváncsi, lexikonunkban megkapja nevezettek illusztrátorait, megzenésítőit vagy színházi (esetenként bábszínházi) bemutatásaik krónikáját, nem is említve a műveikhez fűződő kritikákat, vagy az ugyancsak előtérbe került film-, fotó- és tévévonatkozásokat.

Ami egy irodalmi elnevezésű lexikon esetében talán meglepetésként hat, valójában alkalmazkodás szellemi közéletünk mai szocialista mikéntjéhez. Hiszen az olyan átfogó szemlélet, mely gazdasági és műszaki kérdésektől az összes reál és humán tudományokon át az olyan esztétikai kategóriáig terjed, mint aminő a zenével és képzőművészettel párosítható szépirodalom, manapság a közérdeklődés és általános műveltség sajátja. Lexikonunkban nem tettünk egyebet, mint amit például a *Korunk* és *A Hét* egyetemes távlatnyitása, vagy akár a honi magyar televíziós adások tárgyválasztása gyakorol. Világért sem akartunk azonban az ellenkező végzetbe esni, kisebbítve szépíróink nemzetiségi szerepét és ma már nemzetközileg is felfigyeltető jelentőségét. Akárhogy méricskéljük lexikonunk adathalmazát, a döntő legnagyobb szám személyi és gyűjtőcímszavakban mindenképpen a szépirodalomé. Miért? Mert összefoglalóan fejezi ki létünket és jelenségeinket. Mert benne tükröződik egész emberségünk. Mert az anyanyelv, a stílus, a közlési képesség legelső fejlesztője bármely szakmai művelődés számára, akárcsak a múltban, nyilvánvalóan a jövőben is a költő, az elbeszélő, a drámai szerző marad.

— *A romániai magyar irodalom, művészetek, tudományosság eredményei nyilván sok szállal összekapcsolódnak a román irodalommal, művészetekkel és tudományossággal is. Miképpen tükröződik ez a lexikonban?*

— Lexikonunk már első kötetében is bőven és tudatosan hordozza a romániai magyarság kulturális hídszerének tulajdonságait. Minden szerzőnél közöljük, mit fordítottak le munkáiból román nyelvre, vagy fordítva: milyen műfordításaival járult ő hozzá a román irodalom bemutatásához magyarul. A mérleg figyelemreméltó, mert kimerítően részletezi, milyen gazdag, szinte teljes visszaadásban tükrözi műfordító-irodalmunk országhatárokon innen és túl az egész magyar olvasótábor számára a román szellemi élet szépségeit. Számos esetünk van arra, például Spielmann József orvostörténeti anyagában, hogy magyar tudósaink román nyelven is közölnek tanulmányokat és társszerzői nem egy román gyűjteményes munkának, s kiterhethetnének itt Csetri Elek történészanyagának számtalan román cikkére vagy kötetére, melynek szerzője magyar kutató. Nem volna a kör teljes, ha meg nem említenők, hogy mind a címszavakban, mind a címszavakat követő könyvészeti válogatásban hány román szerző szerepel, akár mint magyarul is író, akár mint magyar munkák recenzense.

A kimondottan romániai magyar írásbeliség bemutatása mellett sajátos formában eleveníti meg lexikonunk egyetemes magyar irodalmi hagyományainkat is, éppen a hídszerp értelmében. Külön címszavakban tárgyaljuk ugyanis azokat az emlékeztető kultuszokat, melyekkel nemzetiségi életünkben olyan magyar klasszikusoknak áldozunk, mint Ady Endre, Arany János, Bartók Béla és Csiky Gergely, hogy csak a most kézbe kerülő kötet betűinél maradjunk. E tekintetben honi emlékezéseink akár kiadványok, akár ünneplések vagy művészi megőrkítések alakjában közös román és magyar tiszteletadásra utalnak, nem is szólva a kimondottan erdélyi nagyjainkra való emlékezések címszavaira. Csak ebben az első kötetben is megtalálható Apáczai Csere János, a Bolyaiak, Bethlen Gábor, Dávid Ferenc, vagy Dózsa György történelmi szerepének és irodalmának máig ismétlődő értékelése, a hozzájuk fűződő magyarázat korszerű folytatólágosságá.

Ez az áthajlás az időn jelzi már a múlt és a jövő egybefűzésének irányzatát, amely érthető módon abban a szintetizáló törekvésben is megnyilvánul, hogy címszóanyagunk mintegy egyenlegbe hozza közügyi jelentőségükben akár a különféle írói csoportosulásokat, akár az egymást követő nemzedékeket. Nem hallgathatjuk el az ellentmondásokat vagy különbözőségeket, legyen szó akár az *Erdélyi Helikon*, akár a *Korunk* (sokszor azonos) táboráról, vagy napjainkban az idősebb, realista nemzedék és fiatalabb, avantgardista Forrás-nemzedékek divergenciáiról, de hangsúlyt mindenkor és mindenhol a közös vonások, a nemzetiségi sajátosság és emberiségtudat felelős motívumai kapnak. Különben ebben is a szocialista korhoz méltó szokást követjük, hiszen írószövetségi lapjaink — az *Utunk* is, az *Igaz Szó* is — ezt

a ma már egyre határozottabban érvényesülő egyeztetést, a népért felelős egymásra-találást szorgalmazzák.

— *Eppen a hosszú érlelődés, a többszöri nekiindulás, a felgyült tapasztalat indokolhatja, hogy már most megkérdezzem Balogh Edgárt, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon főszerkesztőjét a lexikonszerkesztés kialakított módszeréről. Gondolok például arra, hogy általában bibliográfiákra szoktak alapozni lexikonokat, ezáltal ez félig-meddig fordítva történt.*

— Még fülemben cseng a közben elhalálozott Venczel József kijelentése: „...könyvemlőm bátor vállalkozás ez a lexikon, de éppen ebben van a sajátos történeti-eti értéke”. A bizonytalanság és lankadás egy pillanatában hangzott el ez a kritikai bátorítás. Valóban, egy irodalmi lexikon gondos összeállításának előfeltétele volna a teljes könyv- és folyóirat-bibliográfiák, személyi kimutatások és irodalomtörténeti-esztétikai értékelések megléte, mint ahogyan szükséges volna olyan személyzet is, mely éveken át kimondottan erre a munkára összpontosítan a vizsgálatait. A mi esetünkben azonban mindez csak hiányosan van meg, véletlenszerű foltokban, részletfeldolgozásokban, s a munka maga nem egy hivatalos kutatói gépezetre hárult, hanem írók és szakemberek önkéntes amatortevékenységre.

A szorgalom győzött. Bibliográfusok vállalták egy-egy folyóirat könyvészetének s a könyvkiadás listáinak összeállítását, így Bors Gizella az *Utunk*, Váczy Leona a *Hét* és más folyóiratok áttekintését (feldolgoztuk — egyelőre G-ig — a régi és új *Korunk*, az *Erdélyi Helikon*, az *Igaz Szó*, a *Művelődés* és a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* anyagát is). Más lapok alkalmi bevonására maguk az egyes címszavak szerzői is rendszeresen kitértek. A lényeges könyvészet tehát megvan, s ami hiányzik, az más, szervezettebb új kiadások jövőbeli feladata. Egy intézményesített irodalmi nyilvántartásra akadémia, irodalmi múzeum, tanszék volna hivatott.

Az alapvető bibliográfiai munkával együtt folyt a címszavak készítése, de csak a még élők (vagy élő családtagok) tölthették ki a lexikon kérdőívét. Az anyag nagyrésztében valóságos nyomozást kellett indítani könyvtárakban, levéltárakban, anyakönyvekben, még temetőekben is, s itt főleg a helyi szerkesztőkre hárult a szerep. A romániai magyar írásbeliségnek több a góca, nem egyközpontú, s a gócok mellett, ahová szerkesztőségek és kulturális intézmények, kiadók és nyomdák vonzzák az írást, rengeteg falunak is irodalmi helytörténete van. Egy-egy „vidéki” szerkesztőnk a lexikoni munkálatokkal kapcsolatosan szinte beleszeretett megyéjének, városának, tájának, irodalmi múltjába, s közülük Antal Imre Hargita megyének, Berde Zoltán Kovászna megyének, Szabó Sámuel Brassónak és a Barcaságnak, Szekernyés János a Bánságnak, Tuzson Erzsébet Nagyváradnak, Bura László Szatmárnak, Marosi Ildikó Marosvásárhelynek magyar irodalmi helytörténetészévé képezi ki magát, nem is említve Ficzy Dénest, aki már mint Arad irodalmi múltjának régi ismerője állt a lexikon munkatársai közé.

Az anyag tehát — sokszor csak adatközlő nyersanyag formájában — földrajzi egységekből fut be a szerkesztőkhöz, akik közül nem is egy, így például mezőgazdasági téren Nagy Miklós, pedagógiai vonatkozásokban Fejér Miklós, folklórterületen Faragó József, nyelvészetben Murádin László, ifjúsági irodalomban Gaal György, tulajdonképpen már tárgykörénél fogva a városokon túlmenő széles falusi régiók betekintésére is hivatott. Ha térképre vetítendő, úgy Bukaresttől Nagybányáig és Gyergyószentmiklóstól Petrosényig pontoszthatnók ki adatközlő kartársaink hálózatát.

A végső simítás, a „lexikografizálás” művelete azonban a mindenkori Tizenegyeké. Tamási Áronék Győri irodalmi csoportosulására emlékezve, mi is tizenegy tagból állítottuk össze a szerkesztőséget, s bár öten az alapítók közül nem érték meg a mosti megjelenést, helyükbe mások állottak, feltöltve a jelképes számkeretet. Így került a sajtótörténész Jordáky Lajos helyébe Engel-Köllő Károly, a bibliográfus Réthy Andor helyébe Gábor Dénes, s ha Mikó Imre munkakörét, a jogtörténeti reszortot nem is tudtuk halála után betölteni, bővültünk a filozófus Tóth Sándorral, a könyvész Dávid Gyulával és a természettudományi javainkat gondozó Szabó Attilával. A végső lektori összegezés munkálatait Jancsó Elemér halálával érte

veszteség, ezt a feladatot azonban változatlanul Benkő Samu, Kacsó Sándor és Sóni Pál teljesíti szerkesztőségünkben. Halottainkra tisztelettel emlékezünk, munkájuk beépült az I. kötetbe, amely jórészt posztumusz műveknek is tekinthető.

Hátravan még a nagyközönség bekapcsolódása a munkába, élén a kritikusokkal. Mert a négy kötetre tervezett lexikon lejárta után egy nagyobb formátumú képes új kiadásra gondolunk, két kötetben, s annak már úgy kell megjelennie, hogy beleváltsunk a jogos helyreigazításokat és kiegészítsük mindazokkal a pótlásokkal, melyekre majd olvasóink hívják fel a figyelmet. Szívből kívánom, hogy a lexikon lapjainak forgatói mindnyájan jövőbeli munkatársainkká váljanak.

BEKE GYÖRGY

HERBSZT ZOLTÁN

Látomás

*Anyám, fiad lőtt
vadakhoz lesz hasonló
kinyújtóztatják testét
vadászok a terítőken
elbomlott szemébe
javasasszony-kezed sem
tud már békét simogatni.
Futó őzekben leltem
hazát, így kellett magamat
mentenem, mert nem*

*lakott fegyver a kezemben
s a gyengeség szagától
vadulnak a kutyák.
Miért, hogy farkas
nem lehettem, ordas éjjelen
kedvvel vicsorgó?
reám a mézszagú
estek telepedtek
belőlük szőttem volna
csendes világot.*

Úton Toboso felé

*Lovamnak lassan mankók kellene
Felettem gyűlnek kámzsás fellegek
S mint vaspatkó jégen,
Számban elcsúszik a szó
Utam vége Toboso.*

*Összezötykölt szívemnek fájhat ez
Széthullanék de tart a lovagi mez
Pókos lábak visznek,*

A fiatalon elhunyt költő hagyatékából.

*Rocinantém furcsa ló
Utam vége Toboso.*

*Öreg földünk havat szórt fejére
Hamar beért a szelek vetése
Ha meghalok is, ne félj
Hozzád elvisz a hó
Utam vége Toboso.*

JÓZSA FÁBIÁN

Köszönés nélkül

Herbst Zoltán emlékének

*Vége az előadásnak.
Zúdul a függöny szemedre.
Csöndesülő termeidben
emlék-nyájakat terelve*

*játszol, mintha csak papíron . . .
Mint ki a szomszédba készül:
indulsz kiskabátban, pedig
űrt lépsz át köszönés nélkül.*

*Vége az előadásnak,
szemedben függöny. Odadod
a falánk temetőföldnek —
vigye! — huszonkét tavaszod.*

* *

*Az előadásnak vége.
Egyel kevesebb résztvevő
áll ki holnap a színpadra.
? Igen. Ez ilyen egyszerű.*

TÓTH BÉLA

Tiszajárás

26.

PISZKOSVENDÉG

Gólyák szeretetében kedves barátommal, a halász-építőmunkás cimborámmal annyira belefeleledtünk a madarak mesélésébe, hogy Karika Zoliról szinte elfeledtünk. Összekuporodva ült és szótlankodott, se hozzátenni, se elvenni mondanékból nem mutatott hajlandóságot. Ugyan nem hunyta be a szemét, látszatra velünk tartott, ki-kiszállt a ringó ladikból, becsaptatott a bercelesbe, tán, hogy a fáradt gózt eleressze, mert hogy is gyalázhatta volna meg a Tiszát.

Hanem egyszer azon kapjuk magunkat, hogy Zoli órák óta nem jelentkezik. Pedig emlékezetünk fészkeiből kiröppentettünk már minden valamirevaló gólyahistóriát, de hát ő ránk unhatott, nem akarta távozásának feszegetésével eltörni beszédünket.

Napok óta keserű fanyarságot hurcolt szája sarkában, vagy én akadhattam meg a torkán? Mivel ő nyomról nyomra föltárta előttem élete minden gubancát, s én hallgattam, szinte válaszok nélkül. Egy jó szavam nem akadt égedelmeire, miközben gyűjtöttem az ótvaras füvesasszonyok ismereteit. Fájdalmára egy csipetnyi sóltan zsírt, körömnnyi varjúháját nem találtam patikámban? Mit is mondhattam volna? Közhelyeket. Pókhálót borítsak a lüktető sebre? Itt csak a tűrőmolaj segít. Vagy bicskával kifaragni. Azután rá a tűrőmolajat.

Évekig együtt dolgoztam Marián Miklós herpetológussal, azaz hullésszel, vagyis magyarul mondva kígyással, békással. Száz tanulságos története közül mostani szorultságomban fölbukkan bennem egy eset. A lónyai mohalápos táján előfordult, hogy valami tapasztaltabb pásztort megmart a fekete vipera legeltetés közben. Az öreg láthatott már kígyótól halálra ítélt embert, ezért nem nagyon kívánta ezt a véget. Egyik kis unokája, olyan tizennégy éves forma gyerek vele pásztorolt, aki nagyapja sorsát látva, a csúszót hajkurászta, hogy kiadja neki a juszt. Az öreg tudta, ártalmatlan már a vipera, mivel mérgét a lába szárába fullákolta. Ráparancsolt a kis szőke gyerekekre, hogy no, kedves unokám, ha engem még egy fél órán belül életben akarsz látni, hát akkor szedd össze a bátorságod, kötözz ki a faszor tuskóihoz, márcsak azért is, hogy kínomban ki ne rúgjam a fogadat, aztán a bicskám kis élével, ahol a túsökszúrásnyi lyukat látod, ássál le csontig. Ne sajnálj, mert engem csak ez ment meg. Áss le jó mélyen, aztán szájjal szívd ki a sebet, a nyálad majd elállítja a vérzést. El ne inalj! Ne úgy sajnálj, hogy itthagysz, de úgy, teszed, amit mondok. És siess, mindjárt szétoszlik bennem a méreg.

Minden úgy történt, ahogy az öreg kívánta, aki még most is él, ha valami mástól azóta meg nem halt. Kicsit bicegett ugyan az operációtól, de hát hányan húzzuk a lábunkat, ha nem is mindig látszik. Könnyű szívvel, gondolatban küldöm üzenetem Zoli után. Hanem amikor engem mart meg a mérges? Nem volt körülöttem segítő. Magamat martam, téptem, haraptam. S eresztettem rá a tűrőmolajat. Tán még élek, hordom a kékjét. Mormogok magamban, amíg ballagok Benk községnek, torony irányt. A Tisza rám szól, hogy visszafelé megyek. De hát ő is tudja, hogy amikor Julcsi volt a kalauzom, Naményből hat községen átsuhan-

tunk, mert neki Lónyán voltak számomra érdekes ismerősei. S nékem a szállodában maradtak a csomagjaim.

Háttal fordultam Lónyának. Az egykori vizeiből fölszáradt történelmi kődökből az itt élő hites kutatók is alig találnak fogódzókat. A Tiszára dolgozó kicsi patakok, a Csaronda, a Mic áradmányai között mindenféle megélni, megőrizkedni akaró népezet összesűrűsödött, egymásra halmozódtak históriáik. Bánk bánnak itt nyújtózkodtak birtokai, Melinda, az irodalommal lett legenda szerint, itt fejezte be tragikus életét.

Benket nem kerülhetem el. Az első lépéseimnél arra tettem fogadalmat, hogy kifürkészem legcsekélyebb titkait is a Tisza partjain virágzó településeknek. Ezért, amikor magamban vagyok is, nem vagyok én magamban soha. De szomjas, az igen. A fokhagymás hal vizet kíván. Nekem nem igaz ám, hogy átkozott a hal a második vízben. Nálam a borban nem szeret fürödni. Csak vizet követel. Igen ám, de Benket későre hajló vasárnap délután az egy szál kocsmá ajtójára kiakasztva, olvasom a táblán: zártkörű rendezvény! Bosszant. Most dűlnek neki valamelyik utcai kifolyónak, amiből több folyik a cipőmbe, mint a számba. Hanem a kocsmaudvar nagykapuja nyitva. A kecskelábú asztalok körül emberek ódöngenek. Fejüket lehajtva szundikálnak néhányan. Két legényféle a humott szemű klarinétossal alkudozik. Látva tétovázásomat, elébem áll egy nagy darab fehér kötényes ember.

— Mivel lehetek szolgálatára? — kérdi.

— Csak egy pohár vízéért kopogtatnék.

— Kerüljön beljebb. Tudok én mást is az asztalára tenni!

— De hát látom, a zártkörűség tiltja.

— Ó, ez csak a tegnapi lagzi vége. Nálunk így szokás. Az utolsó vendéig virrasztunk, ha holnapután hajnalig tart is.

— De hát idegen kutyának lába közt a farka!

— Ne gondolja. Nálunk a piszkosvendégnek is éppúgy ellátják a baját, akár a hivatalosnak.

— Akárcsak mifelénk.

— Akkor bort, sört, pálinkát? — ajánlkozik karját széttárva a kocsmáros.

— Megmaradok a víz mellett. Erősebb is a bornál, mivel hajókat hürcol, a malmot is meghajtja.

Pislog rám a pasi, hogy miféle bőbeszédű ember csöppent a lakodalom végére.

— Hozhatok bográcsos húst is. Ha eszik, megtiszteli vele az új párt — kínálgat a kocsmáros.

— De hát hol az új pár? — nézek körül.

— Gondolom, szundikálnak. Vége a nagy hejehujának, túl vannak az ágytörő ünnepen, ilyenkor a fiatalok aludni szoktak. De parancsuk van, hogy bárki vendéget szívesen kínáljunk. Nálunk ez már így dukál.

Ezeket elmentében mondja, hogy sietve elébem állítson egy üveg vizet. Aztán elfoglalja magát az ide szállingózókkal. Magamban morfondírozhatok a látottakon. Madárröptében is lehetek szülőfalumtól több száz kilométerre, hanem a szokások milyen rokonosak. És milyen különbözők. Nálunk éjjel után újasszonytánc, konnyolás, kárlátás a vőlegényes háznál és a hajnali kakaskukorékolásra már asztalon a kitoló kása. Ami azt jelentette, edd meg, töröld szemedet, szádat, menj isten hírével a fagyon, míg ki nem enged nagyon!

Nem aszallják másnap délig a kótyagosokat, mint itt. Ám, ebben is lehet valami ésszerű. Felétni mindent, az utolsó morzsáig. A kánai mennyegzőből eredezhetnek a példázatok? Vagy a halotti torokból, ahol a hagyatkozó utolsó sóhajával kívánja még: étesd a szegényeket!

A piszkosvendég nálunk is hamarabb kap enni kint az árokparton, mint a hivatalos a fehér asztalnál. Írta valaki ezt a törvényt? Nem tudom, de tartották. Hordták porcelán tálakban ki a levest, paprikást, italokat. Még azokat a részegeket is vendégelték, akik már inni sem tudtak, csak feküdtek, mint a disznók.

Azoknak lapulevéltre löktek az orruk elé egy kanál paprikást, egyenek, ahogy guszthusuk tartja. Miért tették? Hogy meg ne szólják az örülöket a hivatlanok, vagy hogy velük örüljenek. Keresem az időt az eszemben, mikor írhatták ezeket a törvényeket. Rádöbbenek, hogy állandóan íródnak. Ha valaki elfelejtette volna, annak az eszébe vették. Most döbbenek rá, hogy itt piszkosvendégeskedem Benken, suhancér koromban voltam én is törvénytevő odahaza.

Éppen Zöldi Jóska bátyám háziasította a lányát. Szépasszonynak induló lányka volt, s a gazda sietett meggürccölt vagyoni mivoltának megfelelően újtára ereszteti Pankát. Volt is ott minden, amit a pipiskedő kiscgazda megadhatott. Ötven háznak terítették, azoknak két rezesbanda fújta váltásban. A lagzi előtti héten már a kalácssütés illataiban úszott a fél falu. Hús házban sodorták a csigatészta, tíz kopasztó asszony serénykedett a leölt libák, kácsák, tyúkok halmazai között. A lagzi napján birkapörkölt kínáltatta magát, marhasültek, fonyatos kalácsok készültek. Csak éppen a piszkosvendégek rekedtek kinn az árokparton. Verték az éhkoppot. Nincs annál dühítőbb. Ahogy a menet az utcáról befordult a lányos házhoz, a kapuk becsukódtak. A kicsi éppúgy, mint a nagy. A vőfélyek úgy álltak előtte, mint kaptár szájában az örméhek. Szinte meg is szaglászta az érkezőket. Hivatalosak vagy sem? És látták, hogy ott ödöngenek a piszkosok, s szemük úgy kopog az éhségtől, mint az asztalfiók. Hanem talán még élvezték is kizártságunkat. Hangos szóval szidtak bennünket, hogy a bőr nem gyullad meg a képünkön. Az éhség pedig haragot lobbant, a harag rossz tanácsadó.

Ténfergett közöttünk egy nyakigláb legényke, bizonyos Suták Péter nevezetű. Járatos volt a lagzis ház körül, hiszen a hátsó szomszédban lakott tíz testvérel, szüleivel, nagyszüleivel együtt. Azok talán még sült tökkel sem bírták magukat soha telilakni. Várták a Zöldiék lakodalmát, mint zsidók a Messiást, pedig nem dagasztottak magukban olyan reményeket, hogy oda hivatalosak lehetnének. Pissz oda az olyan szegény családnak, amilyenek ők. Amúgy jóban voltak, ahogy jó szomszédokhoz illik. A szokások mezsgyéit tiszteletben tartották. Egymástól soha egy szál gyufát nem kértek kölcsön. Így aztán nem is volt közöttük család. Csak a jó szó. Abból volt mind a két oldalon elég. Naponta is összejártak. Csirkekeléskor megegyezni, hogy melyik család milyen sarkát veszi az aprójószágának, ha összekeverednének, hát megtalálják a perdöntő jegyeket. Kié a jobb sarka vött, kié a bal sarka vött. Ilyen egyezkedések után a napocsibéknek ollóval vágdosták le a körmet, hamuba rakták őket, hogy a vérük elálljon. De amúgy is mindig volt elizigánivaló. Hogy hová csurogjon az eszet, ki macskája hajkurássza a másik galambjait. A megbeszélések megannyi alkalmat adtak egymás titkainak kifürkészésére. A gazda éhenkórász, semmirekellőnek tartotta a Sutákokat, azok meg a maga ganéját megdúró fősvénynek, dicsekvőnek Zöldiékét. Ezt ugyan soha egymás szemébe meg nem mondták, mert mért is mondták volna?

Hanem egy szép vasárnap délelőttön Zöldiék több tyúk vertyogtatásával adták tudtul a szomszédságnak, hogy húsos ünnepi ebéd készül. A vájdling szélén fél óráig fenték a kést. Vegyék tudomásul, nagy eszem-izsom következik.

Egy ilyen vasárnap délelőttön, úgy tizenegy óra tájban az öreg Suták valami okkal-móddal bekötötte kíváncsisága lovát Zöldiékhez. Harangozó is volt, minden zsírral, hájjal megkent szegény ember, aki hajtűvel is ki tudta csalogatni a csöngős pörsölyből a kétfilléresek, és ismerője volt százféle huncutságnak, amit mások nem is sejtítettek.

A tyúkvertyogtató vasárnap délelőttön átmegegy az öreg Suták Zöldiékhez. Leültetik, nagy a főzés körüli sürgés-forgás. A fővő víz fölött zötyögnek a zománcbetők, zakatol a rakott spór, mint valami fölfűtött tüzes gép kazánja. Beszélgetnek mindenről. Az idők járásáról, a párbérről, termésről. Az óra halad. Az aszszonyi népek többször utána töltenek a fővő víznek. A mutatók közelítik a tizenkettőt. A szomszéd ember nem akarja tudni az illetet. Nem rezzen föl, hogy annál az asztalnál ül, amelyiknél ebédelni akarnak. Szétrakják előtte a tányérokat. Tapintattal tesséklik kifelé. De már a delet is húzzák, mire Suták elhatá-

rozsa magát. Veszi a kalapját, megy. Nagy a megkönnyebbülés Zöldiéknel. Sietve meregetik szét a levest, ülnek az asztalhoz. De alig néhányszor buggyantják meg evőkanalukat, Suták visszaóvakodik.

— Itt maradt a pipaszurkálóm!

Mint ahogy ott is maradt. Ő marasztotta meg a szék karjára akasztva, dohánzacskóstól. Suták belemeresztli szemét a tányérokba. Elméláz.

— Ej, szomszédék, annyira itt felejtettem magam, hogy a tyúkoknak még a csontja is szétfőtt!

Mivelhogy csak csupa rántott levest ettek Zöldiék. A világot szerették vasárnaponként bolondítani azzal, hogy tyúkjukat hajkurászták.

— Az ilyeneket, gyerekek, tanítani kell a tisztosságra — biztatott bölcsen bennünket a legkisebb Suták.

— Mondok is egyet, kettő lesz belőle! — folytatta.

Nálunk már beültek a verebek az eresz alá, szedjük össze amennyit csak bírunk, már melege van a násznépnek, kinyitogatták a felső ablakokat. Azon behussantjuk ezeket a jámbor madarakat. Mennek neki, mint a küldött ördögök a petróleumlámpáknak. Egy pillanat alatt sötétséget csinálnak. Akkor összekavardik a násznép, ezalatt ketten a kertlábról beléptek az udvarba, leakasztjátok a legnagyobb pörköltös bográcsot, s usgyi vele, a hatodik szomszéd szalmás kertjéig meg se álljatok — adta hasznos utasításait Suták az éheseknek.

A sötétségcsinálás amúgy is benne volt a lakodalom műsorában. Bali Pali baritonos, a násznagy kacsintására olykor-olykor szabadcsók idején, képes volt trombitájával elfújni a ház valamennyi lámpáját. Tudta, milyen hangot eresszen ki a tizenegyesnek, a nyolcasnak, s a hármásoknak. Ahogy Bali megfújta baritonját, a lámpák lángja el kezdett táncolni, s kihunytak sorra. Nagy mutatványnak számított. A gyülekezet kitörő örömmel fogadta. Hanem verébbel oltani a lámpát, az nem volt a Zöldiék lakodalmas eseményei közé számítva. Lett is belőle rettenetes fölfordulás. Ahogy a verebek nekicélozták magukat a fényeknek, a vendégek fölugráltak, mindenki segíteni akart a bajon. Sietve akarták összekapkodni a riadt szárnyasokat. Asztalok dültek, tálak borultak. Mire teljesen besötétedett a ház, kész volt a csatatér. Étekgógók, vőfélyek, nyoszolyólányok szaladtak össze, hogy a kavarodásban világosságot vigyenek. Hanem akkorára a bogrács már messzi kint járt a kertek végeiben. A piszkosok kiskabátokra táltak, tíz körömmel ettek. Mert hús pernehajdernek több az ereje, mint az esze, böcsülete. Zabál kanál, kenyér nélkül. Édességnek ott a káröröm. Hogy megheccelték a fősvényeket, hogy hát azok tán beleszegényedtek volna, ha utcára visznek egy kis levescsontot, fonatos kalácsot?

Pár év múlva Zöldi gazdának a fia tartotta lakodalmát. Készülődés heteken át, sütés, főzés. Mi is készülődtünk, de piszkoskodásra nem került sor. A lakodalom napján tárva-nyitva minden. Még a kertkapu is. Bennünket, hívatlanokat, az udvari asztalokhoz tereltek, még a rezesbanda is oda jött muzsikálni a fülünkbe. Tudta a törvényeket mindenki.

Tiszta kenyér

Békéscsabán a városszélen gyalogolok. A Dobozi út 20. szám alatt családi ház. Kis kert, öregedő melléképületek. Névtábla a kapun: dr. Bárczy Pál. Benyitok. A verandán toporgok, beljebb kerülök az előszobába, köszöngetek, üresnek tűnik az otthon.

Barna, kényelmes, öreg bútorok, sok könyv, és festmények a falakon. Tárva nyitva minden. Nézem a képeket, a legtöbb amatőr munka. Táj és idill. Rend és tisztaság, nyitottság fogad. Újra kimegyek a kertbe, várom a gazdát, talán a szomszédból megérkezik. Akkor fedezem fel, a kert sarkában módosan kapálgat.

A szobába telepszünk. Dr. Bárczy Pál fiatalosan mozog, bár a haja galambfehér, a szeme kék, fehér bajuszt visel, arca nyílt és nemes. Jó kedélyű. Az asztalon édesöccsének, Bárczy Jánosnak Vádirat című könyve. Provokálom az öreget.

— *Nem vagy irigy, hogy író az öcséd?*

Dr. Bárczy Pál: — Nem. Rettenetesen féltettem szegényt, mert régen megvakult, de nem adta fel, nem akart kiközösített lenni. Idáig már eljutott. Szeretjük egymást, büszkék vagyunk egymásra, főleg én rá. Ő is talán rám.

— *Úri családból származol. Gondolom, gyerekkorodban nem ismerted a szükségét, csak a szépre és csak a jóra emlékezel? Nagyon tévednék?*

Dr. Bárczy Pál: — Régi érdekes, törzsökös magyar családból. Annak idején II. Andrásig visszavezették a családfánkat. Olyan hétszilvafás entellektüel, katonás-kodó hősök, bírók és tisztességes középosztálybeliek. Apai nagyapám pénzügyi igazgató, anyai nagyapám pedig kúriai bíró, olyan ember, aki Lipót-rendet kapott, de nem ment el az audienciára, le se szarta, kérlek, a Habsburgokat, úgy gyűlölte őket. Két fia az első világháborúban négy évig szolgált, ő rettegett az életükért és csak forrt benne a keserűség, hogy egy Habsburg kutyáért fog meghalni valamelyikőjük. Apám mintaszertű tisztviselő, az egész kommünt végigszolgált Kunfi népbiztos mellett. Ő kapcsolhatta le az aranyvonatokat, amikor kivonultak a románok, s az egész kincstári készletet így mentette meg. Ennek ellenére, tisztos szegénységben éltünk. Hiába befolyásos az apám, s rendszeresen nálunk tarokkoztak a miniszterek, ennek ellenére kevés a pénzünk, rossz kis cselédlánnyal vezette anyám a háztartást, bár méltóságos asszonynak titulálták. Megnyílt a szemem a viszonyokra, úgy megnyílt, hogy az nem is igaz. Amikor tönkrementünk, s behívtak katonának, általános testi gyengeség miatt kiselejtezték. Ezt én annyira szégyelltem, hogy megkérvényeztem, hívjanak be ismét egy év múlva, s akkor írásban nyilatkoztam, hogy testi gyengeségem ellenére is katona akarok lenni.

— *Miért ragaszkodtál annyira a mundérhoz?*

Dr. Bárczy Pál: — Bennem, s a családukban a haza iránti kötelességérzet magasfokú. Ne feledd azt sem, akkor már az anyatejjel magunkba szívtuk: csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország, a Trianon csak játék! Komoly erkölcsi, vallási nevelést kaptam a piaristáknál, kezdve az alapoknál, ne ölj, ne lopj! stb., ugyanakkor a társadalom azt szajkózta, gyűlöld a tót, a román, csak a magyar az ember! Ez erkölcsi összeütközéshez vezetett, betegesen érzékenyen reagáltam ezekre, olyan disszonanciát okozott, ami már nem is igaz. Mikor aztán önkéntes katonának bevonultam, még jobban kinyílt a szemem bizonyos dolgokra. Olyan szakadék tátongott közöttünk — a misere plebs, a szegény adófizető nép és mi, urak között, mert nekünk érettségink, s egy karpaszományunk, hogy az már nem is igaz. Külön ember tisztította a csizmámat, külön a lovamat. Mi együtt étkeztünk vagy mulatozhattunk Horthy szárnysegédeivel. Imádtak az

embereim, mert ki jön velem?-módszerrel és irtó nagy fatalizmussal csináltam végig azokat az éveket, dacára annak, hogy házasember voltam. Mindenre vállalkoztam, s a hajam szála se görbült meg. Ez már szinte humorosnak tetszett.

— *Nyugatra nem akartál távozni?*

Dr. Bárczy Pál: — Szent meggyőződéssel maradtam. Már a feljebbvalóimnak is megmondtam; engem inkább most csukjatosok le, mert Sopronon túl egy lépést sem teszek! Lehet, hogy nevetségesen hangzik, de az itt élned, halnod kell, bennem valósággá vált. Különösebben nem ideológiai, világnézeti alapon, csupán azon a gondolaton; mi lett volna, ha tatárduláskor Dalmáciába szaladnak az őseim? Vagy később, más megpróbáló időkben, mondjuk Rodostóba távoznak, Rákóczival, Amerikába Kossuthnal, ki maradt volna itt magyar? Az én családom mindig tudta a kötelességét. Ezer lehetőségem kínálkozott. Bárczyházi Bárczy István, apám unokatestvére, aki a miniszterelnökségen titkár, s koronatanú a Sztójay-pörben, csak hozzásegített, hogy Nyugatra települjek. Nem fogadtam el. Ez ma is él bennem. Jól beszéltek németül, angolból eredetiben olvasok, láthatod (felvesz az asztalról egy angol nyelvű folyóiratot), de eszembe se jutott, extra Hungaria non est vita, ha van is 'élet, nem az az élet. Kapcsold ki akár a magnót, de még folytatom, ma is érzem, nagy szükség volt arra, hogy mindez megtörténjen velünk. A Szeffő-féle neo-barokk nacionalizmusnak, amit Bethlen István csinált, aki egy nagy magyar volt, kérlek, ehhez kétség se férhet — már akkor a világon sehol és egész Európában sehol nem lehetett létalapja. A csehek demokratizálódtak, a románok úgyahogy, csak mi tartottuk, csak mi erőltettük azt a merev vonalat. Akkoriban vicc is szólt róla: Magyarországon még forradalmat is csak egy gróf tud csinálni, Károlyi Mihály. Ez lehetetlen állapot, s ami történt, az a világegés, áldozattal kellett hogy járjon, éppen úgy, mint az inkvizíció. Az az időszak egy lázas gyermekbetegség, amelyen át kellett esni.

— *Sokra értékeled a grófokat. Nem ilyen egyértelmű a megítélésük. Vagy ezt csak akkoriban gondoltad így? Az áldozatvállalást meg napjainkban?*

Dr. Bárczy Pál: — Nem. Akkor is így gondoltam, hidd már el, máskülönben kimegyek Kanadába vagy Amerikába!

— *A kitelepítéskor is így vélted?*

Dr. Bárczy Pál: — Akkor egyedül attól tartottam, hogy nem állunk meg Magyarországon, továbbvisznek. Két hónap múlva már beletörődtem, mondtam is mindenkinek; higgyétek el, megérdemeltük a sorsunkat. Nem személy szerint mi, hanem a történelmi osztályunk. Hiszen aki ismerős a történelemben, tudja, hogy ennek a középosztálynak a kilencven százaléka jelentette a történelmi Magyarországot. Tudásban, nemzeti öntudatban, nemzeti érzésből a parasztember nulla. Apámat bevették a határkiegészítő antant-bizottságba, Trianonnál. Mesélte, hogy a sátoraljaújhelyi községek deputációkat küldtek; őket Csehszlovákiához csatolják! Pedig egy szót se tudtak tótul. Akkor miért? A kassai piacra jártak, s az érdekük így kívánta. Így nézett ki a magyarság. Hogy ez a népcsoport megmaradt itt ezer évig, mégiscsak egy nemzeti öntudatnak köszönhető, például Kazinczytól kezdve, a nyelvi megújulástól, amelynek érzelmi, szellemi háttere is kialakult. Hidd el, az ilyen mozgalmakat nem az egyszerű emberek csinálták, akik írni-olvasni sem tudtak! Szeretném, ha ezt le is törölnéd a magnóról.

— *Miért törölném le? A gondolat, a tapasztalat, a vélemény nem bűn, még akkor sem az, ha hamis. Hiszen minket kifejejtettél a nemzeti öntudatból és a történelmi Magyarországból, éppen az érdekeken alapuló gondolkodásunk ürügyén. Mi lettünk volna a nemzetárulók?*

Dr. Bárczy Pál: — Nem. Csak a felelősség, a cselekvés, a lehetőség is leginkább a középosztályra hárult. Sok rendes emberrel találkoztam az életben, olyanokkal, akik a régi fogalmakkal mérve, nem tartoztak a történelmi középosztályba, s nagy szerencsémre, mindig kialakítottam magam körül egy kis csoportot, amelyik az én elgondolásaimmal szinkronizált. A nézeteimet magáévá tette. Ragyogó partnereimmel tudtuk a témát. El se hiszed, 1941-ben SAS-behívót kaptam, s elbúcsúztam a

barátaimtól. A társaságban kijelentettem: vesztett háborúba indulok. Mindjárt rám förmedtek, hogy mondhatok ilyet? Megnéztem előtte a térképet, és ismertem a viszonyokat. Németország a legapolitikusabb ország. A legengedelmesebb és legértelmesebb ember, ám ha minden orosz településre csak öt német jut, akkor otthon ki maradna? Ha egy hülye mázoló felkapaszkodik a létrára és vonulnak utána, az már kész tragédia. Oroszországot legyőzni nem lehet. Éppen olyan, mint ahogy Kínával és Indiával nem tudnak semmit kezdeni, akkora terület, akkora népesség.

— *Miért nem adtad fel? Gondoltál rá? Főleg az utolsó megpróbáltatásokra gondolsz.*

Dr. Bárczy Pál: — Nem is akartam. Bennem olyan hatalmas kötelezettség-érzet volt a családom, a feleségem iránt, ami talán ma ritka. Huszonnégy éves koromban nősültem, s az első gyermekünk három évig élő-halott. Az ő tragédiája véglegesen összekötöztött minket. Három évig tartottuk egymásban a lelket, hitegetve magunkat, hogy majd csak meggyógyul, pedig tudtuk, hogy reménytelen. (Most elérékenyül.) Máig is érzem a lelkiismeret-furdalásom, hogy megöltük a gyereinket. Az orvos megmondta, megműti, de nem valószínű, hogy sikerül. A jövőnk érdekében vállaltuk, szemünk fénye, egyetlen gyerekünk, és a műtét után három óra múlva meghalt. Utána a feleségem négy remek gyereket szült. Az élet mindig folytatódik, át kellett lépnünk ezen a küszöbön. Mi azóta nélkülözhetetlenek vagyunk egymásnak. Ha térdem csúszva kellett volna a háborúból hazajönnöm, akkor is hazajövök. Érted?

— *Igen, értem. A mai értelmiségre ez nem jellemző. Puhább. Hamar feladja a küzdelmet, feladósak a fiatalok.*

Dr. Bárczy Pál: — A fiatalokat elvekkkel és doktrínákkal nem szabad nevelni, csak példaadással. Apám naponta tizenhat órát dolgozott. Amikor hazavittem az első intót, akkor csak annyit mondott, miközben aláírta: az élet olyan harc, amelyben a muníció a tudás. Ezt te magad szerzed meg magadnak. Hát úgy vállalj felelősséget magadért! Ezt érzem azóta is, s emelt fővel megmaradtam az én sorsfordulóimban. Latinból is azt tanították, súly alatt nő a pálma. Ezt a súlyt az én gyerekeim megkapták a társadalomtól. Mikor Dombrádon éltünk, három kilométerről hordták a jó ivóvizet. Vagy mikor Kótpusztán, úttalan utakon tört a legkisebb fiam csapást a tanyai iskolába. És mind elismert, diplomás ember. Nahát, a fiaim (elérékenyül, köhéccsel és elfullad) talpig emberek. Kitűnően érettségizett mind a három. Persze, nem vették fel őket előbb a gimnáziumba, annak is hosszú a sora.

— *Nagyokat ugrunk. Térjünk vissza Dombrádra, a megpróbáltatások idejére, amikor hatan laktatok egy szobában. Hogyan telepítették ki benneteket Budapestről?*

Dr. Bárczy Pál: — A barátaim próbáltak segíteni, elvitték megőrzésre a különböző tárgyaimat, némelyik sokat is segített, mert nem adta vissza, amit magához vett. Ötvenkilős csomagot cipelhettünk személyenként, a legszükségesebbet válogattuk össze, ágyneműt, varrógépet, és este tízkor vártuk a teherautót. A kis cseléd-lányunknak mondtam, hogy ami itt maradt, azt vegye magához és menjen férjhez. Használja. Én biztonságban éreztem magamat, semmi bűnöm, semmi szegyenkeznivalóm, előtte tárgyaltam Vas Zoltánnal, Gerő Ernővel, csak ismernek. Azt hittem, az egész személyi bosszú, és a lakásért történik az egész. Valami káderek kapták meg aztán, visszahallottam, hogy kilónként öt forintért lehetett rakodni, kép, szőnyeg, nem számított, ki, mit akart megszerezni. Évek múlva, amikor Kótpusztán éltem, elég nagy nyomorban, egyik ügyvéd barátom írt, hogy a fővárosban az elkobzott javak osztályán 2749 forintot a nevemre félretettek, adjak be kérvényt. Ez a formális elszámolás maradt a kiárusításról.

— *Hogyan vitték el titeket?*

Dr. Bárczy Pál: — Estére vártuk a rendőröket, de csak hajnalban érkeztek. Már a parkettán feküdtünk. A hórukkos emberek felrakodták a batyukat. Az egész utcából sok családot költöztettek, az angyalföldi rakodóra irányítottak, ott a hol-

minkat tehervagonokba dobálták, mi meg beszálltunk a személykocsikba. Kérlek szépen, megmondom őszintén, nem hittem, hogy Dombrád végleges stáció, úgy gondoltam, oda már közelebb esik Szibéria, utaztatnak tovább. A személyvonatban, mellettünk Barna ügyvéd családja kapott helyet, s kiderült, hogy egy kulákhöz vagyunk beutalva, a Vasút utcába.

A feleségem áldott állapotban utazott. A vonatban csak ülni lehetett, kimenni nem, s az ablakhoz állni sem. Engem már este telefonon értesítettek, hogy a szerelvényen Valkó Károly százados és felesége majd megjártsszák, hogy vöröskeresztesek, s végigjárják a vonatot. Úgy is történt, ez önálló akciójuk sikerült, bár gyógyszerük semmi, csak aszpirin. Viszont jólesett. Őket is Dombrádra számúzték.

Hajnalba Nyíregyházán átrakodtak a keskenyvágányúra, ott már nekünk is tehervagonok jutottak. Dombrádon, az állomáson sorban álltunk, ott történt meg a számbavétel, kiabáltak a neveket, ki hol lakik, az elénk kirendelt kulákság várt és dolgozott, a batyukat, holmikát rakodta. A feleségem rosszul lett, és a váróterembe kísérhettem. (Megint elérzékenyül, látom, hogy könnyes a szeme.) Kapott egy injekciót, ugyanis a falubeli orvos, dr. Orsós János már tudta, hogy jövünk, neki Pestről megtelefonálta egy jó barátom, akivel a piaristáknál együtt jártam, Kratochvill Ede, s akinek a lányát később a fiam vette el.

— *A kirakodás miatt emlékezetes még a számodra?*

Dr. Bárczy Pál: — Kiabálnak a rendőrök... Károlyi József! Senki nem jelentkezik. Újabb kiabálás: Károlyi József! Megint nincs jelentkező. Hol az a Károlyi József? Miért nem jelentkezik, ha a nevét hallja? Mert Károlyi József bárki lehet, én kérem gróf Károlyi József vagyok — szólalt meg egy öregúr.

— Rokona gróf Károlyi Mihálynak? — Kitagadtuk. — Kérlek szépen — mosolyog most dr. Bárczy Pál —, az öregúr előző napon saját sofőrjével és saját gépkocsiján leküldte az ágyát Dombrádra. Elnézett már minden fölött, 75 éves lehetett.

— *Találkoztál ismerősökkel?*

Dr. Bárczy Pál: — Három családot helyeztek el a gazdámhoz. Az egyik a Franszoáék, bizonyára hallottál róluk, budafoki pezsgőgyárosok. A Pali fiuk akkor éppen rács mögött ült valami izgatásért, és később érkezett utánunk. Ez a család négy tagból állt, a Fáni néni vezényletével, ők egy háromszor két méteres szobán osztozkodtak.

Jó magyar ember, Harsányi Zsigmond kiabálta nevünket az állomáson, s lovas kocsin hordott be a községbe. Doktor úr, egy hajóba kerültünk, sóhajtozott. Ő is olyan kulákká tett kulák, húsz holdon gazdálkodott és akkorra annyira elszegényedett, hogy amikor Pestről csomagban két kenyeret kaptam, egy felet nekiadtam. Alacsony, nagy bajszú, csizmás, református, jó beszédű ember volt. Előtte nap a három szobát kitakarították és azon osztozkodtunk. Említettem már, hogy a Barna ügyvéd felesége, menyé, kisunokája is odakerült, a fiuk katonáskodott, később jött utánuk.

— *Miből éltél, Pali bácsi? Miből tápláltad a családot?*

Dr. Bárczy Pál: — Akkor kaptam a csökkentett, háromszáz forintos nyugdíjamat, míg a következő évben azt is leállították, mert még nem töltöttem be a hatvan évét. Azonnal aratást vállaltam Zsiga bácsinál, csupa vér volt a kezem, hanytam a kévét, az asztagot, s ezért csak naturáliát kaptam. Kérlek szépen, egy állandó cselédjétől, aki a falu szélén élt, s aki világeletemben nála dolgozott, és Harsányi úrnak szólította a gazdát, hát én többnyire attól kaptam a kosztot. Ő létezett akkor. Ha krumplit szedtünk, akkor ennivalót adott és egy vödör krumplit. És képzeld, kérlek szépen, amikor negyven kiló krumplit összegyűlt, kiabált a rendőr, hogy azt elviszi. Azért se! De elviszi, mert én így mentem a kulákot, ha nem szolgáltatom be, elvitet a Hortobágyra. Akkor se! Legközelebb hiába jött, be se mentem az őrre. Miért nem jelentkezik maga az őrson? Azt mondta a bajtársa, ne is lászon engem! Így éltünk, engem kézről kézre adtak az egyéni gazdák, vagy a kulákok, mint részes számológukat a cséplőgépnél. Részben megbíztak bennem, részben pedig így segítettek rajtam.

— *Egyéni gazdáknak csépeltek?*

Dr. Bárczy Pál: — Igen. Őket képviseltem mindig. Minden talpalatnyi földet kihasználtak, én is csináltam minden paraszti munkát, babot csépeltem, télen következett a dohányosítás, a tukarcsolás, így telt el rajtam a nyár és a tél. Más munka nem került.

— *Kenyeret kaptatok, vehettek?*

Dr. Bárczy Pál: — Kenyeret? Megbecsültük a tiszta kenyeret. Annyi jegyünk volt, de kenyér, az nem. Már hajnali kettőkor sorba álltunk, egymást tapostuk, téptük, betörtük az ablakot, és délelőtt tízkor hazakullogtam, hogy nincs egy falat kenyér se. Érted te ezt? Ott a beteg feleségem, a három gyerek, majd négy gyerek, ugrálnak, sírnak előtted, és nincs mit enniük. A falusi gazdák önellátásra rendezkedtek be, már ahogyan ezt akkor megtehették. Hemzsegett a sok pesti, ez a mi-félénk, s csak két helyen történt az osztás. Szerencsére, mihelyt lehetett, a megyei építőipari vállalathoz kerültem, és dolgoztunk Vámosmikolán, Vásárosnaményben, áruházat építettünk, mikor mit, és ott jegyre vásárolhattam kenyeret és szombatonként vihettem haza. Ha száraz, ha egyhetes kenyér is, de megmentett az éhenhalástól. Ahogy megérkeztem, szinte széttéptek a gyerekek. Rendőrségi engedéllyel járhattam haza az építkezésről. (Megint elcsuklik a hangja. S ilyenkor nehezebben szedi a levegőt, ideges is kicsit. A felesége ebédet készít, később telepedik mellénk.)

— *Hogyan szült a feleséged és hol? A kulákházban?*

Dr. Bárczy Pál: — Minden gyerekét betegen hordta ki. Vesegyulladással. Ágyban feküdt. De ott nem lehetett feküdni, s hiába kértem engedélyt a rendőrségen, hogy a kórházba szállíthassam. Nem engedték. Akkor a postára oldalogtam és egy rendes postás kisasszony megengedte, hogy telefonáljak, én, kérlek szépen, úgy beszéltem a mentőknek, mint a falusi rendőr, és kértem, hogy jöjjenek egy beteg asszonyért, itt és itt várom őket. Úgy is történt. (Elnémul kis ideig, könnyes a szeme. Fáj nekem, hogy megbolygatom a múltat és szégyellem is magam, mert irtózatossá válnak és olyan hihetetlen nagy hittel közlekedtem akkoriban a világban. Elbódított a borospohár, s mindezek ellenére boldog voltam. Pedig a szülőfalumtól pár kilométerre üzemeltek már a kitelepítő táborok...)

— Így vitték a feleségemet kórházba, tisztességgel ellátták, megszületett legkisebb fiam, s egy hét múlva, amikor megkaptam az üzenetet, hogy már mehetek értük, a rendőrségen jelentkeztem. És akkor nem vacakoltak semmit, hogy került oda, egyből engedélyezték a hazatérésüket. Tömött autóbuszon döcögünk. Nagy kupira hasonlított az ország, ha bátrabb az ember, akkor többet mer és többet csinál, de hát apró gyerekekkel? Az egyik szomszédom is butaságot követett el, és családjával együtt azonnal Ebesre telepítették. Itt mégis faluközösségben élünk, nem juhodályban, hanem szobában.

— *Iskolába jártak a gyerekeid?*

Dr. Bárczy Pál: — Igen.

— *Megismerkedtél a nyomorral. Ruházkodni se tudtatok, élni sem. Ünnepre emlékszel egyáltalán?*

Dr. Bárczy Pál: — Karácsonyra öt fenyőfa érkezett Pestről a rokonoktól, ismerősöktől, és annyi mákos bejgli, hogy még februárra is tartalékoltunk.

— *A csomagokat nem ellenőrizték a rendőrök?*

Dr. Bárczy Pál: — Nem. Tíznaponként razziáztak, éjjelenként bevilágítottak, hogy megvagyunk-e még? Bolondok lettünk volna elmenni.

— *Milyen névre kereszteltétek a kicsit?*

Dr. Bárczy Pál: — Ági a legidősebb, akkor tizenegy éves, Palkó tízéves, Zsolt kilencéves és Gergely kéthónapos. Közsavazással döntöttünk a nevről, a nagyobbak éppen az Egri csillagokat olvasták, s a könyv hatására kereszteltük meg. Én keveset tartózkodtam közöttük, mert mihelyt lehetett, az építőiparban helyezkedtem el. Egyik brigádtársam, Tóth Csanád tizenöt éves, akinek az apja a Nemzeti Újság főszerkesztője volt, s a SZU-ban halt meg. Különböző munkán együtt dolgoztunk, lelkes, becsületes embert neveltem belőle. Őt az anyjával és két nővérével telepí-

tették ki. Amikor megengedték, illetve megszüntették ezt a kényszerhelyzetet, ő Pannonhalmán végezte a gimnáziumot, s az ötvenhatos események idején Amerikába távozott. Onnan tudom, hogy él, mert Boldizsár Iván (aki szintén a piaristákhoz járt), az Élet és Irodalomban megírta, hogy amikor a koronát visszahozták Magyarországra, az amerikai küldöttség tagjaként ez a Tóth Csanád hazalátogatott, és Boldizsár Ivánt felkereste. Szóval, annak idején én hátul fogtam a 120 kilós malterosládát, ő meg elől.

— *Miben szenvedtetek legnagyobb szükségét?*

Dr. Bárczy Pál: — Az élelemben. Nem is annyira a pénz számított, hanem a beszerzési lehetőség. Nem mindig sikerült hét végén a két kenyeret hazavinnem. Télen meg az építőiparban szünetelt a munka, képzeld csak a helyzetünket. Akkor zsákokkal bukdácsolunk a határba, érdeklődünk, hogy hol találtak krumplit, a hantokat szétrúgtuk, a havat lekapartuk és úgy szedegettünk össze néhányat. Találni kellett! A jó termőföldeken hajnaltól estig 5—10 kiló krumplit is zsákmányolhattunk a sáros talajon, amit csak ki tudunk kaparni, kiszedtünk a földből, még a gyűszűnyi gumót is. Az életet jelentette. Akadtak közöttünk, főleg a fiatalab-
bak, akik gyógynövénygyűjtéssel foglalkoztak. Csapatostól vonultak és még énekeltek is.

— *Ki szervezte a gyógynövénygyűjtést?*

Dr. Bárczy Pál: — Dr. Zeer botanikus, tanár ember, már idősebb, és három nővérével viselte el a kiközösítőt. Kérem csinálni növénygyűjtést — mondogatta mindenkinek, levelezett a földművesszövetkezettel és a feketegyökértől kezdve, összeszedték a gyógynövényeket a határban. Kaptak érte pénzt, de ezt a munkát még a cigányok se vállalták.

— *Rendesen fizettek érte?*

Dr. Bárczy Pálné: — Nem tudjuk mi azt.

— *A falu befogadott titeket?*

Dr. Bárczy Pálné: — Rendes emberek éltek ott, csupa kulák, drága ember. Én négy gyerekkel nem járhattam sehová, de minket is segítettek, kenyeret adtak, az uramért meg egyenesen rajongtak.

— *Milyen csasztuskákat énekeltetek?*

Dr. Bárczy Pál: — „Gyógyfűgyűjtés, jaj de fontos
Gyógyfűgyűjtés, jaj de jó,
Gyerünk ki hát a Tiszához,
Mind a nyolcan, halihó...”

— *Nem zaklattak benneteket?*

Dr. Bárczy Pál: — Kétszer kerültünk szekatúrába. A békekölcsönjegyzés idején becitáltak minket a községházára. Ott rendőr posztolt a kijáratnál, gondolkodni kellett, míg le nem jegyezte mindenki a békekölcsönt. A nagyteremben ücsörög-
tünk a földön és óránként egyenként behívtak az irodába. Na, jegyez már? Nem? Menjen vissza akkor és törje a fejét! Reggel hattól este tízig ezt játszottuk, és másnap újra. Nekem 300 forintot írtak elő, képzeld csak, kérlek, hatan éhez-
tünk, kenyérkereset olyan, amilyen, de hat szájra egyedül kerestem, bár akkor még kaptam a háromszáz forint nyugdíjat.

Dr. Bárczy Pálné: — A rendesebb emberek sokat segítettek.

— *Találkoztál azóta velük?*

Dr. Bárczy Pál: — Nem. Nem jártam arra. Palkó fiam, aki Miskolcon docens, autóval meglátogatta a Harsányi családot. Annus néni még él, Zsiga bácsi már meghalt, a fiuk a téészen dolgozik.

— *Mivel tüzeltetek?*

Dr. Bárczy Pál: — Fával. A Tisza-parton a gazdák fákat vágtak ki, hatalmas tuskókat, s mentünk segíteni, természetben honorálták. Eljártunk rózsézni is, kérlek szépen, kukoricaszárát, napraforgószárát szedni. A szomszédnak segítettem fát, s léceket vágni, ezekből kaptam, és mindjárt csináltam egy kalitkát, ágybetétet raktam rá, s ezt neveztük emeletes ágynak. Gergely meg kosárban aludt.

— *Hogyan ruházkodtatok?*

Dr. Bárczy Pálné: — Én varrtam. A nagyapa halála után maradt ruhanemű, azokat alakíttattam át. Szerencsére a varrógépet levittük Dombrádra. Nem élhettem úgy a többiek között, mint Tóth mama meg a két lánya, ők voltak a központ, mindig otthon ültem.

— *Nem emeltek ki közületek senkit?*

Dr. Bárczy Pál: — Egy tisztársamat hamarabb kitelepítettek a Hortobágyra. Aztán rövid idő múlva megjelent a pesti lakásomon. Elmondta, hogy ő nem ismer engem, de még inkább, én ne ismerjem őt soha többé, nem is találkoztunk. A felelőségével együtt elvállalta, hogy embereket figyel, meg ami ehhez hasonló. Nyilván őt is figyelték.

A szívemmel vacakoltam, már a hatvanas évek jó közepén, amikor üdülni beutaltak. Az asztalnál beszélgettünk, iszogattunk, két fiatalember is bekapcsolódott a kedélyes diskurzusba. Megkérdeztem tőlük, honnan vannak? Megneveztek egy gyárat. Pár nap múlva szóltak, hogy Pali bácsi, tessék csak kijönni. Amikor magunkra maradtunk, felvilágosítottak, hogy belüleges főhadnagyon, s minden turnusba beépülnek. Egyikőjük beleszeretett egy lányba, az esküvőjükre is meghívtak. Jókat beszélgettünk, kirándultunk, a nevüket nem árulom el. Azóta már sokra vitték, nekem is nagy elégtétel; ez én vagyok, aki előtt ennyire kitárulkoznak, hogy félni se kell. A szobájukban megmutatták a magnóberendezést. Az előző szilveszterkor a színészek között vettek fel anyagot, malacságokat sutyorogtak, trágár nótákat énekeltek. (Most heherész.) Embernek láttak engem, látod, kérlek szépen, ezért is megérte ilyennek maradni.

— *Soha nem jutott eszedbe, hogy szembefordulj?*

Dr. Bárczy Pál: — Soha. Bizonyosra vettem, hogy az idő majd korigálja ezt. Írni, olvasni alig tudó emberek nem vezethetnek egy országot, egy népességet sokáig. Ne haragudj, kérlek, ez így igaz, meg kellett várni, hogy felnőjön egy újabb generáció!

— *Mikor változott a sorsotok?*

Dr. Bárczy Pál: — Éppen a bal bokámat kificamítottam az építkezésen, táp-épenzes állományba szorultam, 1953-ban. Szeptemberben szabadították fel a falut, összekapartuk a pénzt és Pestre utaztam. Előtte Kisvárdán kúpolót építettünk, 50 kilós cementes zsákokat hordtam naponta, akkor kaptuk a hírt, hogy Sztálin meghalt. Rögtön tudtuk, most már valami elkezdődik, de Pestre nem költözhattünk vissza. Én, kérlek, az egyik ismerősöm javaslatára kerestem meg a rizs- és gyapot-termeltető vállalat központjában Bognár elvtársat. Őt Sarkadon, a Magyar Föld Részvénytársaság főintézőjeként, Bleinernek hívták. Úgy küldtek hozzá, hogy értem is, amit csinálók, rendes és segítőkész vagyok. Tíz perc várakozás után behívatott. Azzal kezdte; na, látok egy ilyen csodát is. Maga Bárczyházi Bárczy Pál?

— Én.

— Kitelepített?

— Igen.

— Ügyvéd?

— Az, de hites könyvelő is.

— Mit akar?

— Elhelyezkedni, ahol lakáshoz is hozzájutok.

— Milyen beosztásban? Vezető állásban?

— Nem. Ellenkezőleg, csendben akarok élni, vezettem én már eleget.

— Akkor a délutáni vonattal leutazik Vésztőre, az ottani állami gazdaság főkönyvelője, érti?

— Nem vagyok káder, különben sincs egy büdös vasam se... Kérlek szépen, előleget adatott és én délután már utaztam. Dolgoztam. Panaszt nem hallottam a munkámra, sőt kitüntettek, kiváló dolgozó lettem.

(Előhoz egy barna papírzacskót. Szedegeti belőle a dokumentumokat. Megsárgult iratok, a megpróbáló idő bizonyosságai. Kezébe kerül a latin nyelvű diploma,

ahogy kiteríti, alig fér az asztalra, olyan hatalmas. Piros dobozt is látok, fölnyitom, az a kitüntetés.)

— *Azelőtt jártál arra?*

Dr. Bárczy Pál: — Nem. Este tíz óra tájon érkeztem Vésztőre, s az állomáson botorkáltam, mire megtudtam, hogy az állami gazdaságot Kőtpusztán, egy szárnyvonalon érhetem el. Beugrottam a tehervonatba, ott éppen lassított kicsikét, és leléptem. Semmit se láttam a vaksötétben, elindultam arra, amerre a kutyák ugattak. Egyszer csak kis zömök alak ugrik elélem; — hát maga mit keres itt? — kiáltással.

— Az állami gazdaságot. Jó helyen járok?

— Jó.

— Maga az éjjeliőr?

— Nem. Én vagyok az igazgató.

— Ahogy jobban körülnéztem, egy parasztházat láttam. A petróleumlámpa fényénél aztán szemügyre vehettem, két szobából, konyhából állt, egyik szoba az igazgatóé, a másikat pedig az adminisztráció foglalta el.

— Van valami problémája? — kérdezte az igazgató.

— Ma nem ettem.

— A konyhában szalonna, zöldpaprika, gyertya is, hogy lássunk. Hogy került ide?

— Főkönyvelőnek küldtek.

— Igen, mert az itteni, az csirkefogó, gazember, de majd én ellátom a baját.

— *Ilyen haragosnak mutatkozott az igazgató?*

Dr. Bárczy Pál: — Elég viharos múltú, gyomai kubikos családból származott. Rendőrparancsnokoskodott, de meggyűlt a baja, mert a hivatalos feketézőket is lefogta, így gyorsan kirúgták. Mikor közöltem, hogy engem bizony kitelepítettek, mint fasiszta ügyvédet, akkor megjegyezte, hogy na, talán kijövünk egymással valahogy. Nemcsak a tudatlanságával küszködött, hanem a beképzeltségével is. Ezért aztán okosan tállaltam a dolgokat, mindig úgy javasoltam valamit; jól eltaláltad, kérlek szépen a múltkor, amit a kocsiban mondtál, érdemes megcsinálni. Micsoda eszed van! Erre ő rábólintott vagy eldörmögte: jó az öreg a háznál. Hangsúlyoznom sem kell kérlek, hogy engem végig osztályidegenként kezelt, aki csak árthat a hatalomnak. Ennek ellenére egészen jól megértettük egymást. A főagronómus dévaványai kuláckiú, remekül gazdálkodott. Így aztán eredményeket is tudtunk felmutatni. Akkor még igen szegény volt a gazdaság, az én irodám egy államosított redőnyös szekrényből állt, azt irattárnak, meg mindennek használtam, mögötte lóca és a vaságó, amin aludtam. Egy konyhaasztal előttem, azon könyveltem.

Akkoriban épült meg a száz férőhelyes növendékmarha-istálló betonból, s palatetővel. Kezdődött a tagosítás, márpedig a téeszé ezentúl az a terület, s az istálló. Jó. Átadtuk. Ám nem kellett nekik, csak a föld, az ól miénk maradt, de be se tudtunk oda járni három évig, egyetlenegy fia jószágot be nem kötöttünk. Amit lehetett, azt szétlopkodtak belőle. A rendőrség zaklatott, feljelentések érték egymást, hogy szabaduljunk a hercehurcától, átadtuk a gépállomásnak, könyvleírással. Annak az igazgatója aztán hirtelen szétverette a vadonatúj épületet, a gerendákat, a palákat elszállíttatta és saját lakásának építéséhez felhasználta.

— *Ebben megelőzte a korát.*

Dr. Bárczy Pál: — Az ország zsebe lyukas, ugyanakkor a sok érték meg pusztult, elherdálódott. Ezért jutottunk a tönk szélére. Beruházásról szó se lehetett, képzeld el, kérlek, a minisztérium küldött a beruházási keret terhére egy csomó krotáliát, amit a birkák fülébe raktunk. Akkor intézte el az igazgatóm, hogy Vésztőn kapjunk lakást. Édesanyám Jászkarajenőről éppen szabadult, őt is odavettük magunkhoz.

— *Őt milyen indokkal telepítették ki?*

Dr. Bárczy Pál: — Mint bárónő.

— *Bárónő?*

Dr. Bárczy Pál: — Ugyan (nevet most dr. Bárczy). Ő más utcában lakott, azért

nem velünk együtt, hanem a nővéremmel számúzték. Heten laktunk együtt. Pesten összeszedtem a megmaradt bútorainkat. A cselédlányunk, Irénke, akinek a férje ávós volt, sokat megőrzött bútorainkból, ezt a garnitúrát pedig ügyvédi munkaközösség használta (mutat körül).

Dr. Bárczy Pálné: — A mi társaságunkból senkit nem telepítettek ki, senkit.
— *Az ügyvédi asztaltársaságra gondol?*

Dr. Bárczy Pálné: — Egyedül minket. Mi lehetett az oka? Nem is tudom.

Dr. Bárczy Pál: — A lakás: Sok olyan ügyfelemet kitelepítettek, akik öröklakással rendelkeztek. Az öröklakás több százezerért, de lakóval csak néhány ezret. Óriási húzás volt az, kérlek szépen, ugyanúgy, mint az államosítás. Különben ki az isten vesz a nyakába nyugót, hogy tataroztasson, adót fizessen, ha lakóval kínálják? Ha meg államosítják, milliárdokat fizetne rá az állam.

— *A szemetekben nem politikai, hanem tulajdonjogi színezetet kapott a kitelepítés?*

Dr. Bárczy Pál: — Feltétlenül. Amikor Kisvárdán dolgoztam, a katonai kiegészítő parancsnoksághoz fordultam, hogy lehetetlennek tartom, polgári egyénként megbízhatóan vagyok, de mint katonatiszt, nem? Hiszen főhadnagyként szerepelek. Letettem a katonakönyvemet, vizsgálják már meg az ügyemet. Rövidesen visszaadták, minden rendben. Érted te ezt, kérlek? Tartalékos főhadnagynak jó, de honpolgárnak nem?

Dr. Bárczy Pálné: — Az ötvenhatos események után megbízhatatlan lettél.

Dr. Bárczy Pál: — Az is humoros eset. Szeghalmon a katonai kiegészítő parancsnokságra hívtak, alaposan legorombítottak, hogyan merem én a rangfokozatot viselni? Lefokoztak.

— *Miért? Azokban az években, vagy az ellenforradalomban részt vettél valamiben?*

Dr. Bárczy Pál: — Ugyan. Ezen a csendes vidéken minden negyedévben megtörtént egy és más, elvittek valakit fegyverrejtegetésért, felszóltak a padlásra; megtaláltad-e már a pisztolyt-módszerrel. Ilyenekbe nem rángathattak!

Tisztességesen és szépen levezettük az ötvenhatos indulatokat is, sőt munkabért fizettem. Az csodának számított, évekig csámcsogtak rajta később. Egy üzletecse működött Kótpusztán, én fizettem a munkásokat, ők vásároltak, s az üzlettől visszakaptam a pénzt és újra megindult a körforgalom. Mindent megvetek, petróleumot, cipőfűzőt és bilit, mert menekültek a pénztől. Itt se posta, se vonat, egymásnak adták a bolt kilincset. Remekül megoldottam. Amikor már jobban lehetett mozogni, Szeghalmon találkoztam ávósokkal, gratuláltak, hogy atrocitások nélkül elmúltak nálunk az események. Korán örültünk. A végén mégis történt galiba. Egyszer csak szól az igazgató, hogy délután ne menjek az irodába. Hogyan, mikor annyi a munkám? Nagyon kérlek, hallgass rám, hangsúlyozta. Jó. Akkor délután két embert alaposan összeverték az igazgatói irodában.

— *Miért? Minden alap nélkül?*

Dr. Bárczy Pál: — Zsidóztak és bujtogattak. Egyikük az üzemi konyhán bölleredett, s üzent valami kedveset és meghatót az igazgátónak. A másik, egy hülye tehenész, hőzöngött és hóbörgött napokig, hogy ő bizony viszi a gondozására bízott teheneket. Százból tízet? Ne marhaskodjon, még ha egyhez ragaszkodik, de tízet akart! Az ilyen tényleg nem normális. Ők ketten kihúzták a lutrit.

— *Veled mi történt?*

Dr. Bárczy Pál: — A legutolsó összecsatolás után közigazgatási igazgatóhelyettesnek akartak (Halaspusztán laktunk szolgálati lakásban), de nem vállaltam, hiszen már csak egy év hiányzott a nyugdíjig, műszaki tanácsadó lettem. Mindig tökéletes nyilvántartást vezettem, bármikor naprakészen, a termeléshez igazodva, viszont nyolc évig szabadságra se mentem. Egyik alkalommal Hajdúszoboszlóra beutaltak, de négy nap múlva kerestek és visszahívtak, mert hiányoztam a gazdaságnak. Ezt végig éreztem. Nagy kedvvel, még nagyobb passzióval csináltam, de idegileg tönkrementem, s a szívemet is megviselte. A legnagyobb haszna ennek, kérlek, hogy hoz-

zám senki nem nyúlt, rendőrség se, hagytak dolgozni. Néhány barát is biztatott, mint Ivanics Jenő. Azt hiszem, elismertek, mert a főigazgatóság revizoraként, más állami gazdaságokban is ellenőriztem. Aztán Dombegyházán csődbe jutott a gazdálkodás és a vezetés. Az igazgató, mondjuk X. Y. elvtárs, még a sógorával is összeveszett, a főagronómussal. Több piszkos dolgot összehoztak, már fegyelmit is osztogattak, de a kóosz megmaradt. Ezt kellett rendbe hoznom.

Amikor adakerültünk, rögtön láttam, hogy az tiszta Tobruk. Főkönyvelő már fél év óta nincs, ott hagyott csapat-papót, a vezetés nulla. A bányavidékekről autóbusszokkal hordták kapálni a munkásokat. Igen ám, de a sok gép ott maradt kihasználatlanul. Csányból dinnyéseket szerződtek, két hónap alatt százezer forintot tettek zsebre, a másik vonalon meg garmadával szárították túl a kukoricát. Először személyzeti vonalon csináltunk rendet. X. Y. elvtárs korábban már megkapta a fegyelmijét, jogerős állásvesztéssel, de nem ment el.

— *Ez a Nyéki-kastélyban történt?*

Dr. Bárczy Pál: — Igen. Az emeleten az igazgató szolgálati lakása, mellette több szoba, a leányszálló is. Kérlek szépen, ez az X. Y. a szekrényében nylonzacskókban őrizte a bugyik tömkelegét. Előtte nem állhatott meg nő, keresztülment rajta. Ezeknek a relikviái maradtak ott. A legutóbbi botránya segített nekem. Egy erős, félcigány nőre éjszaka rátört, aki az úgynevezett X. Y. elvtársat nekilökte a kályhának, az összedőlt, az ajtó kitört, szóval állt a hetedhét határra szóló balhé. S akkor már ugye, csak leváltott igazgató. Valahogy hatottam rá. Azt javasoltam: ide hallgass, ha huszonnégy órán belül nem tűnsz el, rendőrökkel dobattak ki! Nem ártok neked, de azonnal eredj! Már tudom, hogy hány autó silót vitettél haza, önetetőket satöbbi, minden megbocsátva, elfeledve, de tűnj el!

Pontosan 16 milliós veszteséget kellett leírni, pedig a földek jók, mindig nyereségesek. Milliós értékek mentek tönkre. Egyenesbe hoztuk a gazdaságot, aztán öszszecsapták Mezőhegyessel. Mikor a hatvanadik évet betöltöttem, nyugdíjazásomat kértem, hogy hagyjanak békében meghalni. És tisztességes gesztussal, ezt a lakást, itt Békéscsabán, azután kaptam meg.

— *Hosszú távon a becsület, a helytállás kifizetődik?*

Dr. Bárczy Pál: — Láthatod a példamon. Egyedül csak az fizetődik ki, ám idő kell hozzá, kivárni, legalább 60—70 év. Az én vagyonom ez, más semmi. Ami történt, az többé-kevésbé törvényszerű, igaz, sok mindent elkerülhettünk volna, de a nagy számok törvénye, a bosszúban, a megtorlásban is érvényesül. Ha az új világ semmit se hozott, csak azt, hogy nincs munkanélküliség, akkor is megérte. Aggódom, lötyögős a gazdasági bázis, francia kártyával ultizunk. Érted, kérlek? Kapitálista fogalmakkal játszunk, de szerintem ahhoz másféle kártya illik. Azt gyártjuk, amiben a pénz, a haszon? Holott úgy osztották le itt a lapokat, hogy azt is gyártjuk, ami szükséges! Ma már a kályhacsőért is külföldre szaladunk. Itt látom a bajt, valutaimádatban élünk, és ez többé-kevésbé a gyarmati sors felé sodor. Ne szórja a homokot senki, ha Dél-Amerikából vesszük a bőrt, Németországból a gépeket, s itt gyártjuk a cipőket, hogy ez világraszóló üzlet? Ugyan. Legfeljebb, mert bagót löknek a munkásnak, csak azért. Hatékony termelést, leszorított, alacsony munkabérral nem teremthetnek. Ezért nincs részben munkanélküliség. Ezt vedd úgy kérlek, mint öregember morgását.

— *Hogy bírta a férje mellett?*

Dr. Bárczy Pálné: — Minden jó, ahogy ő csinálta. Négy gyereket neveltem fel. Borzasztó fájdalommal viseltem a gyerekek vergődését, az iskolába kerülését. Lenyomták őket, nem engedték tanulni, annál nagyobb fájdalmat nem éltem át. Megyei tanulmányi versenyeket nyertek, hiába, az iskola nem engedte tovább őket. Palkó felment a Kismotor- és Gépgyárba, dolgozott, onnan került iskolába, s mostanra Miskolcon a műszaki egyetem docense. Angliában, Svédországban, Finnországban tart előadásokat. Zsolti gépészmérnök, a Chinoin gyáregységében főmérnök.

— *Agnes sorsa hogy alakult? Ő a legidősebb.*

Dr. Bárczy Pálné: — Ő vesztett. Leérettségizett, s háromévi kényszerkihagyás

után, gyümölcsstermesztő főiskolát végzett. Többször munkahelyet cserélt. Szerencsétlen házasságot kötött, gyerekei születtek, most Csabán laknak. Férjével együtt segédmunkás.

— És Gergely?

Dr. Bárczy Pál: — Kohómérnöki karon végzett, jól kifutotta magát, Székesfehérváron a KÖFÉM igazgatási titkára, lakást kapott, sima az útja. A lányomnak a fellépése is gyenge, nem olyan menő, mint a többiek. A fiúk, ha ütötték őket, visszavágtak. Ágnes magába fordult, befelé nyelte a sértéseket, mindent másról várt, nem barátkozott, nem kötött ismeretségeket. Neki tálcán kellene a jó, de mi most nem hozhattuk.

Nagy öröm, hogy ebben a házban állandóan hét fekvőhely üzemelhet, kérlek. Szépen megvagyunk. Karácsonykor az összes unokám, gyerekeim megkeres. Családközpontú életet szeretek. Nem adok semmit nekik, amit látsz, az a vagyonom. A fizetésem se rúgott sohasem a csillagokig.

— *Boldog vagy? A ti fajtátok lehetett itt boldog?*

Dr. Bárczy Pál: — A piaristáktól valláserkölcsei indíttatást kaptam, a családomtól pedig példamutatást, így az élettől nem vártam csodákat, a munka nélkül kapott dolgokat nem tudom becsülni. Jobban örülök annak, amit magam kiharcolok, megcsinálok, mintha az ölembe hullana. Kinek-kinek a belső kisbírója, a lelkiismerete dönti el, mit bír el, az adja meg a boldogságot, a teljes harmóniát. Boldog vagyok. Megmondhatom őszintén kérlek, boldog vagyok, bár beteges, és a szívem, tudom rossz, hypertónia, miegyebek, ha úgy akarod, engem lehet sajnálni, de ne sajnáljanak, mert kiegyensúlyozott maradtam, a fronton is és a kitelepítések idején is.

— *Vallásos vagy?*

Dr. Bárczy Pál: — Nem. Hiba, hogy a piaristáknál a filozófiát és apologetikát tanították, így nem lettem vallásos, de a belső tartáshoz ragaszkodtam. Nem a vallást tagadom, hanem a ceremóniát nem szeretem. Feltételezem, hogy valaki van, nem kell annak személynek lennie, s ha kezdet volt, a vége is elkövetkezik, valószínű, hamarabb hal ki az emberiség, mint a világ. Templomba nem járok.

Dr. Bárczy Pálné: — Jó érzés hinni, hogy van valami, vagy valaki.

— *Miben hiszel? Az erkölcsi tartásban?*

Dr. Bárczy Pál: — Az erkölcsi oktatás fogózkodó a gyerekeknek, míg ki nem alakítja a világnézetét. Ki mondja most, hogy ne lopj, ne hazudj, tiszteld apádat, anyádat! Az osztályfőnöki óra? Bocsnátot kérek. Mit lát a mai gyerek a világból? Apa ügyes, hozott egy szöveget, lopott egy létrát. De a szomszéd már házat vett. Miből? Ki kérdezi, hogy a Balaton mellett, kinek, miből telik kastélyra, az eget megszegényítő flancolásra? Senki se számoltatja el őket. Itt senki nem tartozik senkinek számadással. Vagy mindenki szerencsejátékon nyerte?

— *A belső hited adott erőt?*

Dr. Bárczy Pál: — A fatalizmus. Végtelen folyamat az élet, az enyém meg egy morzsa, más kötelességem nincs, csak a saját lelkiismeretem szerint éljek és cselekedjek. A lelkiismeret lehet néha laza, ők irigylésre méltó emberek, míg más alszik, ők lopnak, s megborotválkoznak anélkül, hogy szembeköpnék magukat. Sajnos, én ilyen hendikeppel indultam. Nem érzem kevésbé elégedettnek vagy boldognak magamat, mint aki házat épített, vagy palotát szerzett.

— *Magának adott erőt a hite?*

Dr. Bárczy Pálné: — Énne hittem, csodálatosan erős a jelleme.

— *Mi a vágyad, Pali bácsi? Amit nagyon szeretnél?*

Dr. Bárczy Pál: — Mint egy öreg számár, úgy múljak el, hogy döglött szamarat ne lássanak! Magam után ne hagyjak se bánatot, se szomorúságot, se semmit. Ez lenne a legszebb. Kérlek szépen, jól tudom, hogy a gyerekeimben, az unokáimban lesz majd egy gesztus, egy színlátás, egy kézmozdulat, és ezekben én már megmaradok.

MOCSÁR GÁBOR

Megítélés kérdése?

SZUBJEKTÍV SOROK A HETVENÉVES DARVAS JÓZSEFRŐL

Első — de még nem a megismerkedő — találkozásunk meglehetősen viharos időszakban történt. 1954. november közepe lehetett, dolgom akadt a Szabad Nép főszerkesztőjének titkári előszobájában s egy zömök, őszülő hajú férfit pillantottam meg, amint földre csüggesztett fejjel, gondterhelten alá s fel járkál. Várva — akár-csak én —, amíg bejuthat a főszerkesztőhöz. Ezen egy kicsit meghökkenem, mert azonnal felismertem: ez Darvas József népművelésügyi miniszter, s íme, várja, hogy a főszerkesztő elé kerülhessem. „Előszobázik.” Egy miniszter! (Ide zárójeles megjegyzés következik: nem tudom, pontosan jelöltem-e meg akkori funkcióját, mert a szóban forgó minisztériumot azelőtt is, azóta is annyiszor keresztelték és szervezték át meg át; hol kettéválasztották, hol összevonták, úgyhogy ma sem vagyok biztos az elnevezésében; úgy látszik, ez a minisztérium nehezen találja meg a nevét az utóbbi évtizedekben, hogy a helyéről most ne is beszéljünk.) A következő vasárnap, november 21-én aztán kiderült, mire várt ott Darvas és miért volt annyira gondterhelt. Azon a napon ugyanis megjelent „A túllicitálásról” című cikke, hallatlan viharokat keltve az akkori politizáló magyar közvéleményben. A gondterheltség oka már az indító mondatból kiderült: „Nagy belső feszültség, belső izgalom és elégedetlenség adta kezembe a tollat...”

Ez a belső feszültség, izgalom és nyugtalanság átragadt a cikk olvasóira is. Magára a szerkesztőségre is. Hétfőn bementem a helyettes főszerkesztőhöz. Hárman vitatkoztak a szobában. Mindhárman a szerkesztő bizottság tagjai, tehát főnökeim. Rámroffentek: „Olvastad Darvas cikkét? Mi a véleményed róla?” Háát — vonakodtam az egyenes választól, „Ocsmány cikk... Ocsmány cikk...” — vágta el a tétovázásomat a helyettes főszerkesztő, akiről tudtam, hogy Darvással nemcsak geográfiai, hanem eszmei „forrásvidéküket” tekintve is majdnem földik: mindkettő a Viharsarokból jött, s mindkettő elég korán kommunista lett. Ez is ok a meghökkenésre: épp ő minősíti Darvas cikkét ocsmánynak? Ma már persze semmin sem hökkennék meg, de akkor még oly sok minden érthetetlen és zűrzavaros volt az én szememben, aki nemrég jöttem a szerkesztőségbe, hogy sok mindenem meghökkenem. Például azon is, hogy nemsokára mindhárom említett szerk. biz. tagot — cikcakkos évek! — jobboldali elhajlás miatt leváltották. Azóta ugyan mi lett belőlük? Nincs okom ezt sem elhallgatni: az egyik 56 után a párt egyik újjászervezője, a Politikai Bizottság tagja lett, a másik jelenleg párizsi disszidensként írogatja és olvassa fel a Szabad Európa Rádióban mélabús nyugati leveleit, a harmadik, néhány évi börtön után jelenleg egyik képes hetilapunk vezető szerkesztője. Persze, hogy meghökkenítő idők voltak azok. Szinte máig tartanak.

Mint említettem, Darvas cikke hallatlan vihart és vitát kavart. Elmondhatnám, megírhatnám a magam szavaival is a vita lényegét, de magam sem tudom, hogyan, kezembe mentődött a „túllicitáláshoz” hozzászóló, a szerkesztőséghez írott levelek egy nagy csomó másolata, s úgy gondolom, ezek a levelek hívebben adják vissza az akkori hangulatot. S talán helyes is, hogy belőlük idézek, mert más visszaemlékezésekben, „feldolgozásokban” nem találok nyomát ennek az országos méretű

pro és kontra felzúdulásnak. Pedig roppant módon jellemző az 54—55-ös közhangulatra, a cikcakkos időkre ez a levélcsoport.

Voltak, akik — Darvas cikkének helyeselve — fellelkesültek azon, hogy végre valaki kimondja helyettük is azt, amit a levélírók éreznek: a lapokban, folyóiratokban megjelenő írói, újságírói kritikák meghamisítják, eltorzítják a valóságot: „Szinte ökölbe szorul az ember keze, mikor sokszor oly lekicsinylő hangokat hall, s mindent ami történt, az elkövetett hibák szemszögéből bírálják el” — olvasható az egyik levélben. A másikban: „A hibák túllícitálása egyenes arányban van az eredmények bagatellizálásával, ez talán a legsértőbb, legviszatasztóbb jelenség.” Egy volt középparaszt, akkor éppen tsz-elnök leveléből: „...megmaradtam parasztnak és paraszti szemszögből nézek mindent...” S továbbá: „A sok elhangzott és elhangzó szólamok mind hibákat harsognak, kérdelem én, akkor mi a fenéből épült fel az ország? Sokszor már húzom a nyakam, mikor mondják, nem az jön-e már ki, hogy hiba volt a földosztás, meg a tsz-ek megszervezése is, no meg uram bocsáss, tán még az is, hogy meglett a forint és stabil lett. Nagyon igaza van Darvas Józsefnek, hogy a fürdővízzel kiöntik a gyereket is. Voltak hibák, mi parasztnak éreztük is, és mennyi hiba volt ezer év alatt. És mégis élünk... Ha úgy tudnék írni és gondolkodni, mint Darvas József, jobban megírnám és talán többször is írnék a véleményemről. De mivel a helyesírással is hadilábon állok, meg a fogalmazással is, de vegyék úgy, mintha meg a kettő megvolna bennem. No meg az őszinte, a szívből jövő meggyőződésemm szoktam megírni, mindig bárkinek.” Egy kommunista asszony levele az akkori Sztálin út 49-ből: „Szörnyű kérdések gyötörték. Minden, amit eddig szentnek tartottunk, amiért elszántan és áldozatosan harcoltunk, hazugság? ...Nem láttam kivezető utat. Azt láttam, hogy sok-sok becsületes elvtársan az elkeseredettség, de legalább bizonytalanság lett úrrá és kommunista-hoz nem illő pesszimizmussal úgy éreztem, hogy terjed, terebélyesedik a fejnélküli szörny, az anarchizmus, hogy táborunk (a szigorúan marxista alapon álló kommunisták táborára) állandóan zugorodik és a polgári nézetek újra trónust kaptak. Ebben a hangulatban öröm és vigasztalás volt számomra a miniszter elvtárs cikke.”

Ez utóbbi levélrészletből talán leginkább kivehető, mi ellen, s miért íródott Darvas cikke. S a levelek jöttek, halmozódtak. Ügyetlenül fogalmazva, olykor egyéni érdektől, sértettségtől sugalmazva; de hát nemcsak olyanok, amelyekből eddig idéztem. Megszéplalt bizony a „másik” oldal is. A levelek stílusáról ma ítélve, ezeket inkább értelmesígek írták. Igen elgondolkodtatók ezek a levelek is. Ellentmondásokat fedeznek fel a cikkben, tiltakoznak a felülről rájuk kényszerített — vagy kényszeríteni akaró — gyámkodás ellen. Egy levél a budapesti ruhagyárból, illetve egy pár mondat a levélből: „...Darvas elvtárs legfőképpen a vezetés lendületét hiányolta. Kinél hiányolta? Más vezetőknél? Azok meg nyilván nála.” Egy budapesti levélíró azért mond ellent, mert Darvas cikkéből a bírálat elnyomásának a veszélyét is kiolvassa: „S ez a veszély nyilván megvan. Pedig aki elolvassa Darvas elvtárs cikkét, és van egy csöpp esze, az láthatja, hogy nem ez volt a szándéka. A veszély mégis fennáll. Azért áll fenn, mert ha ilyen módon írunk cikket — ha még olyan jó és még olyan helyes cikket is — arról, hogy mikor helyes bírálni, mikor nem, hogyan helyes, hogyan nem, abból az olvasók nagy tömegében idővel csupán annyit marad vissza, hogy no, itt megint a körműnkre vertek egy kicsit, hogy hátrább az agarakkal, tehát jó lesz meggondolni azt a bírálatot.” Sőt, egy Ganz-gyári levél kerek perccel kijelenti: „...Darvas elvtárs cikke nem a tisztázódást, hanem a szektások megerősítését eredményezte.” A következő levélíró nem lakáscímeket ír, hanem a telefonszámát adja meg s nyíltan kijelenti: nem ért egyet Darvas cikkével. „Nem értek vele sem egészében, sem részleteiben, s éppen azért nem értek vele egyet, amit Darvas József szavaival is egészen pontosan kifejezhetek. Mert aki nem vak, láthatja: népünkben erős bizakodás él a júniusi politika (az 1953-as júniusi fordulatról van szó, M. G.) iránt s a népnek van igaza. Ezt a hitet, optimizmust kell segíteni tette válni, félretelve a kishitű gáncsoskodást. Nos, Darvas cikke nem ezt a hitet segíti tette válni, hanem olyan rémeket fest a falra, amelyekkel a magyar dolgozók felnőtte vált táborát nem lehet ijesztgetni... A vitacikkeket

nagyon szeretem, de engedje meg nekem Darvas József is, meg más is, hogy pl. Darvas József és Sarkadi Imre vitájáról magam alkossak véleményt magamnak... úgy érzem, itt (Darvas cikkéről szólva, M. G.) már nem vitacikkről van szó, hanem, bocsánat: *tipikus* jelenségről: Darvas Józsefben is, meg a „Szabad Nép”-ben is megvan a hajlandóság rá, hogy a mai magyar felnőtt (nemcsak kiskorú vagy teljeskorú, hanem a munkában, küzdelemben, szenvedések és örömek, remények és csalódások, sikerek és kudarcok, nagy nekilendülések és fájdalmas lezuhanások közepette felnőtt) dolgozókat kiskorúnak tekintse, akinek lépten-nyomon meg kell magyarázni valamit... ha helyeselni mersz egy írónak, aki egy adott dologról éppen megírja, mi abban a dologban rossz, de nem adagol hozzá bizonyos megnyilvánulású jót is, akkor az íróval együtt túllicítálsz...” stb. stb. Ugyanaz a kilencoldalas levél a vége felé Darvast már nemcsak cikkírói, hanem miniszteri minőségében is célba veszi. Darvast ugyanis — mint írásából kiderül, elszomorította az, hogy a Nemzeti Színház taggyűlésén „... neves művészeink közül néhányan minősíthetetlenül durva hangon támadták, a kispolgári anarchia ismérvét kimerítve bírálták, sőt rágalmazták a minisztérium egyes főosztályait, vezetőit.” Sőt, azt is írja Darvas, hogy „Az írók fontos fórumán könnyedén, egy szó ellenvetés nélkül, sőt nagy tetszéssel elfogadtak egy demagóg javaslatot, amely a színház- és a filmfőosztály megszüntetését követelte”. S mit válaszol erre a levélíró? Röviden összefoglalva: „aki rágalmaz, azt meg kell büntetni, a rágalmazás tényét azonban vizsgálatnak kell bebizonyítania. ... Ilyen pártatlan vizsgálat döntése nélkül neves művészeket rágalmazónak nyilvánítani még egy miniszternek sem volna szabad, vagy inkább egy miniszternek semmiképpen nem.”

Ilyesfajta vihart kavart Darvas cikke — talán az eddig kikapkodott idézetekből is nyilvánvaló, mekkorát. Azóta persze sok idő telt el. Mégsem tartom haszontalannak az akkori állapotok, a közgondolkodás ellentéteinek felidézését, mert ezek a levélrészletek szerintem többet mondanak, mint amit megfogalmaznak. Egy — mai szemmel — talán rég lejárt időszak tanúságtételei ezek a levélrészletek, de szerintem ma sem minden tanulság nélkül olvashatók. Hogy melyik oldalnak volt és lett igaza? Jó szívvel azt mondanám: egyiknek sem. Illetve, ma már ez nem dönthető el, így azt is mondhatnám: mind a kettőnek. Ha Darvas ma élne s feltenném neki a kérdést, bizonyára ő sem tudna — merne — rá határozottan válaszolni, talán elhúzná a száját s szokásos fogalmazásával így felelne: „én erre csak amolyan lutheránus választ tudnék adni: is-is.” Közbejött ugyanis valami; az akkori kritikái fegyvereket felváltották a fegyverek kritikái, jött 56 októbere s minden „átrétegződött”. De aki például most, harminc év múltán nem okul a korábbi tapasztalásokból, azt a történelem még ezután is — akármikor — elbukthatja.

A történelem persze nem ismétlődik pontosan és ugyanúgy, kézbe vehető tanulmányok szerűen, de bizonyos jelenségek mintha újra és újra észlelhetők s tanulmányozhatók lehetnének. Ezt arra mondom, hogy a legutóbb idézett hosszú levél épp a Nemzeti Színházzal kapcsolatban különös dolgokat emlegetett. Egy bekezdést kénytelen vagyok idézni, nemcsak a hitelesség, hanem bizonyos párhuzamok felidézése végett is. Íme: „Azonban van ennek a dolognak egy fontosabb része is: az írók fontos fórumának demagóg javaslata mellett a Magyar Nemzetben, az Irodalmi Újságban, a Művelt Népben több olyan bíráló cikket olvastam, amely drámairodalomunkkal, filmjeinkkel, íróink helyzetével, színházpolitikánkkal foglalkozott. Ezek a cikkek egybehangzóan alátámasztják azt, hogy valami súlyos baj van a Népművelési Minisztérium által, illetve a minisztérium illetékes főosztálya által adott irányítással. Valóban nagyon kevés az eredeti magyar dráma, film, regény, amelyet íróink ma és a máról írnak. Ki és mi az oka ennek a terméketlenségnek? Vajon tényleg igaz volna, hogy nincs elég tehetséges írónk, s akik vannak, nem írnak elég jó mai darabokat? Az az élesség, az a kispolgári anarchia, az a rágalmazó bírálat, amelylyel művészeink és íróink a Népművelési Minisztériumot támadják, egészen másra enged következtetni. Mindenesetre jó volna már egy kicsit jobban sepregetni talán a Népművelési Minisztérium házatáján...” stb. stb. Hol itt a párhuzam a mával? Legyen elég a mai Nemzeti Színház immár botrányosnak mondható ez évi műsor-

tervét megemlíteni, ezzel kapcsolatban Bessenyei Ferenc Tiszatáj-beli interjújára utalni s nem utolsósorban Hubay Miklósnak, az írószövetség új elnökének a magyar dráma ügyében írásban is — szintén a Tiszatájban — megfogalmazott, s az írószövetség közgyűlésén is elmondott szenvedélyes szavait felemlíteni — előttünk a kétségbe nem vonható, valóban drámai párhuzam. Mintha mégsem tanultunk volna eleget a nem is olyan távoli múltnak ezekből a figyelmeztető jeleiből. De térjünk vissza témánkhoz, magához Darvas Józsefhez.

Megbukott-e Darvas a kötelező újabb vizsgákon? Erről beszélgetve mondta egyik megfontoltan ítélkező irodalmár barátom: „megítélés kérdése”. Kérdezem én viszont: kinél nem megítélés kérdése a viharos történelmi vizsgákon való áteresztés vagy megbuktatás? Forgatagos idöket éltünk át, azóta nemcsak a társadalom „rétegződött” át, hanem eszemei világunk, ítélkezésünk normarendszere is. Amikor az írószövetség aktív elnökeként váratlanul meghalt, egy régebbi, felnagyított fényképét a tanácskozó terem falára kegyelettel kifüggesztették. Néhány éven át nézett le ránk — szinte számonkérően, értelmetlen vitáink közben. Aztán a termet újrapapétázták, fényképe a falról minden ceremónia nélkül lekerült — senki nem reklamálta. Minek is? Annyi fénykép, portré „leakasztása” után eggyel több vagy kevesebb, mit számítana. De a gyanú bennem azóta sem szunnyadt el: azt a helyiséget azért papétázták ki tetszetősebb, korszerűbb, divatosabb csíkokkal, hogy legyen jogcím a fénykép levételére.

Valóban megítélés dolga lenne, a most hetvenéves, tehát nem is olyan öreg Darvas felőli vélekedés? Azt hiszem, erre is a szokott formulája, szavajárása szerint felelne. Vagyis amolyan lutheránus módon: is-is. Ez nem az én gúnyolódásom — ez volt a szavajárása. S talán maga is tudta, hogy ez az önirónia nem csak szójárás dolga. Mennyien ítéltek meg s hányféle oldalról! De erre én azt mondom — nem lutheránuskodva —, hogy aki körül annyiszor csapkoztak, diák-kora óta haláláig a villámok, akit annyiszor megpörgetett az élet, aki annyi ellen-szenvet hívott ki maga ellen (hív még ma is), és aki annyi rokonszenvet tudott maga köré kerekíteni (tud ma is), mint ő, abban van valami kemény mag. Valami olyasmi, amit a légörvényekről mondanak: az óriási forgószél legközepében a toll se rezdül, nyugalom van. Megítélés dolga? Hát persze. De a Bibliában mi olvasható? „Ne ítélj, hogy ne ítéltesél.”

Németh László 1943 elején érdekes dolgokat írt — ítélkezőn — Darvas József-ről A népi író című tanulmányában, egy kalap alá véve Darvast és az erdélyi Nagy Istvánt. Miután megállapítja, hogy a „közösségi irodalomra” megvan a hajlam Veres Péterben is, így folytatja: „Másokban — Darvas Józsefben, Nagy Istvánban még inkább. Nos, a hűséget csak dicsérhetjük. A hűség az író számára nemcsak parancs, de ingyen bányabérlet is, anyagbeszerzés.” Majd: „Benne (Darvasban M. G.) van valami hivatalnoki tartás; épp ellentéte a népi írók tehetséges rapszodikusságának... A szociológus olvasó senkiben sem gyönyörködhet jobban. Családtörténetére azt mondja: Igen, ez volt a szegényparasztság számára a fölszabadulás. A preparandiáról szóló regényére vagy tanítós darabjára: igen, ez a népből kinövő tanult ember útja és dilemmája. Megdicséri, hogy ő maga mégsem lett áruló, hisz minduntalan felmutatja az úszópányvát, amelyet a nép vet, alulról, úri vizeken úszkáló gyermekére... Darvas József az első mechanizált népi író. Ezt érezzük aközben is, hogy új regényét olvassuk: a múlt század hatvanas éveinek agrármozgolódásairól szóló Harangos kutat. Hát persze, hogy így szorult ki a nép a birtokszétválás után a magáénak hitt Harangos pusztákról; legutóbb a Falusi krónikában (Veres Péter könyve, M. G.) hallottunk róla.”

Főlényes a hang, csikorgó a dicséret, de számunkra, akik annyi árulásnak voltunk tanúi, csillanjon ki az a néhány szó: mégsem lett áruló. Fontos szavak ezek bizony, nagyon fontosak. S számomra nagyon is nyomatékosak. Nem tudom, megírtam-e már, hisz annyi mindent írt az ember, azt a jelenetet, amikor az anyám elem tartotta az „Egy parasztszalád történetét”, s azt mondta: ez az író ezt a könyvet a mi familiánkról írta, pontosan az igazat írta. De hát azóta annyira

megokosodtunk, hogy úgy tudjuk, az igazság, az igaz kimondása meg a hűség nem esztétikai kategória, a művészet, az irodalom meglehet anélkül is. Az én számomra azonban iskolázatlan anyám „megítélése” nem mellőzhető.

Azt írtam az imént: a forgószél, a tornádó legközepén nyugalom van. Darvasban csakugyan volt valami nyugalom: a biztonságából — mondhatnám: hűségéből — eredt. De ez sem fedti a teljes igazságot. Láttam én néhányszor bizony nyugtalannak, sőt dühödtnek, dühöngőnek is. Különös módon két alkalommal is személyes vonatkozású, vagyis velem kapcsolatos volt a dühöngése. Azért merek róla írni, mert tanúja voltam s azért is, mert elfogult „ítélkezésemet” ez a legtermészetesebb módon utólag is befolyásolja és megérteti. Ezt nem a magam mentésére — elfogultságom megmagyarázása, mentése végett írom. Ezt az elfogultságot mindenki, még a Darvasról ma fanyalogva ítélkező pályatárs is megértheti. Egyik szenvedélyes kitérése: „A kutyaúrstenit, hát azért csináltunk mi nagynehezen, kínos-keservesen 56 után irodalmi konszolidációt, hogy maguk, mert ez az író (vagyis én, M. G.) megírta az igazat a paraszti átszervezésről, mindezt visszacsinálják egy igazságtalan büntetéssel? Újra botrányt akarnak az irodalmi életben?” Rólam volt szó, az én megbüntetésemről — elég súlyos megtorlás várt rám —, tehát felálltam az asztaltól, nem akartam a magam ügyében tanúja lenni az én sorsomról döntő heves vitának. A lényeg az, hogy a megtorlás elmaradt. Más alkalommal, egy fiatal író első novellájának közlése miatt tört ki, ezúttal is megtorlás fenyegetett engem (a szerkesztőt) is, meg a fiatal szerzőt is. A megtorlást itt már ő sem hárihatta el, de vadul kitért: „A kutyaúrstenit, pont úgy érzem magam, mint amikor a tanítóképzőből ki akartak zárni, mert kommunista voltam.”

Ezekre a „kitérésekre” majd még visszatérek, de most tartsunk ott, hogy az imént az irodalmi élet 56 utáni konszolidációjáról volt szó. Eltűnődve hallgattam az írószövetség legutóbbi közgyűlésén némely felszólalást, irodalmi szerkesztők emlegették önmaguk érdemeit, mondván: ezeknek az érdemeknek tudható be, hogy az 56-os tragédia után a börtönből kijött írók, köztük nagy írók, újra megtalálták helyüket az irodalmi életben. Tűnődésem oka: vajon ki volt akkoriban az írószövetség elnöke? Akinek mégiscsak a legfőbb, mondhatnám kulcsszerepe volt az emlegetett konszolidációban. Bizony Darvas. Persze, az idők torlódnak, könnyen felejtjük — mások érdemeit. A magunkéit nem. Azon is érdemes lenne eltűnődni, amit szintén a közgyűlésen sokan követeltek: legyen az írószövetségnek az irodalompolitikában is, a társadalmi életben is tekintélye. Legyen bizony, szerintem is ez lenne legkívánatosabb, mondhatnám normális állapot. Kétségkívül azért fogalmazódott meg ez a követelés, mert ez a tekintély manapság hiányzik. De — Darvasra visszatérve — volt-e az ő „idejében”? Volt bizony. Hogy csak azt említsem: elég gyakori vendége volt a szövetség választmányi ülésének Kádár János, órákig tartó élénk eszemecseré bizonyította, mennyire komolyan vette ő maga is, amit egy ízben mondott: „A párt Központi Bizottsága az írószövetség választmányát az irodalompolitika kérdéseiben partnernek tekinti.” Hát nem elgondolkodtató? Darvas elmenetele után pár évvel az a legfőbb óhaj: legalább a minisztérium tekintse partnernek s nem valami alárendelt osztályának az írószövetséget. A tekintélyapadás szemmel látható és elgondolkodtató.

Visszatérve Darvas már említett dühkitéréseihez: ő maga önironikusan ugyan „lutheránusnak” mondta önmagát — születésére nézve az is volt —, de hát, mint a példák mutatják, nem volt ő annyira jámbor lélek, hogy ez a vallási jelző ráillenék. Tudott ő kemény is, határozott is lenni, vannak, akik épp emiatt fanyalognak s húzzák el a szájukat, ha a neve szóba kerül. Persze, mindannyiunk megítélése megítélés dolga: ki-ki a maga tapasztalatai alapján ítéli meg őt is. Én is, természetesen. Elég közel kerültem hozzá ama első találkozás óta, közelről megismerhettem, így hát a magam ítélete alapján azt mondom: bizony jó lenne, ha köztünk lenne. Egész irodalmi életünk, s talán egész kultúrpolitikánk érzi a hiányát. S kora szerint valóban köztünk is lehetne: most lenne hetvenéves. 1912. február 10-én született.

Egy Bartók-kutató műhelyéből

II.

RÉZKARCOK HIDEGTŰVEL

BARTÓK BÖSENDORFERE

A Bartókról írt versek száma sok százra rúg. Jelölül annak, hogy Bartók az irodalom világában, a poézis mezején is népszerű.

Valamennyi verset elolvasom. A legújabbak egyike így hangzik:

„Mikor már Bösendorferéből / kivallatta a Mindenség Zenéjét, / kopár, / szorongó / alkonyatokon / a nemes hangszert megtanította / *csörömpölni, / nyeríteni / és ugatni.*”

Kurziváltam Kiss Tamás egészében idézett (az Alföld 1981. szeptemberi számában megjelent) Bartók-verse három „kulcsszavát”.

Hol találkoztam már ezekkel a szavakkal?

Kassák Bartók-versében a sárkánnyá változott művész „csörömpöl, sír és néha ugat” a zongorán. E Kassák adta keretek közt (csörömpöl és ugat) adysan „nyerít” is ez a vers — *A fekete zongora* ismert képessége szerint.

Hogyan festenek ezek az immár klasszikus hagyományainkból jól ismert formulák újraéledt változataikban?

Először Kassák verséről valamivel pontosabban.

A költő a zongora kutyahangjában valójában bizonytalan volt, sohasem vált ez nála egyértelművé.

Első ismert (befejezetlen) írógépelt szövegében Bartók „csörömpöl, sír és néha hallgat”. A szakértő Csaplár Ferenc szerint a *hallgatás* — elgépelés.*

Az 1940-ben megjelent verskötetben azonban Bartók félreérthetetlenül „csörömpöl, sír és néha ugat” a zongorán.

Ámde 1945-ben „pöröl és csörömpöl és néha sír”!

1947-ben ugyanezt teszi.

Egy 1953-as „kézirata” szerint — még mindig Csaplár Ferencet idézem — Kassák ismét a „csörömpöl, sír és néha ugat” változat mellett dönt.

Erre a részletre különösebben nem is gondoltam, amikor levélben kértem Kassák Lajost, hogy e hallomásból ismert versét írja le nekem. Kérésemet Kassák 1954. július 12-én teljesítette; az írógépelt példányt sajátkezűleg írva alá, hitelesítette is. Ekkor ismét így olvasható e kritikus rész: „... *pöröl és csörömpöl és néha sír...*” (Somlay Artúr szavalatával is így hallottam 1945. december 3-án; a „néha sír” ma is a fülemben kísért.)

A következő évben elkészült válogatott verseinek gépiratában, a 130. lapon, ismét a „néha ugat” változat olvasható, így jelent meg az 1956-os *Válogatott versekben* is. Ezt tekintik végleges szövegnek, noha ehhez szó fér, hiszen az 1954-ben nekem leírt és aláírt vers koncentráltabb körülmények közt jött létre, mint a nem sokkal később készült sommázó verskötet, ahol Kassáknak valamennyi versére kellett figyelnie, könnyen átsiklott a már változtatott szövegrész fölött. Persze, ki tudja, hogyan történt? Ne feszegessük ezt. De fogadjuk el: az „ugató zongora” nem valami szerencsés kifejezés. Kassák ingadozása is erre utal.

* Kassák Lajos Bartók-verse, bemutatja Csaplár Ferenc. Magyar Helikon, 1961.

Koncepciózus versében Kiss Tamás egy ingadozó hagyomány kevésbé sikeres változatát alkalmazta.

A harmadik (közbülső) „kulcsszó” Kiss Tamás Bartók-versében a nyerítés. Ady dús televényén álló hagyomány. Mert Ady versében a „bolond” hangszer: „sír, nyerít és bűg”.

(Kétségtelen, hogy Kassák reminiszenciái is — a zongora állathang-metáforái — innen valók.)

Adynál azonban a felforrósodott hangulat, az izgatott, vibráló légkör teremti meg a nyerítés hitelét. Hiszen itt nem egy rideg Bösendorfer-doboz, hanem a megtáptosodott élethangszer muzsikál. Csodák föntjére röpit ez a vers, reszket, izzik körülötte a levegő. A táltos ló, Ady sok versének kedvenc meseállata, szimbóluma, minden zavar nélkül nyeríthet — nem szenved csorbát semmi muzikalitás.

Kiss Tamás verséről ezt nem lehet elmondani.

„BARTÓK UTOLSÓ PESTI ÉVEI” — ÉS AMI MÖGÖTTE VAN

A Bartók-centenárium évének legérzékenyebb pillanatában, amikor 1981. március 25-én Bartók Béla éppen kerek száz esztendővel ezelőtt megszületett, közölte a Magyar Nemzet ezzel a hangsúlytalan címmel Bartók Szabó Dezsőhöz intézett, eddig ismeretlen levelét. Mint ahogy újságcikkekben gyakran előfordul, kissé pontatlanul, például a levél dátumát sem tüntetve fel.

Pedig ez a Budapestben, 1939. május 22-én kelt levél nagyon érdekes, Bartók a mindig körülvitattott, az utóbbi évtizedekben meglehetősen mellőzött író *Elsodort falu* című regénye 20. évfordulóján köszönti az alkotót, aki nemsokára 60. évét tölti be. Kettős jubileumot ünnepel tehát. Bartók Béla elégtételadása ez annak az írónak, aki — idézem levelét — „regényeivel, novelláival s rengeteg sok tanulmányával, az egész magyar életre kiterjedő bírálatával több mint 30 éve mutat példát a bátor kiállásra s az öncélú magyarságnak, független nemzeti életnek kiküzdésére, feltékeny megőrzésére”.

A cikket a nevezetes levéllel dr. Gergely Pál tette közzé, aki egykor a Magyar Tudományos Akadémia főtítkárságán dolgozva, Bartók Béla népszerűt rendszerező akadémiai munkahelye, szobája tőzsomszédságában évekig a nagy mester közelében élt.

Pontos, szinte kínos betűhűséggel — az egyes sorokban levő szavak számának, helyének megtartásával, természetesen a levél keltének feltüntetésével is — ismételtelen közli a fontos dokumentumot *Budai Balogh Sándor* a debreceni *Confessio* III. évfolyamának 1., 1981. április havi számában, amelyhez *Bartók Béla és Szabó Dezső egymásról* címmel alapos tanulmányt is kanyarít.

Csakhogy Bartóknak és Szabó Dezsőnek a közölt levéllel dokumentált jobb viszonya olyan feszült szellemi helyzetet teremtett, amelynek megnyugtató rendezésére, kiegyensúlyozására aligha lehetnek alkalmasak egy kisebb példányszámban megjelenő szemle bármennyire is tiszteletre méltó keretei.

A szegedi Péter László élt a széles nyilvánosság alkalmával, hogy *Bartók — kortársai között* című fejtegetéseivel az *Élet és Irodalom* 1981. május 30-i számában helyére tegye a döbbenetes tüneményt, magasabb szinten most már szintézist teremtve Kassák, Babits és Szabó Dezső — szellemi közelmúltunk e három, egymással oly „összeférhetetlen” típusa — között Bartók világrendjében: „... ez a gyémánt keménységű jellem túlnézett a zsenik gyarlóságain — írja Péter László —, mert lényegüket ismerte föl: szerepüket a magyar irodalom, költészet szivárványszínű égboltján. Tudta, hogy a maguk módján mindannyian kitéphetetlen részei a magyar kultúrának. Ő magában ezeket a részecskéket össze tudta békíteni, mert mindenben a magyar érték egy-egy sajátos megvalósulását látta. Ez mutatja legjobban Bartók magyar egyetemességét. Ő kötötte össze a széthúzó, egymással szembekeverülő magyar nagyokat.”

Hanem most engedelemmel én is szót kérek! Az ügy nincs lezárva! Egyszer még fontos lehet ebben a kérdésben a szakértői állásfoglalás!

A Bartók-kutatás műhelyébe tartozik immár több mint ezer felkutatott és — amennyire ez lehetséges volt — alaposan megvizsgált, egymással is összevetett Bartók-levél.

... Hogyan viszonylik ez a Szabó Dezsőhöz intézett levél karakterében, formájában a többihez?

Kijelentem, hogy Bartók több mint ezer publikált levele között alig egy-két tucat található, amelyet nem kézírással, hanem írógéppel írt. A levelek zöme — döntő többsége — tehát kézzel írott, egymáshoz is karakterisztikusan illő levél. Bartók szóban forgó levele a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában megtekinthető, nem ilyen: írógéppel írt és csak aláírásával hitelesített levél. Esetleg csak egy aláírt proklamáció, amelynek fogalmazását más végezte el.

Hódolat és tisztelet dr. Gergely Pál úttörő érdemének. Budai Balogh Sándor elemző akribiájának és Péter László szintetizáló készségének, de egyikük sem tett említést arról, hogy e Szabó Dezsőhöz intézett Bartók-levél nem tartozik a kétségtelenül saját megfogalmazású kinyilatkoztatások közé.

Értéke persze így is nagy. Bartók akármit nem írt alá.

Hogy maga fogalmazta-e? Ez különleges elemzés tárgya lehetne, azonkívül a Szabó Dezső-kutatás is — ha van ilyen — segíthetne újabb dokumentumok felkutatásával. Hogyan, miképpen zajlott le a dr. Gergely Pál említette ünnepi készülődés?

Jómagam csak egy picinyke adattal segíthetek. Vagy húsz éve történt, lakásomon felkeresett engem dr. Török István, aki elmondta, hogy Bartók 1938 végétől körülbelül fél évig öt titkárfélének alkalmazta, esetenként néhány levelet diktált, amiért ő egy-egy alkalommal 7—8 pengőt kapott. A Szabó Dezsőhöz írt levél idején ez a kapcsolat még éppen fennállhatott.

De persze ez csak egy picinyke adat. Tapogatódzás, feltételezés.

Valami érdekeset azonban még mondhatok. Talán az sem baj, hogy nem sorolható a „Bartók utolsó pesti évei” rubrikája alá.

Kristóf Károly egyszer, ennek is több mint tíz éve már, izgalmas riportban számolt be a párizisi Rue Bonaparte egyik üzletének (Librairie de l'Abbaye) kincset érő Bartók-leveleiről.* Ezeket a leveleket Mrs. Adrienne Fachiri-Camilloné (az ifjúkori Bartók-levelek Arányi Adilája) hagyatékából, árverésen szerezte a szemfüles cég és jó pénzért árusította. Az Arányi családdal Bartók évtizedekig jó kapcsolatban állt, már az évszázad elején felbukkan két Arányi lány neve családi leveleiben és az I. és II. hegedű-zongora szonátát később, 1921-ben és 1922-ben a harmadiknak, a legfiatalabbnak írta, *composées pour Mlle Jelly d'Arányi*... Ezek nagyon fontos kompozíciók.

Az idevágó Bartók-levelek szintén igen fontosak — lennének, ha akár egyet is sikerült volna ezekből a honi kutatáshoz biztosítani.

Néhai kedves magyar barátom, John S. Weissmann, akinek emléke utolsó éveinek tragikus szellemi összeomlása mögül is derűsen villan elém, mint félelmetes kritikus, nagyszerűen képviselte Angliában a modern magyar zene aranyidejét, ekkor tájt járt el a londoni Sotheby aukciókra, 1967 és 1968 tavaszán, ahol a Bartók-levelek igen magas áron keltek el, egyes leveleket azért vetek meg, hogy búsás áron továbbadják. Kérésemre óvatlan pillanatokban többször is kimásolta néhány Bartók-levél egy-egy fontos sorát.

Az Arányi-hagyaték egyik levele — Jellynek — Budapesten, 1921. november 9-én kelt: „... mit szól Szabó Dezső művéhez — elolvasta-e, megértette-e, visszariadt tőle vagy tetszett-e és ha igen, mi tetszett benne” — kérdezi Bartók firtatólag. Összes leveleit kell ismerni ahhoz, hogy értsük, az ilyen kérdezgetéseknek

* Kristóf Károly: *Bartók — a négyzetten. A nagy mester ifjúkori leveleit árusítják Párizsban.* Esti Hírlap, 1968. január 18.

Bartóknál milyen súlya van. (A levelet egyébként egy ismert régiségkereskedő 110 fontért vette meg, azóta nyoma veszett.)

Az Arányi-hagyaték másik levele Orosháza, Szöllőspusztá, 1921. december 26-i keltezéssel: „...két dolog kissé elszomorít. Az egyik az Elsodort falu ügye. De erről nem lehet levélben tárgyalni...” John S. Weissmann ebből a levélből utal egy „Nálunk lement a nap...” kezdetű mondatra is, amely — szerinte — a jövőben legalább annyit idézendő kifejezés [lesz], mint az a híres „...szeretnék hazamenni, de végleg...” (Ez utóbbi levelet 1967-ben, négy másik közt, 250 fontért vette meg egy bizonyos C. Lucas. Hogy a következő évben csak ezt az egyet 45 fontért A. J. Martin vegye meg, mint ezt a sajtó hírvül adta annak idején. Hol lehet most ez a levél?)

Félreérthetetlenül: kézzel írt, saját fogalmazású Bartók-levéltöredékeket villantottam fel. Amelyek talán mindörökre eltűntek a szemünk elől. De még így is — árnyéktáncukban — tovább erősítik egy feltehetőleg nem saját fogalmazású Bartók-levél igazát.

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIKAJA

GREZSA FERENC

Németh László üdvtana tanulmányainak,
drámáinak, önvallomásainak tükrében

SÁNDOR IVÁN KÖNYVÉRŐL

A szerző nagy feladatra vállalkozik könyvében: a dráma- és tanulmányíró Németh László portróját akarja megalkotni, majd — visszatelepítve az időbe — pályája alakulástörvényeit is megfogalmazni. Törekvése arra irányul, hogy a korábbi parciális kísérletek után, ha a vázlat erejéig is, teljes pályaképet adjon, egyszerűsmind az életmű értékrendjét is kodifikálja. Kulcsot mindehhez — helyesen — az író üdvtanában lel. Tolsztoji típusú szereptudatában. „Némethnél fellépésétől mindvégig egyetlen dús fonadékká sodort az élet és a művek minden szála. Vagyis egyetlen mag nő itt” — olvassuk bevezetőjében.

A Németh László-i idea Sándor Iván felfogása szerint mindenekelelt az alkotó tükörképe, a személyiség mélyrétegeinek tudatosulása. Keletkezésének vizsgálatakor épp ezért főképp pszichológiai gyökérzetét hangsúlyozza: „a nemesebb lélek vesztésre ítéltetésének” sorsélményét, „a családból-közösségből-világból önmagát kirekesztettné tekinthető ember »bekerülési« törekvésének” szenvedélyesen vállalt különútját, a „homályban” is nagy szerepekre készülő lélek ösztönét — azaz az önmegvalósítás következetes programját. Az idea azonban több mint személyiségmorfológia: a szolgálat erkölce is, a felismert igazságok követése. Születését egyedül a belső motiváció nem magyarázza, kell hozzá a történelmi tapasztalatok tárgyilagos elemzése is, a magyar szellem 1919-et követő válsága és e válság túlhaladásának szándéka. Nem csupán „önmaga törekvésszintje” a mértéke, hanem a nagyobb közösség dolga is. A társadalom nemcsak terepet szolgáltat hozzá, hanem célját, értelmét is megadja. E kettősség — hogy tudniillik az idea egyidejűen „jön” belülről és kívülről — a változó írói terminológiában is kifejeződik. Az esszé Németh számára hol önvallomás, hol pedig kötelességként rótt „honpolgári adó”. Feszültség, amit a drámahős Nagy Imre monológja így old fel: „A közösségen csak az segíthet, aki a maga jogairól nem mondott le.”

Az írói idea Sándor Iván tanulmányában általában negatív érték. Az alkotói pálya motorja, az életmű egységének megteremtője, de többnyire rosszul működik. Ha megmarad önkörén belül, akkor dramaturgiai hibák okozójává válik. (Az úgynevezett vallomásdrámákban „semmiből semmibe haladnak a hősök”.) Ha életjobbító programokba szerveződik, akkor viszont tartalma vesztí hitelét, rugalmas módszere dogmatikává merevedik. („Homály ott kúszik fogalmi közé, ahol átlép az irodalom, a bölcsélet terepén, és a társadalomszervező ambíciókhoz gyűjti tételleit” — állapítja meg ideológiai tanulmányairól.) Németh László szerinte akkor jut föl önmaga csúcsaira, ha leszámolva, szembenézve az ideával, megszabadul a belé foglalt rögeszméktől, ha feladva az üdvöt az igazságért, megtagadja magában a moralistát. Leggyakrabban Vásárhelyen. Mindez voltaképpen a Gaál Gábor-féle koncepció továbbírása és finomítása: a tanulmányíró és a szépíró, a gondolkodó és a művész belső vitájának, meghasonlásának tétélezése. Csakhogy már nem műfaji relációkban, hanem mint utópiateremtés és valóságvallatás, személyesség

és tárgyiaság történetibb és érzékenyebb szembeállításával. E módszer, ha kivá-
lóan alkalmas is az 1945 utáni írói kibontakozás jelentőségének érzékeltetésére,
végeredményben az életmű belső arányainak meglazításához vezet. Az egységképző
szándék visszájára fordul általa: a későbbi fejleményekhez képest lefokozódik a
Tanu-korszak sokáig felülmúlhatatlan gondolati teljesítménye; az idea mintegy
megkettőzi az életművet a maga képére és hasonlatosságára készült, illetve az őt
mérlegre tévő alkotások párhuzamos vonulataira. El-elszakad egymástól, ami pedig
szervesen egybetartozik: az idea tartalma és szuggesztívója, erkölcs és eszme, láto-
más és tapasztalat. Ellentété fészül pszichológiai és racionális igazság, önkifejezés
és ábrázolás, líraiság és objektivitás. Mintha a szerzőhöz közelebb állna a kritikus
Németh László, mint a valóságot továbbálmódó, -tervező író. Az aránybomlásnak
persze nemcsak ízlésbeli, hanem kompozicionális oka is van: az értékrend meg-
alapozásában sokkal nagyobb szerep jut a drámának, mint a — szinte csak filoló-
giai módon jelen levő — regénynek. Ugyanis a Németh László-i regény súlypont-
jai jóval egyenletesebben oszlanak el az író 1945 előtti és felszabadulás utáni
korszakai között, mint színműveié. (Arról nem is szólva, milyen új megvilágítást
kaphatna például a Proust- és a Pirandello-tanulmány, ha szembesülne az *Utolsó
kísérlet*, illetve az *Ember és szerep* regényvilágával.)

A sorsvonal kutatásában, az alkotói pálya periodizálásában a fentebb elmon-
dottakból következően Sándor Iván a *Tanu* indulása helyett az 1934-es évet tekinti
fordulópontnak. Fölfogása szerint a *Tanu* első két esztendeje még a „készülődés-
korszak” szintézise. Németh László ugyan mint „kritikátlan kritikus” az eléje
kerülő művekben inkább csak „saját ideafeltevéseinek válaszait” keresi, de írásai-
ban a ruganyosságot arányérzékkel, rokon- és ellenszenveit az ítélkezés és jellem-
zés realizmusával ötvözi. A módszer erőpróbáját remekül állják a nagy világiro-
dalmi tanulmányok is (Ortegáról, Freudról, Proustról, Pirandellóról). 1934-ben
viszont változás áll be: a *Tanu* — az Új Szellemi Fronthoz kapcsolódóan — „moz-
galommá” alakul. „Németh László lépésvesztése az, hogy a maga gondolatreflexióit
is tételekké kezdi emelni. Ezzel veszti el rugalmasságát, befogadó és ítélő nyitott-
ságát” — olvassuk az elemzésben. Mindennek aztán műfajbeli és módszertani
konzekvenciái is támadnak: az esszéből röpirat, hitvita lesz, az utópia, mely kor-
ábban a „spengleri porosz erőmitosz elleni védekezés” volt, kátéva sematizálódik,
az analitikát a dogmatika váltja föl. Nézetünk szerint egyoldalú és túlzó e kép.
A *minőség forradalma* csupán felfedező izgalommal előadott szokványos XIX. szá-
zadi tudás volna? Mint az elidegenedés gyógymódja, ma is érvényes igazság és
norma. A Németh László-i idea a harmincas években se válik zárt rendszeré:
a publicisztikusabban fogalmazott programokban is jelen van az utópia humánus
és megemelő távlata. Sőt épp az utópia menti meg — a jövő felé való nyitottsá-
gával — attól a programot, hogy kátéva egyszerűsödjék. Az író vállalja a napi
feladatokban a tévedés kockázatát, a közélet romlékonyabb közegét és a meg-
szólalás egyértelmű konkrétságát, de nem adja fel gondolkodói nagyvonalúságát.
A publicisztika sohasem önkorlátozása esszéírásának, hanem belső gazdagodása,
továbbreageződése. (Sándor Iván maga is bizonytalan ítéletében: az idea törékeny-
ségét hangsúlyozza-e kritikájában, avagy a módszer szabadasszociációs természetét
bírálja. „Egy rendszeralkotásra alkalmatlan ideából kísérlet meg rendszert terem-
teni” — állapítja meg egyhelyütt. „Egy a társadalom-történelem teljes megisme-
résére és továbbgondolására jellege miatt nem elég teherbíró módszer-motor akarja
itt a cselekvő vággyal teli üdvtanbárkát előrehajtani” — írja másutt.) Németh
ideologikus esszéírásának ereje a megújulásra, szükség szerint az önkorrekcióra
való képesség. A *Reform* illúziómentes folytatása a *Magyarok Romániában* útirajz
és a *Medve-utcai polgári* szociográfiája. A *Kisebbségben* természetes öntisztulása
pedig a mindmáig méltatlanul mellőzött vitairat, a *Székfű Gyula*: a mély- és hig-
magyarság terminológiája benne cserélődik át a közép-kelet-európai helyzetűdat
fogalmaira. 1942-re „szaradó kúttá”, „apadó folyammá” szűkül írói intellektusa?
Ekkor fogan legnagyobb regénye, az *Iszony*; 1943-ban készül a *Lányaim*, a *Magam*

helyett, Az értelmiség hivatása, és végül — már 44 kora tavaszán — a *Kisebbségben-napló*. Németh László hallgatása önként vállalt néma tiltakozás a német megszállás történelmi pillanatában. Szellemi ellenállás.

Van-e befolyásuk a történelmi dátumoknak az író „belső eseménytörténetére”? Sándor Iván a kérdésre nemmel felel, de a *Sámson* elemzésével épp ezt bizonyítja. „Sámson Németh első drámái hőse, aki végül nem lép vissza, nem vonul át egy eszmébe. Üdvözülése a cselekvés, a döntés kiküzdése és végigvitele.” Vásárhely: fordulópont a pályán, beolvadás az életbe, szembenézés az ideával. Egyszermind folytonosság: „üvegharang”-szerű kiszigetelődés, az idea vállalása. Műveinek legnagyobb része 45 előtt fogant-félbemaradt témák befejezése, az *Égető Eszter* mégis szakítás a megszokott Mezőföld-alaktannal. Sajkód újabb emelkedő, a mérlegkészítés törekvésével, a felülemelkedés igényével. Ugyanakkor az életmű védelme, önértelmezése is. Németh László írói fejlődése öntagadások sorozata helyett arányeltolódás. Dátumai igazodnak a történelmi kor- és sorsfordulókhoz. E kapcsolódás azonban inkább oksági, mint kronológiai. Az író utópisztikus képessége okán az ő korszakai hamarébb kezdődnek.

A drámairó fejlődésrajza párhuzamos a tanulmányiróéval. A rendező elv itt is az ideához való viszony. E szempontból vizsgálva a műveket, Sándor Iván a drámák két típusát különíti el. Az egyiket „vallomásdramáknak” vagy „állapotnaplóknak” nevezi, közéjük sorolva a 45 előtti „exodus-demonstrációkat” (*Villámfénynél, Papucshős, Cseresnyés, Győzelem, Bethlen Kata*), aztán a Vásárhelyt keletkezett schilleri mintájú „klasszikus tézisdrámákat” (*Husz, Eklézsia-megkövetés*), majd a kései „sérelemdramákat” (*Szörnyeteg, II. József, Petőfi Mezőberényben, Apáczai stb.*). Onarckép-érvényű hőseik szinte távol maradnak „a tágabb közösség létérdekeitől”, visszahúzódnak személyes sorsukba, bezárkóznak „az idea sáncai közé”, kisszerű életükből „magnövelt éntudattal” vonulnak át valamely stilizált-mitizált „eszmehelyszínre”. A dráma a „van” helyett a „kell”-t ábrázolja, eluralkodik benne az önelemzés szenvedélye, prekonceptiók nyomán építkeznek, anélkül azonban, hogy vállalná a modern parabola törvényeit. A másik típus „az idea önvizsgálatát” végzi el. A *VII. Gergelyben* — a Desiderius-jelenet csúcspontján — a nagy lélek szembe mer nézni önmagával, a *Mathiász-panzió* Hódi Barnája már nem tud hinni az utópiákban, *Galilei* fontosabbnak tartja önüdvénél az igazságot, hogy tudni-illik a tudomány sorsa nincs kötve az övééhez, *Széchenyinek* van ereje szembefordulni a szerepek önámitásával, *Görgey* túljut önostorozás és öngazolás szűk személyességén, „önmagát vállalva tagadó hősként” képes reális számvetést csinálni. A drámában felismerések tagadásokba szövődnek, megnő az ábrázolásban az objektiváció igénye. A fejlődésrajz e két drámatípus — a vallomásos és az ideabíró — hangsúlyeltolódásain, dominanciaviszonyain alapul. A tanulmányíró „programos” időszakaiban az előbbi, a kritikaibb korszakokban az utóbbi a jellemző.

A dráma vagy belül reked az ideán, vagy túllép rajta — szerintünk túl merev elhatárolás. A monodramában többnyire közösségi dráma rejtőzik: a hősök túllátnak egyéniségükön, valamely közösséggel jegyzik el magukat. A *Cseresnyés* és a *Bethlen Kata* például az ellenállás drámái. Hőseik a „német világ” mocskától, erkölcsi züllésétől nemcsak személyiségük autonómiáját védik, hanem egy közösség értékrendjét is. Nagy Imre exodusa inkább tiltakozás, mint menekülés, Holly Sebestyén megalkuvása pedig a másokért érzett felelősség gesztusa. Sorsuk lényege, hogy képtelenek önnön sérelmükbe bezárkózni, életüket magánemberként élni és elviselni. Vannak aztán olyan darabok is, melyek mindkét típusba elhelyezhetők. A *Mathiász-panzió* például Gróti Ágnes nézőpontjából ideatükröztető dráma, csak Hódi Barna felől szemlélve önvizsgáló. Széchenyi csupán a Goldmark ajánlotta démoni szerepjátékot tagadja meg, a hazafiszerep Nessus-ingként ég húsába. Néhány színmű esetében pedig — a megjelenő ikerhős okán — kategóriamódosítást is végezhetnénk. Így az *Eklézsia-megkövetésben* Kis Miklós egzaltációjával Párizs Pápai józansága áll szemben, Husz ellenében Chlum a Jóügyet nem gandhista esz-

köztelenséggel és példaembséggel védelmezné. De a drámai sorsalternatívák akkor is megképződnek, ha a hősök mellett nem lépnek föl ikerhősök: így Gergely pápa oldalán Desiderius apát, Sámson jó szellemeként Jefte, Galilei és Bolyai Farkas lélekvizsgálójaként Torricelli és Bolyai János. A Németh-hősök mindig sorsválasztó hősök, akiknek egy kompromisszumokban vegetáló világ a Gegenspielerük.

Németh László jobb dramaturgus, mint író? Kritikai írásai modernebb szemléletet tükröznek, mint darabjai? Optikai csalódás. Amit Arisztophanész komédiáiról írt, nem lehet tragikumba hajló színművein számon kérni. (A *Pusztuló magyarok*, a *Harc a jólét ellen* szövegén viszont érezhető a hatása.) Egyik-másik darabja azért tűnik vázlatosnak, mert — a magyar dráma és színház közismert kapcsolathányából eredően — a szöveget nem támogatják eléggé előadáselmények. A Papírszínház nem könyvdrámák vagy dramatizált esszék halmaza, hanem színpadra készült művek gyűjteménye.

Sándor Iván Németh László-könyve vitathatóan is igényes, izgalmas teljesítmény. Azzá teszi az árnyalatok iránti fogékonysága, hajlékony, eleven esszéstílus, jó műelemző készséggel párosuló képessége a koncepcióteremtésre. Munkája kommentár és vitairat egyszerre. Nélkülözhetetlen mindazok számára, akik az írói életműben tájékozódni kívánnak: irodalomkutatóknak, színházlátogató olvasóknak. A szerzőt magával ragadja az alkotói pálya egy-egy kivételesen szép pillanata, ítélkező szuverenitását azonban nem adja föl. A drámák, amelyeket kiemel, valóban csúcsteljesítmények, az elismerésekben azonban mértéktartóbb, mint a bírálatban. Tanulmánya felfogható az egykorú Németh-kritika összegezéséeként is, anélkül azonban, hogy e körülmény elemzéseiben eredetiségében korlátozná. Hipotéziseit viszont következetesebben ellenőrizhetné az életmű tényanyagán. (*Gondolat.*)

KOCSIS RÓZSA

Az Iszony és a világirodalom

Közismert Béládi Miklósnak az a megállapítása, hogy a magyar regény történetébe Németh László a Gyásszal írta be a nevét, s a „nagy európai elbeszélők sorába az Iszonnal emelkedett”.

Az Iszony 1963-as francia nyelvű megjelenésekor, a filozófus Gabriel Marcel levelet intézett Németh Lászlóhoz. Ebben úgy nyilatkozott, hogy az Iszony „olyan remekmű, amely Önt korunk legnagyobb regényírói közé emeli”. A mű értékét tekintve Gabriel Marcel azt tartotta meghatározónak, hogy „egyszerre tud konkrétan helyhez kötött és egyetemes lenni”.

A német kritikusok ugyancsak hangsúlyozzák a regény és szerzőjének jelentőségét az „európai epikában”. Kiemelik „gondolati” jellegét és történetének „több dimenziós voltát”.

Bodnár György Németh László „egyetemességével” kapcsolatban szintén azt fejtegeti, hogy írónk összefoglaló műveiben mindig kereste a sajátos magyar élet olyan megnyilvánulásait, ahol a „helyi jelenségek és az egyetemes lét problémái összefüggésben ábrázolhatók”. Ilyen műnek ítéli az Iszonyt is, amely a magyar társadalom objektív világából nő ki és eszmeiségénél, valamint formájánál fogva az „egyetemes szférába” emelkedik. Az egyetemesség a világirodalom áramába való kapcsolódást jelenti.

Felmerül tehát a kérdés, hogy a szóban forgó regényt eszmeiségénél és formájánál fogva, végül is a világirodalom melyik korunkbeli vonulatába sorolhatjuk.

Németh László 1942-ben fogott hozzá az *Iszony*hoz, és 1947-ben fejezte be a Révai Kiadó megbízásából. Irodalomtudósaink Sőtér Istvántól kezdve Béládi Miklóson és B. Nagy Lászlón keresztül foglalkoztak avval a kérdéssel, hogy irodalomtörténetünknek melyik szakaszába is sorolható. A lényegét tekintve az említettek megegyeztek abban, hogy az *Iszony*ban Németh a korábbi Gyász szemléletét követte vagy fejlesztette tovább. A regény nem annyira a negyvenes évek végének, mint inkább a harmincas, negyvenes évek „fordulójának” a történelmi-társadalmi tudatából és intellektuális érdeklődéséből fakadt. Véleményünk szerint a befejező rész gondolköre képviseli szervezesebben a szerző pályaképének második szakaszát.

A harmincas, negyvenes évek fordulóján fokozott veszélytudat, a történelmi fenyegetettség érzése jellemzi Németh László szépírói és tanulmányírói munkásságát. Ebből táplálkozó világidegensége és iszonyata ezekben az években jutott a tetőpontjára. Ez idő tájt születtek legkeserűbb, legvésztjósőbb tanulmányai. Ekkor merült fel benne az a kétségbeesett, lehetetlenségben megkapaszkodó igény is, amelyről a „Madáchot olvasva” című tanulmányában ír, hogy: „hódító művekben kellene bebizonyítanunk a szomszéd népeknek, s a távolabbi világnak: mennyire nem azonos a magyarság az ő politikai létszavával”.

Az *Iszony* problémájához a „közérzet” vezette Németh Lászlót. Az intuíció, mint ihlet útján való megérzés kezdettől fogva fontos szerepet játszott művészetszemléletében. Szerinte a gondolat is intuíció hatására keletkezik az emberben. Pályája végén „A vallásos nevelésről”-ben ismét visszatért a „közérzet” problémájához, hogy már természettudományos igénnyel, biológiai-pszichológiai vonatkozásban világítsa meg és tudományos magyarázatot adjon neki. A közérzet az „agyműködés regulátoraként”, a „gondolat — pedig — az ösztön önigazolásaként” jelentkezik nála.

Saját iszonyérzését és a belőle származó elidegenülési problémáját Kárász Nelli iszonyatot kiváltó házasságának a történetén keresztül vizsgálja meg. Azért mondja el a valós, egyszersmind jelképes értelmű történetet, hogy rajta keresztül felidézze az elvont problémát. Kárász Nelli artemiszi lélekállapota és érzéstörténete ugyanis magában hordja a szerző legszemélyesebb énjét és a közérzetéből származó szellemi problémáját. Függvénye a némethi alkatnak, életérzésnek, világképnek, és hordozója a szerző lételméleti problémájának. A realista módszerrel ábrázolt hős és története voltaképp az elvont szerzői gondolat allegorikus metaforája. Jelképes értelmű hasonlata sajátos életérzésének és létértelmezésének.

Németh László ugyanis Kárász Nelli végzete kapcsán veti fel az őt alapvetően foglalkoztató szellemi problémát, hogy a táptalajhoz nem jutó, világtól elidegenült minőség nemcsak meddő marad, hanem ön- és világupusztítóvá válik. Az „*iszony*” parabolája tehát az emberi létforma modern kérdését rejti magában. Nelli pusztítás árán szabadítja ki magát az iszonyatát felkeltő létforma öleléséből, de pusztító iszonyát végül is ő maga szelídíti meg a minőség etikummal megemelt formájával.

Az *Iszony* tehát olyan regény, amelyik a történetben rejlő probléma kedvéért íródott. Az intellektuális felfogást képviseli, mert ember és valóság átfogó problémájával foglalkozik. Németh az Ortega y Gasset tanulmányban beszél róla először, hogy a XX. század művésze a valóságról alkotott „szemléletét”, a „véleményét” ábrázolja. A külföldi regényekről írt kritikáiban és esszéiben ugyancsak azt boncolja, hogy a modern epika az „egyéni ségen keresztül átszűrt”, és az intellektuálisan értékelt valóságot ábrázolja, amelynek következtében „álcázott lírai tanulmány” válik belőle.

Az induló Németh László figyelme tehát az emberi benső, az úgynevezett lélek, a tudat, a szellem szubjektív világa felé fordult. Jóllehet nem ismerte Lukács György tízes évekbeli elméletét, mégis úgy látta a regény szubjektívizálódó irányát, ahogy azt a „baloldali etikájú” és „irracionalista ismeretelméletű” Lukács György korább magyarázta. E szerint az úgynevezett modern regény az extenzív teljességét vesztett, az „istentől elhagyott világ eposzeiája”. Mivel az ember objektíve nem tud megvalósulni, „befelé”, önmagába fordultan próbál élni. Egyéniségének és lelki összetevőinek az elemzésébe, saját „önértékelésébe” merül. Azért idézi fel a létét jelképező

„kalandot”, saját idegenné vált külvilági szereplését, hogy megfejtse énjét, és emléket állítson önmagának. „Egyszerre válik — magyarázza Lukács — saját élete költőjévé és az életnek mint megalkotott műnek a szemlélőjévé.” Mivel a másik ember szellemi tevékenységét introspektív módon nem lehet megfigyelni, a modern regény a szerző szubjektumában lejátszódó jelenségekből táplálkozik. E miatt vált az új regény, Lukács Györgyöt idézve: a „bensőség önértékének” formájává, a „problematikus individuum vándorútjává önmagához”.

Az említettekben is kitűnik, hogy Németh a szubjektivitással összefonódott intellektuális szemlélet iránt érdeklődött. Azért tárja fel hőséne lélektani-gondolati világát, hogy rajta keresztül felidézze az elvont problémát. A probléma társadalmi-szociális, lélektani-intellektuális, valamint életérzésbeli és lételméleti vonatkozású, s bonyolult összefüggést mutat a jelképes értelmű történettel, amelynek a keretében megjelenik.

Az Iszonynak tehát van egy valós képsorból összeállt konkrét története, egyzersmind ennek megfelelő elvont gondolatsora, ami a szerzői eszmét képviseli. Maga a konkrét történet is többsikű. Belső világa tartalmaz egy lélektani-mitológiai, reális és irreális síkot, külső világa pedig reális ember- és társadalmi képet ad. A legérzékletesebb realizmussal ábrázolt képsor minden eleme az elvont gondolat egy-egy részletét hordja magában. Jean-Paul Sartre Camus Idegenének az elemzésekor éppen azt magyarázza, hogy korunkban a nagy regényírók „szívesebben folytattak a képi megelevenítéshez, mint az érveléshez, olyan gondolkodásra vall . . ., amely haszontalannak ítélt mindennemű magyarázatot, s az érzékelhető látszat önmagáért történő bemutatására esküszik”.

Míg a hagyományos regény leíró, magyarázó és bizonyító igényű, a két háború közti modern nyugat-európai inkább problémafelvető vagy kérdező. Olyan problémákat vet fel, amelyekre nem lehet egyértelmű választ adni. Az ember „helyzetével”, „lényegével”, valamint a „létezés” általános kérdéseivel foglalkozik. Problémájának felvetésére a szerző példázatszerű történetet keres, hogy mindazt, „amit a világról gondol, regényszerű keretben mondhassa el”. Gondolatkörét jelképes értelmű, valós történeten keresztül sugallja és érzelmi síkon juttatja kifejezésre. A történet elvont gondolköre a hős szubjektív életérzésében tükröződik, amit voltaképp a szerző saját közérzete és intellektuális érdeklődése táplál. A konkrét hős és egyedi történetével ábrázolja, „felhasználja a valóságot . . . Csak éppen hozzátessz valamit, ami átszemlélt”. Ez a fajta regénytípus utat nyit a parabolához vezető allegorikus-metáforikus kifejezésnek, a modern lélektani szemléletnek és a költői prózának.

Az érzelmi élet feltárásával a lélek többsikűségét vagy többértelműségét, a logikailag összeegyeztethetetlenek látszó ellentmondások dosztojevskiji antagonizmusát ábrázolja. A modern lélektani kutatások hatására, a racionális tudattól bizonyos tekintetben független lélekállapot kérdésével foglalkozik, amelynek kapcsán kozmikusnak és metafizikusnak feltűnő összefüggésekre is utal.

A hős szubjektív életérzésén keresztül az ember helyzetét, sorsát és időtlennek látszó „örök” tulajdonságait keresi. Megválaszolatlan vagy méginkább megválaszolatlan kérdéseivel pedig a metafizikus érzetet kelti fel. Heidegger metafizika alatt a létezőn túlhaladó kérdést érti, hogy a létezőt megfoghatóvá tegyük és megértsük. Ez a fajta problematikusság más, mint a tizenkilencedik századié volt, más, mert elsősorban lételméleti vonatkozású.

Az ember helyzetével foglalkozó „lételméleti” vagy „tragikus” regény az 1920-as évek táján tűnt fel az európai irodalomban. Tragikusnak azért nevezik, mert az ember lelki igényének és sorsának az összeegyeztethetlenségéből fakadt tragikus életérzés táplálja. A külvilágtól elidegenült és léte tragédiájára döbönt ember helyzetét tárja fel. A tartalmát vesztett és iszonyatot felidéző világrendben a kényszerű cselekedet mögötti problémát, a lélek önmagával vívott belső drámáját elemzi.

Az Iszony keletkezésével egy időben és magyar viszonylatban először Vatai László 1941-ben megjelent tanulmánya foglalkozik a „szubjektív életérzésből” fakadt,

tragikus lételméleti regény és a vele kapcsolatos egzisztencializmus problémájával. Gondolatmenetét arra építi fel, hogy: „A világ és ember harmóniája megtört, az autonóm ember önálló emberi szférája még lehetőségében is meghalt, s most az ember kétségbeesetten keresi magát és helyét a világban. Keresésének útja a szubjektív életérzés.” A kortárs európai irodalmár-filozófusokhoz hasonlóan, ő is Dosztojevszkijen keresztül jut el a szubjektív életérzést kifejező művészet, a korai egzisztencializmus által felvetett lételméleti és költői problémákhoz.

Vatai szerint a modern ember a világ és léte értelmét már önmagában keresi. Az „Én és az értelem szimbiózisának” igényével akarja megismerni helyzetét és emberi mivoltát egy olyan világrendben, amelyben „kozmoszá vált az én, s teremtvé az értelem”. A szubjektív életérzés „tragikus” karakterű, mert a modern embernek abból az alapvető létfeszültségéből táplálkozik, hogy „eltűnő élete rámutat a lét egészének értelmére” is.

Voltaképp ugyanazt a gondolatot követi, mint A. Camus Sziszifusz mítoszának allegóriájával. Az önmaga istenévé vált ember már okosabb, egyszersmind tragikusabb a meghalt isteneknél, mert rádöbbent lényének és létének a kérdéses voltára. Ez pedig az emberi lét és filozofálás új formáját, valamint a metafizika feltámadását eredményezi. Kierkegaard és Heidegger nyomán megszületett az „existenciális gondolkodás”, Dosztojevszkij pedig a filozofikus egzisztenciális „költészet”, amelyen belül maga a filozófia is költői eredetű.

A tragikus életérzés tehát F. M. Dosztojevszkijel kezdődött. A „metafizikus” vagy lételméleti „tragikus” regénytípust ő vezette be a XX. századi európai kultúrába. A francia irodalomban először a Németh László által is elemzett A. Gide művészetére hatott, és a húszas években rányomta bélyegét a J. Green-, G. Bernanos- és F. Mauriac-féle regényvonulatra is. A lételméleti vonatkozású tragikus regényt képviselte ez idő tájt a közép-európai F. Kafka. A harmincas, negyvenes évek fordulóján pedig Nietzschéhez, Dosztojevszkijhez és Kafkához visszanyúlva jelentkeztek vele az egzisztencialisták.

Gide, Green és Mauriac a lélek mélyrétegeinek és az ösztönéletnek a megközelítését tűzte ki céljául. Hőseik lelkét sejtelmes erők irányítják. Kegyelem és bűn közt vergődve, megmagyarázhatatlan lelki nyomásra rohannak a vesztükbe. Green hősnője, Adrienne Mesurat például balul végződő akaratának egyszeri fellobbanásával, gyilkosság árán szabadul ki az apja által teremtett börtönből. Az ösztöneiben rejülő sötét erők azonban újabb börtönbe taszítják.

Az Iszony szemszögéből nézve ebből a vonulattól F. Mauriac Thérèse Desqueyroux (1927) című regényét érdekes megemlítenünk. Az Iszony francia megjelenésekor a kritika Mauriac művéhez hasonlította Németh regényét. Mauriac a délfrancia Gironde-i patrícius családok külszín mögötti lelkivilágát tárja fel. A gyilkos tett mögött húzódó bűnös vagy büntelen emberi lélekkel, a bűn és a bűnhődés problémájával foglalkozik ő is. Thérèse-t mint fiatal leányt fojtogatja a család, a nevelés, a hagyomány börtöne, de házasságával még ridegebb börtönbe kerül. Lényének megmagyarázhatatlan erői hideg ésszel és szabad akaratallal elkövetett férjgyilkosságba kergetik. Avval a bizonyos „szabad akaratallal” és misztikus választással követi el tettét, mint a Bűn és bűnhődés Raszkolnyikovja. Mauriac műve azonban nemcsak egy méregkeverő története, hanem éppúgy, mint Németh Iszonya, a létezés szimbóluma is.

A szabad akarat és a szabad választás problémájával foglalkozik, amit később J. P. Sartre és A. Camus Dosztojevszkij nyomán, az egzisztencialista regény egyik fő témájaként jelöl meg. Sartre szerint a regényíró szabadsága abban rejlik, hogy belopózik a hősébe és éppúgy, mint Dosztojevszkij, rajta keresztül mutatja meg önmagát, az általa képviselt eszmét és az életet. Problémáját hősenek az érzéseinek meg tudatos vagy előre nem látható tettein keresztül vizsgálja.

Németh László a Camus Pestisével és a Sartre-féle egzisztencializmussal foglalkozó 1947—1948-as jegyzeteiben beszél az irányzat regényformájáról és filozófiájáról is. Camus Pestisének az allegóriáját boncolja, alakjait „egy intellektuális tipológia

bőrrel bevont vázainak” tekinti, és írói szemszögből a regény realista részleteit tartja jónak. „L’existentialisme est un humanisme” kapcsán pedig Sartre „etikus” voltát és morált választó „szubjektív erkölcsét” értékeli bizonyos fenntartásokkal.

Közismert J. P. Sartre-nak az a meghatározása, hogy az „ember morált választva alkotja meg önmagát... és nem lehet meg anélkül, hogy morált ne választana”. Németh említett tanulmányában éppen az egzisztencializmus ilyen irányú individualista erkölcstana ellen foglal állást. Veszélyesnek tartja azt az erkölcsi felfogást, amelyik egyénileg teremt szabályokat, mert: „egy tökéletlen egzisztencialista könnyen lehet igazolt bűnözővé”.

Ebből következően az egzisztencializmus szabad választástanát már erősen bírálja, „tett-mániáját” pedig elítéli. A tanulmány utolsó része, hogy: „a legnagyobb tett — lenni és nem szorulni tette”, az Iszony befejezése által sugallt gondolatra, valamint saját vásárhelyi magányára utal. Kárász Nelli ugyanis a cenci magány látszólagos „tett nélkülségében” és „organikusan növő” életében találja meg önmagát.

Az Iszony szubjektív életérzése és belőle következő gondolatvilága mégis erősen emlékeztet a korabeli lételméleti és tragikus regényre. A húszas évek Gide-del megindult vonulatával abban mutat rokonságot, hogy a tett mögött húzódó lélek többértelműségével, bűnös és büntelen voltával, a szellem racionális és irracionális rétegeivel foglalkozik. Éppúgy, mint Gide és Mauriac, a külsín mögötti „örök emberi” lényeket keresi. Csak míg a nyugat-európaiak; Gide, Saint Exupéry, Malraux majd Camus gyakran már az Európán kívüli és a fehér civilizációtól távoli, kalandos cselekményen keresztül tudnak eljutni az emberhez, addig Németh László az ember helyzetét megvilágító problémát a kelet-európai magyar lélekben és létben mutatja fel.

A harmincas, negyvenes évek egzisztencialista vonulatára az iszonytá fajult létidegenség problémájával, valamint az objektív „tényekhez” ragaszkodó, reális formájával emlékeztet. F. Kafka még sejtelmes és misztikus módon juttatta kifejezésre az elidegenedést, J. P. Sartre, A. Camus stb. már a valóság közegében, realista eszközökkel ábrázolja.

J. P. Sartre az 1938-ban született „Az undor”-ában (La Nausée) az elidegenedés Németh Iszonyához hasonló természetrajzát adja. Antoin Roquentin világtól való „émelyítő undora — és — iszonyata” az emberi „komédiát” megtestesítő Bouville városka kispolgári környezetében fejlődik ki, ahogy Kárász Nellie a kelet-európai félféudalizmus viszonyai közt. Roquentin undorhoz vezető élmény- és érzésvilága az elidegenülés illusztrációja és olyan metafora, amely az egzisztencialista filozófia alapját képezi. Érzéseinek iszonyba torkollását első személyben írott „naplójában” rögzíti, a pannóniai Kárász Nelli meg a visszaemlékező „füzeteiben”. Mindketten az elidegenülés hasonló kálváriáját járják végig. Az előbbi undorító „kocsonyás, nyúlós” rémnek látja magát és a világot, az utóbbi pedig a férjétől iszonyodik úgy, mint a „nyálás, zsíros kocsonyától”. Mindketten ragaszkodnak a valóság konkrét „tényeihez”, mert ebbe kapaszkodva próbálnak védekezni a létezésüket elárasztó iszonyat ellen. A fojtogató undorból Roquentin a kapott ragtime-dallam képviselte művészet révén próbál kitörni. Kárász Nelli pedig a természet erejével gyógyítja magát, és az iszonyatot a humánus meg az erkölcs örök értékeiből táplálkozó életfilozófiával oldja fel.

Az Iszony az idegenné vált lét „börtön és pokol” voltára figyelmeztet, mint J. P. Sartre 1944-es „Zárt tárgyalás”-a (Huis clos), amelyben ugyancsak a másik ember létezése jelenti a „poklot”. Az idegenséget alkati adottságokkal hozza összefüggésbe, mint Camus a közönyös idegen esetében. (L’Etranger) Az 1942-es Idegen (magyarul: Közlöny) algériai hivatalnok hőse, Meursalt ugyanis alkati s társadalmi érdektelenségéből következően, remény és illúzió nélkül vegetál az életben. Abszurd létét kifejezve, percnyi indulat hatására, abszurd módon gyilkol is. Németh László a róla írt 1958-as jegyzetében tiltakozik ellene, hogy az Iszonnal hozzák összefüggésbe. Meursalt közönyösségét ugyanis nem „elemezendő lélekkállapotnak” tartja,

mint inkább „ítéletnek” a világ dolgai felett. Végül mégis az Iszonyra utaló következtetésre jut vele kapcsolatban. Camus hőse is „természetből jött ember”, és ennek az alkatnak a „keserves ember és társadalomismerete” szól a regényből. Mint természeti ember válik idegenné a „világgal, az emberekkel, valamint önmagával szemben”. Ebből következően jut el a világ abszurditását felismerő és vállaló létértelmezésig.

*

Németh László az Iszonnal megteremtette a modern lételméleti vagy tragikus regény világirodalmi szintű, magyar változatát. Az Iszony tragikus szemléleténél és elidegenülési problémájánál fogva hasonlít a nyugat-európai vonulathoz, de lételméleti vonatkozásban mégis különbözik tőle. A lét abszurditását bizonyító egzisztencialista művektől eltérően ugyanis, épp az abszurditást kikapcsoló és az elidegenülés tragikumát feloldó, erkölcsi vonatkozású életfilozófia hirdetését tűzi ki céljául.

A világuidegenség problémáját jellegzetesen magyar, egyszersmind az általános emberit képviselő lélekállapotban és környezetben ábrázolja. Kárász Nelli konkrét egyedi személy és az örök emberi természet megfestésítője. Házassága olyan valós történet, amelyik magában hordja az emberi létezés bizonyos problémáját is. A regény elvont gondolata és reális életanyaga nem válik el egymástól, hanem egymást erősítve jelenik meg.

Ha el akarjuk helyezni a XX. századi magyar próza történetében, akkor a Móricz—Kosztolányi-féle vonulat továbbfejlődéseként értékelhetjük. Tematikailag és formailag egyaránt ebbe a vonulathoz tartozik, ennek egy újabb, a gondolati regény irányába lépő formáját képviseli. Móricz a külső valóságot ábrázolja, Kosztolányi pedig a belső lelki életet vetíti a Külső valóság síkjára. Németh úgy viszi tovább kettejük regényszemléletét az Iszonyban, hogy hősének nemcsak a tudatos gondolkodási folyamatát ábrázolja, hanem a modern regény és lélektan eszközeivel a tudatalatti érzésvilágot is rögzíti. A lélekállapot, egyszersmind az intellektus mozgásában idézi meg az elvont lélektani és lételméleti problémát. Az önmitizálás és lírizálás tekintetében pedig a próza területén Krúdyt tarthatjuk elődjének. Németh László azonban a „lélekállapot és szellemi problematika” összefonódásából megteremtette a lélektani vonatkozású gondolati regény realista módszerű formáját.

Végző soron Németh az Iszonyban saját lényének, létérzésének és gondolatkörének olyan problémáját rejti, ami alapvetően járul hozzá a minőségeszményre épült életfilozófia kibontakozásához. A regény szerzőjének két korszakát köti össze úgy, hogy a minőségeszme etikummal megemelt formája felé mutat. Ebben az összefüggésben az író önértékelő szubjektív epikája a lételméleti vonatkozású magyar gondolati regény megszületését szolgálja.

Az Iszony olyan parabola, amely a XX. századi ember tragikus problémáját rejti, és a Németh László-i gyógyulás kelet-európai formáját kínálja.

Az asszonyi sors két regénye

ANNA KARENINA ÉS ISZONY

Nem tűnhet merész analógiának rokonságot felfedezni az *Anna Karenina* és az *Iszony* között. A két regényt rokonító legfőbb ismérv: a felelősségteljes megnyilatkozás élet és művészet, a személyes és a közösségi lét kérdéseiben. Joggal nevezte Grezsa Ferenc az *Iszonyt magyar Anna Kareninának*. Mindkét regény a kor emberének gondjaival egyetemes igénnyel szembenező író művészi önkifejezése, regénybe oltott létértelmező kísérlete (Fülöp László). Mindkét mű az asszonyi sors regénye, de a család, a házasság válságában tágabb társadalmi válságot is érzékeltet. Párhuzamos elemzésünk nem térhet ki részletes hatáskutatásra, bár kétségtelen, hogy Tolsztoj regénye nélkül más lett volna az *Iszony*. De az is vitathatatlan, hogy Németh elsősorban nem világirodalmi példák, hanem saját hajlamait követve önmagából és a magyar valóságból merítette művének legfőbb sugallatait. Tanulmányunkban abból a nagy és szerteágazó feladatkörből vállaltunk részfeladatot, amely az *Iszony* és a világirodalom kapcsolatát jelenti. A magyar széppróza világirodalmi jelentőségű remekművét, az *Anna Karenina* mellé állítva, értékfeltáró módszerrel elemezzük. Meggyőződésünk, hogy az *Iszonyt* be kell iktatni a világirodalom fényes neveivel és címekkel jelölhető nagy asszonyregényeinek a sorába.

REGÉNYFORMA ÉS KOMPOZÍCIÓ

Tolsztoj Puskin prózájából merítette művének alapgondolatát, a puskinsi példa indíttatására és ihletében fogott hozzá az *Anna Karenina* megírásához. „Ez a regény — az első valódi regény életemben... hála az isteni Puskinnek” — írja Tolsztoj. Az *Anyegin* távoli élménye és problémaköre mellett *A vendégek a nyaralóba készülnek* című töredékben találjuk meg az ősforrást: a mű hősnője egy gyönyörű fiatalasszony, aki meg meri szegni az arisztokrata társadalom szabályait. Tolsztoj írósa apjának nevezi Puskind, aki nemcsak Gogolt látta el regény- és drámatémával. „Tellérkijelölő” képességével a modern orosz irodalom növéstervét alapjaiban megvalósította, és feladatkijelölő örökségéből Tolsztojnak is juttatott.

A puskinsi előzményhez személyes indító élményként kapcsolódik a legerőteljesebb: egy Anna Sztjepanova nevű asszony a vonat elé vetette magát nem messze Jasznaja Poljanától. Tolsztoj egy újsághírből szerzett tudomást a vasúti szerencsétlenségről, maga is látta a felboncolt holttestet. A regény tragikus eseménytörténete és nőalakja ebből a két alapmotívumból nőtt ki. Négy év megfeszített írói munkájával készült el a regény végső változata. A világirodalmi példák sem hiányoztak Tolsztoj ismereteiből, a rivalizáló szándék is élt benne. Sajátosan öntörvényű és eredeti mű jött létre írói műhelyében: az orosz és a világirodalomban a nőkérdés problémakörében minőségileg teremtett újat. Annak igazolására, hogy a nőkérdés milyen mélységdimenziókat rejt magában, és a személyes és társadalmi sors milyen sokrétű ábrázolására alkalmasak az asszonyregények, elegendő a *Bovarynéra*, *A kaméliás hölgyre*, az *Effi Briestre*, az *Egy asszony életére*, az *Isten háta mögöttre* utalni. Ebbe a sorba illeszkedik az *Anna Karenina* és az *Iszony*. A család, a nőkérdés Tolsztojnál elválaszthatatlan a társadalom egészétől, a társadalmi viszonyoktól. A nősrásban jellegzetes társadalmi körkép tárul fel. Tolsztoj a boldogtalanság okait kutatva vallja: „A boldog családok kívül állnak a történelmen.”

Anna és Dolly házasságával *véletlen család* jött létre abban az értelemben, ahogy ezt Dosztojevszkij megnevezi *A kamaszban*: felfogások, életelvek, nemzedékek ütközéspontja, szembesülési terepe a család, amelyben nincs összekötő erő és

külön életet élnek a szülők és a gyerekek. Az orosz *véletlen család* irányszabó őse a puskinsi Tatyjana szomorú, de nem tragikus házassága révén jött létre. Tolsztoj regényében azonban már nem érvényesül a tatyjánai hűségvallomás: „De másnak szánt a sors oda, s hűtlen nem leszek soha.” Tolsztoj könyörtelen igazságérzettel és tisztánlátással gondolta végig Tatyjana ballépésének következményeit, korjellemző tanulságait. Nemcsak Anna, de Dolly házassága és személyes sorsa is a korban gyökeredző nősors szomorú tükörképe. Dolly kilenc év alatt öt élő és két halott gyereknek a szülője, elveszítette nőiségét, vonzerejét. Férje már rég nem szereti, mégis csak hibásnak, de nem vétkesnek érzi magát a feleségéhez fűződő szerelemnélküli viszonyban. A gyerekek elszakíthatatlanul kötik Dollyt férjéhez. A „féltekenység kipróbált szenvedélyétől” is fél, de még jobban az esetleges válás utáni személyes sorstól. Dolly nem tudja és nem meri levonni sorsának, léthelyzetének következményeit. A család anyagilag sem bírná ki a válás költségeit. A kibékülés, a beletörődés látszik az egyetlen ésszerű megoldásnak. A 11-szer átdolgozott, eredetileg kisregénynek tervezett *Anna Kareninában* Tolsztoj az önmagát elveszejtő asszonyt akarta ábrázolni: a boldogságra törekvő asszonyi vágyat, amelyet az álszent nagyvilági élet előítéletei tesznek lehetetlenné. Anna Karenina végigjárja azt az utat, amelyen Tatyjana nem mert elindulni, amelyet Dolly nem tud vállalni.

Tolsztoj *konvergens* regényformát (Török Endre) teremtett, amelyben a lelki történések, tudatfolyamatok egy végtelenben kijelölt bizonyossághoz képest végesek. Az egyéni életben a halál ez a távoli bizonyosság. A konvergencia regényformájában az író a történést, a szituációkat, sorsokat szabályos ritmusban, az alacsonyabb összetartozásoktól az eltávolodásokon át magasabb összetartozásokhoz, egy közös cél és végső érték felé irányítja. Török Endre állapítja meg: a *Háború és béke* a történelmi folyamat, a találkozások regénye, amelynek eposzi egyensúlya a dolgok sajátosságából ered. Az *Anna Karenina* sorsfolyamat, látszattalálkozások regénye, az ártatlanság — Anna a személyes, Levin a társadalmi ártatlanság — elvesztésének műve. Benne drámai egyensúly feszül, amelyet emberi erőfeszítések hoznak létre és tartanak fenn, és az emberi belátás próbál kialakítani. A *Feltámadás* a tudatfolyamat hangsúlyával formált mű: a drámai találkozások, a bűnösség beismerésének és helyrehozásának kísérlete, a megbocsátás és megváltás, a végső belátás és kiengesztelődés regénye.

Németh Mórícz kérésére és biztatására fogott hozzá az *Iszony* írásához. Az atyai jóbarátot lángésként tisztelte, az egész népi írói mozgalom természetes apjának tartotta. A *Kelet Népeben* folytatásokban közli a regénynek mintegy harmadát, majd Vásárhelyen fejezi be, írja meg a fennmaradó kétharmad részt. Kompozíciója a négy év során alig változott, sorsrészése heroizmust sugallóan tragikus marad. Németh regényíróként az Iszonnal ér csúcsra. A közelébe jut mindannak, amit a *Regényírás közben* vallomása bizonyít: egy népet leginkább reprezentáló műfaj a regény. Az *Iszony* az utopisztikus egyensúlyt mutató *Emberi színjáték*hoz és a lét drámaiságát és sorsszerűségét kifejező *Gyász*hoz hasonlóan szűkülő sorsregény, kivételes jelentőségű lélekmonográfia — a lényegi és jellegadó eltérések ellenére is mélyen rokonítható az *Anna Kareninával*. Az okra és okozatra rákérdező regények középpontjában az életnek célt és értelmet adó létkérdések perszonalizáltan jelennek meg. Tolsztoj műveiben is az eszmei összeköttetés biztosítja a kontinuitást: Levin patriarchális eszméi a *Háború és békére* mutatnak vissza, egyben átmenetet jelentenek a feudális világból a krízistudat kibontakozásához a kiútkeresés regényében. Németh hősnője, az élektípusú *Kurátor Zsófi* görög szépségét, lélekeménységét őrizve mutat előre *Égető Eszter* édenalapító kísérletéhez, a némethi világmentés, a belátás, kiengesztelődés regényéig, az irgalomtan evilági megvalósításának hősnőjéig: az *Irgalom* Kertész Ágneséig. Tolsztoj és Németh nem annyira a tehetségükben, hanem a moralista valóságsszemléletben rokonítható, és abban, amit Németh így fogalmaz: „Az író, főként a realista író: csak félig a tehetsége, félig az a nyersanyag, amelyre rászületik.”

Az *Iszony* a magyar *véletlen családról*, a nősorsban tükröződő, kapitalizmusba átnövő falu világról az alkat mélyére hatoló, a klasszikus lélektanra építő (Ve-

kerdi László) lélekábrázolással mond el emberileg és társadalmilag jelentős dolgokat. A pszichológiai ábrázolás hibátlan remekműve az ember ősi helyzetképét, a mitológiai, lélektani és társadalmi síkot lenyűgöző művészi hitellel tudja egybeolvasztani. A 20. századi ember lélektani tudásának teljes fegyverzetében teremti meg hősnőjének kivételes jellemét. Sőtér István állapítja meg: Németh nem a balzaci—stendhali és tolsztoji dialektikus regénymenetet követi az *Iszonyban*, hanem a cervantesit, és nyelve mögött Berzsenyi áll. Egy férfi és egy nő házastársi kapcsolatában pedig két osztály viszonya is elfér, a tudati és lélektani viszonyhálózatban a társadalmi kép is kirajzolódik. A dzsentrális és a feltörekvő módos parasztság is található Kárász Nelli és Takaró Sanyi házasságában. Az osztályviszonyok az alkati, jellembeli és lélektani feltételeken keresztül hatnak, válnak sorsmeghatározóvá: „Az iszonyos legmélyebb rezgése megiscsak társadalmi eredetűek” (Sőtér István). Az *Iszonyban* azonban mégsem a társadalomkép, hanem a kivételes szépirói tömörséggel, riasztó merészséggel felvetett lételem és gondolat megoldása, a lélektani mélység adja a legfőbb értéket. A pszichológiai igazság a létigazság egyetemes érvényét sugározta a regényben, az intimszféra mikrokozmoszában közösségi korkérdések feszülnek. A némethi regénytípus szerint az *Iszony* „tudatregény”, a joyce-i, prousti tudatfolyamregény túlzásaitól mentes némethi *regénymonódia* legteljesebb mintapéldája. Ez az egy alakra komponált lélekmonográfia megmutatta a magyar szépprózában, a lélektani regény felnőtt műfajában Németh legjobb lehetőségeit, a magyar regény ontológiai nagykorúságát.

Az *Anna Kareninában* két vezérmotívum, két főszál fonódik össze bonyolult témafejlődésben. Anna és Vronszkij transzfiguratív ellenpólusa Kitty és Levin alakoké. A két fő párhuzam az események logikáján alapszik, azért észrevétlenek köztük a kapcsolódási pontok. A kompozíciónak ezt a sajátosságát Tolsztoj is kiemeli: „Én éppen az architektúrájára vagyok büszke — a boltíveket úgy vezettem, hogy észre sem lehet venni, hol zárulnak. Ez volt a legfőbb igyekezetem. A szerkezet egysége nem a mesén és nem a szereplők viszonyán (ismeretségén) alapul, hanem a benső megfeleléseiken...” A regény minden egyes része szerves összefüggésben van a műegésszel. Az alaphangulatot meghatározó vasúti szerencsétlenség mint tragikus intonáció cseng össze a tudatos komponálás révén a fináléval. Az okszerűség, a gondolati megokolás a szükségszerűvé váló véletlen szerepéről az *Iszonyhoz* hasonlóan végighúzódik az *Anna Karenina* kompozícióján. Ezért olyan fontos a regény prológusa kompozicionális szempontból is. A nyitány mintegy az eposzregény funkcióit sűríti magába (Hajnády Zoltán), miközben előlegezi és elmélyíti a bibliai mottó sugallatát: „Enyém a bosszúállás, és én megfizetek.” Az invokációt helyettesítve végzi el az író a témakijelölést: „A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az. Az Oblonszkij házban minden összekavarodott.”

Az alapvetően két emberpárra épített regényben Anna és Vronszkij az élet főszereplői ugyan, de nem egyedüli főszereplői a regénynek, mert az író és hősei közt a létértelmezés és éleleteszmény szempontjából jelentős interferencia van. Az *Anna Kareninát* irodalmi értelemben tartjuk polifón regénynek, amelyben a főszólamok hordozzák az író álláspontját, sugallatait. A szólamok az olvasó tudatában szintetizálódnak és együttesen képviselik az írói gondolkodás mélyebb, művészi hitelesített és perszonalifikált megjelenített dialektikáját. A zenei polifóniában a különálló szólamok megtartják önállóságukat, és így fonódnak össze egy, a homofóniánál magasabb rendű egységbe. A regény és a zene polifóniája azonban sokban eltér, túlságosan is különbözik egymástól. A *polifónia* és *ellenpont* éppen azért szóhasználatunkban csupán érzékletes analógia. (Bahtyin is csak érzékletes metaforának tartja a „polifonikus regény” elnevezést.) A polifonikus zenei mű két vezérmotívuma egy időben bontakozik ki, szólal meg, míg az író csak egymásutániségükben tudja az egyidejű motívumokat leírni, ábrázolni. Tehát polifónián két ellentétpontozott szólam egyesítését értjük, de nem egyidejű zenei polifóniát, melyet a hallgató analizál, hanem irodalmi aszinkron polifóniát, amelyet az olvasó

tudatában, képzeletében szinkronizál (Szőke György). Az alakpárhuzamokban a szereplők Tolsztojnál végtelenül sok szállal kötődnek egymáshoz. A regényben az ellentétes sorsok párhuzamosságában jön létre az arányosság, a viszonyítások révén az egyensúlyi helyzet. A boldog házasság háttérként ellenpontozza, hangsúlyosan kiemeli a boldogtalan házasság tragikumát. A párhuzamokban is érződik, hogy Anna sorsa egyediségében is sok tipikus vonást rejt magában. (Az *Anna Karenina* kompozícióját követi Móricz *Erdély* trilógiája az alakpárhuzamok ívelésében, a boltozatvető szerkesztési elvben. Anna és Vronszkij a zenitről indul, mint Báthori; Kitty és Levin a mélypontról, mint Bethlen. Kitty és Levin nem jut olyan magasra, mint amilyen mélyre Anna és Vronszkij zuhan, ahogy Bethlen is csak megközelíti Báthori álmainak, terveinek magását, az édeni vágy földi visszfényében.)

Az *Iszonyban* férj és feleség adja az ellenpontosított alakpárhuzamot, egyben a regénystruktúrát meghatározó kompozicionális elvet. A drámai tömörség a formában az kompozícióban is jobban érződik. Mindkét regény csak látszatra statikus, szereplők nem történelemformáló, hanem inkább környezetükkel ütköző hősök. Az *Iszonyban* csak felbukkan, aztán elhalványul Takaró Imrének és feleségének a története, amely így nem válik ellenpontosított párhuzammá. Nelli ellenpontját Takaró Sanyi képviseli. Az ellenpont személyek, dolgok, jelenségek kapcsolatában az összefüggések mellett (és néha helyett) az ellentéteket hangsúlyosan emeli ki. Ebben a jelentésváltozatban az *ellenpont* távolabb esik a szó zenei értelmétől, hangsúlyosabb benne az előtag („ellen”) alapjelentése: ellentétfokozatokat jelöl, szembeállítást is kifejez, kontrasztot is magában foglal. Az *Iszonyban* ilyen értelemben érvényesül a művészi ellenpontosítás. Az *Anna Karenina* és az *Iszony* is a felülbírálat könyve, amint a *Feltámadás* és az *Irgalom* a végkövetkeztetéseké. Anna Karenina és Vronszkij regénye szűkülő, Kittyé és Leviné pedig táguló, perspektivikus. Tolsztojnál kissé erkölcsrajzi befejezést kap a regény.

Amint az *Anna Karenina* halálát elbeszélő VII. rész után van még egy nyolcadik, a zárórész, éppúgy Takaró Sanyi halála után következik még *A történet vége* az *Iszonyban*. Mindkét műre érvényes Ady igaza: „Élet és Halál együtt mérendők.” A létezés dialektikáját mindkét regényben a műgész fejezi ki, és nem önmagában a finálé.

Az *Iszony* fordulópont és egyben páratlan kiteljesedés a regényíró Németh pályáján. Az *Emberi színjáték* legendába emelkedő hőse, a *Gyász* szoborrá merevedő hősnője után Kárász Nelli házasságsvendése személyes és egyben egyetemes érvényű tapasztalattal zárul. A monolit szervességű regény távlatot nyit eszmei és írói szempontból is. Tolsztoj és Németh művében is az élet dialektikája és logikája érvényesül. Anna házassága tézis, Vronszkij iránti szerelme erre következő *anti-tézis*, amely elvezet a tragikus öngyilkossághoz, mint *negatív szintézis*hez és egyben Kitty és Levin alakkettősének sorsában a *pozitív szintézis* lehetőségét előlegezi. A szerelmi kapcsolat *nem* tagadásra érkező *igen* Kitty és Levin házasságában, az eszményt megvalósító családban testesül meg. Tolsztojnál erőteljesen érződik az Anna iránti rokonszenv, bár a Kitty és Levin alakpár képviseli az író eszményeit. Németh nagy vívmánya az ábrázolásban, elbeszélésben, hogy bármennyire is jellegadóan némethi ismérv megtestesítője Kárász Nelli, mégsem érződik elfogultság az én-regény narrátori pozíciójában, annak ellenére, hogy az *Iszony* vitathatatlanul Kárász Nelli regénye. Németh lélekmonográfiái a novellakomponálással tartanak közeli rokonságot, abból a szempontból, amit Csehov így fogalmazott meg: „... a hősök és félhősök tömegéből csak egyetlenegy személyt ragadok ki — a férjet vagy a feleséget —, ezt a személyt domborítom ki és ezt rajzolom meg, és olyan mennyboltféle kerekedik ki belőle: egy nagy hold és körülötte az apró csillagok tömege.”

ANNA KARENINA ÉS KÁRÁSZ NELLI

Anna az emberi tisztesség és szépség élő jelképe. Külső szépségét belső okosság, magatartásában és cselekedetekben megnyilatkozó jellemgyenesség fokozza. Finom ösztönű és érzékű, tapintatos, bájosan gyengéd, nőiesen sugárzó és fennkölt alakjá-

ból lenyűgöző lelkierő árad. Született társasági nő, természetes eleganciával ízléses, választékos. Tud bálkirálynő lenni és csendben visszahúzódni. Alaptermészete vidám, derűs, testben-lélekkben eleven. Kitty szavai szerint: „Valami különös, démoni báj van benne.” Kőrülötte az élet szűrke, hétköznapi figurái hemzsegnek. Anna alakjának bizonyos értelemben a *Háború és béke* Natasája az előképe. Natasa Rosztova vonzó, a szerelem illata árad körülötte, sokan szeretik, ő is többeket szeret; egyenes jellemű, gyermekien őszinte, de érzelmeinek rabja, a katathym, vagyis az érzelmi alapozású gondolkodás és viszonyulás mintapéldája.

Amint a bálon a vetélytársak, úgy halványulnak el Anna körül az orosz és a világirodalom nőalakjai. Ez a ragyogó nő következetesen járja végig a maga útját: a szerelemben zenitre ívelő pályán üstökösként száguld végig. Öntörvénye vezérli, belső meggyőződését nem cseréli fel külső illemszabályra. Szerelemre, egyéniségre érvényesítésére, teljes életre, boldogságra vágyik. Erős, elszánt asszony, aki nem engedi magát az arisztokrácia szabályaival gúzsba kötni. Egyszer bizonyult gyengének, amikor a kor szokásjogát követve beleegyezett egy rossz házasságba, amelyet képtelen volt szíve melegével boldoggá tenni. Házassága tragikus tévedés, „észházaság” társadalmi érdekből, amelynek nem aktív létrehozója a választás és döntés szempontjából, de következményeinek legfőbb szenvedője. A tragikus vétség abban van, hogy házasságot vállalt az összetartó szerelmi érzés nélkül. Nem ismerte meg a személyiséget alakító, naggyá tevő szerelmet a házasságban sem. Tolsztoj az *Anna Karenin*ában a monogám család létezését és felbomlásában is ható érvényességét kísérli meg bebizonyítani. Csak a rokonszenve, de nem erkölcsi meggyőződése és eszményképe állítja az író a címadó hősnő mellé. Anna jóságában és tisztaságában, őszinte szerelmében a puszkini Tatyjana üzen. Az ellentétek dialektikája érvényesül, amikor Anna elsimitja Oblonszkijék családi konfliktusát, de a békéltetőből és rendteremtőből béketörő, rendbontó, lázadó és házasságtörő asszony lesz. Anna a valláserkölcs és szokásjog ellenére vállalja a kitorést a házasságszenvedés poklából. A csak madártávlatból és a társasági értékelés szerint sikeres házasságnak az átértékelése a Vronszkijjal való találkozás után tudatosodik és elmélyül. Anna belső értékszemplélete átrendeződik. Ennek első pregnáns megnyilvánulása a férjen észlelt külső „változások” nyitánya, a sokáig észrevétlen, de aztán szembeszökően feltűnő *elálló fülek*.

Az arisztokrácia világában a társasági szereptudat minősíti az embert. Anna férjének ítélete is a társaságétól függ. Feleségének a Vronszkijhoz fűződő kapcsolatát is hivatalnok módra értelmezi: abból a szempontból, hogy a feleség miatti megszólalás, szóbeszéd megingathatja eddigi létalapját, a hivatali karriert. Éber bürokratáként megy elébe a társasági vádaknak. A „felmerült körülményt okvetlenül átgondolja”. A csak hivatalnoknak okos és tapintatos Karenin a feleségével szemben érzéketlen „minisztériális masina”. Azért beszél Annával, mert óvni akarja a megfontolatlanságtól és az indiszkréciótól. Tudatja vele, hogy a figyelem ráirányult. Tagadja, hogy féltékeny lenne, mert tudja, hogy a féltékenység lealacsonyító, ezért nem vállalhatja. Nem a tények, hanem mások véleményei formálják ítéletét. Az érzéseket a lelkiismeret dolgának tudja, a házasságot isteni köteléknek, amelyet csak bűn téphet szét, de ember fel nem bonthat. Anna nem tűr megoldatlan problémát személyes életében. Leszámol férjével: „Nem ismerem, nem is gondolok rá. Nincs.”

A feltámadó szerelmi szenvedély mindent elsöpör. A mechanikusan karrierközpontú Kareninnel szöges ellentétben finom, érzékeny lélekkel érvényesíti a nőiség, az egyéniség kiteljesedésének jogát a szerelemre is. A pétervári társaság kedveli Annát, és kedvezően fogadja Vronszkijt. Elnézi, hogy Anna a társasági kereteken belül szeretőt tartson. Az elnézés záloga a szabályok, az illemhatárok betartása. Anna drámai jellem, nem tud kompromisszumokat kötni és elfogadni, nem tűr lealacsonyító alkut. Vétke a kihívás az arisztokrácia ellen: nyíltan vállalja a házasságon kívüli szerelmet. A szív, az egyéniség jogait érvényesíti és szegezi szembe a társasági élet merev, kiüresedett normáival. A társaság figyelmeztetése elhang-

zik: „illetlenné kezd válni a dolog”. Anna ellen fordul a közhangulat, amikor az óvó intelmeknek nincs foganatja.

Tolsztoj részben megőrizte és kiteljesítette — a módosítások ellenére is — regényének egyik korábbi változatát, amelyben Anna még Tatyjana, Vronszkij pedig Balasov. Tatyjana az „íztelen társaság sója”, ezért fogadja be az arisztokrácia, holott nem magas származású. De amikor túl hosszú beszélgetésbe elegyedik Balasovval, akkor az „illetlenség” miatt többé egyetlen meghívást sem kap a „nagyvilági bálókra, estélyekre”. Anna a benne érlelődő új, tisztább és emberibb morál érvényesítési kísérlete miatt bukásra van ítélve. Közte és férje közt folyton nő, tudatosodik és mélyül az elidegenedés. Anna a szabadító, személyiséget kiteljesítő szerelmet véli megtalálni Vronszkijban. A későn feltámadó szerelem azonban szabadulás helyett leküzdhetetlen erővel való viaskodást hoz, kiteljesedés helyett életpótlékot. Anna létformájának társadalmi konvenciói beépülnek pszichikumába, mégis háat fordít a nagyvilági szokásjognak. Cselekedetei sorsalakító etikai állásfoglalást jelentenek. Morálisan, eszményekben és életvagyban is maximalista. [Nelli csak morálisan — Vronszkij és Sanyi csak életvagyban — ismer maximákat.]

A családi robotba, szülésbe, házi munkába belefáradó Dolly nem véletlenül mondja róla: „Boldog, boldoggá tesz egy másikat, és nincs elfeledve, mint én, s bizonyára most is friss és okos, mint mindig, s a lelke mindenre fogékony.” Tolsztoj írja Anna és Vronszkij korábbi alakváltozatáról, Tatyjánáról és Balasovról: „Az asszony karcsú, finom, a férfi fekete, durva.” A tömör alakjellemezés mélyen rokon az *Iszony* keletkezéstörténetének fogantató lélektani szituációjával: „... az *Iszony*-ből, amikor vállalkoztam rá, csak egy mozdulat volt meg, a kedélyes, önelégült férfi, amint ebéd utáni ejtőzéseiben kényelmesen, szinte rátehénkedve paskolgatja nemesebb szövésű, idegenkedésével küzdő élettársát. Ezt a mozdulatot, vizsgolást rejtettem bele egy atyafi asszony, gazdatisztlány házasságának a történetébe...” — írja Németh László. Anna Kareninának a férje ellen vádként mondott szavaiban is ráismerhetünk az *Iszony* hősnőjének sorsára: „Nem tudják, hogy fojtogatta nyolc éven át az életemet, hogy fojtott meg bennem mindent, ami élt; egyszer sem gondolt arra, hogy eleven asszony vagyok, akinek szeretetre van szüksége. Nem tudják, hogy bántott meg minden lépten, s milyen elégedett volt közben önmagával.”

Nelli a rendtartó női erények, a tisztaság makulátlan jelképe, a természeti öntörvényűség megtestesítője. A szörnyeteglet változtatja szörnyeteggé, bontja ki a démoni, a dionüszosi elemet, változtatja meg az olimposzi szépség, fenség jellegét. Kíméletlen pontossággal elemez és ítél, őrzi az író intellektuális arculatát, az elidegenedéstől és eltárgyasulástól önmagát, létjogát, csodálatos objektív önismeretét, valóság-elemző szenvedélyét. A tematikus párhuzamoknál mélyebbre mutató korabeli művészi gondolkodás tükröződik mindkét regényben, amelyet az egymást átvilágító alakok és megvilágító sorsok is hitelesítenek. A kora tavaszi esték, Nelli magányos sétái a pusztán Tolsztoj nagy jeleneteire emlékeztetnek — például Levin látogatására a tavaszra ébredő vidéki birtokon. Nelinek a teljes világot, a föld köldökét a pusztta jelenti, ebből tépi ki őt Takaró Sanyi, megszüntetve ember és természet harmóniáját. Levinnek a falu, Nelli számára a pusztta adja az archimédési pontot. A faluban szűkül, csunkul Nelli létélménye. Eltűnnek a pusztta ösztövé, de elementáris emberi viszonyai.

Anna és Vronszkij találkozásának szükségszerű, mert később egy szükségszerűséget igazol. Nelli és Sanyi találkozásának véletlenszerű. Nem a találkozás helye és alkalma esetleges, hanem a létrejötté — a személyiségükhöz képest. A „téves kapcsolat” eredménye a rossz házasság. Vronszkij „üldözése” nem kellemetlen Annának. Nelinek Sanyi gőzölgő, csörtető udvarlása tolakodásnak tűnik, eszményképe és egyénisége szerint sem kívánatos. A rokon gondolkodást Anna és Levin, valamint Nelli és Takaró Imre közt lehet felismerni. Levint nemcsak a felkeltett együttérzés, hanem a felismert jellemegyenesség is Anna felé fordítja. Megvalósulatlan és elkésett találkozás: Annáé és Leviné, valamint Nellié és Imréé. (Levin és Kitty saját tetteik és jellemfejlődésük alapján találhatnak egymásra.) Anna és Nelli számára is

gyűlöletes a szerelem szó, amely annyira eltérő tartalmak megnevezése lehet. Olyan mély fogalmaik vannak szerelemről és barátságról, amelyben aligha van részük. Tudják, tapasztalják, mennyire vissza lehet élni a szerelemmel. Ez a visszaélés testesül meg végső soron Vronszkijban és Takaró Sanyiban. Sem Anna, sem Nelli nem tud a szerelmi érzésből komédiát csinálni. Nelli semmiben, de főképp a szerelemben nem tud „szatócskodni”. Tolsztoj szellemében Levin és Anna is az ember próbakövének tartja a szerelmet, Nelli pedig páros vállalkozásnak a házasságot. Nelli páros magányra és nem „kurrogásra” szegődött Sanyi mellé, monologikus állapotot őriz a házasságban is. Nelliből szinte teljesen hiányzik az Annát jellemző féltékenység, amint csak csekély mértékben van meg a női hiúság, a szerelmi hódítás vágya, az asszonyi diadalérvés mámore, öröme is. Anna öntörvényűen járja végig az illúzióvesztés útját. Nelli nem hajlandó illúziókra építeni, nem vágyai, hanem jelleme, természete szerint reagál helyzetének kihívásaira. Cselekvési kényszerhelyzetekben is őrizi önmagában az emberi tisztaságot a szörnyetegléttel szemben.

Vronszkij elhidegülése féltékennyé, elfogulttá, igazságtalanná teszi Annát. Nelli megőrzi, Anna pedig elveszíti önmagát. Anna útja zsákutca: az arisztokrácia ítéletén nem lehet változtatni. Nelli lelki magányba, munkába menekül, a lelki függetlenség övezetét alakítja ki maga körül védelmi sáncként. Nem vállal önfeladó kompromisszumot, lelki egyensúlyt megingató szerepjátszást. Férje halála után sem ad táptalajt a kételynek, megőrzi lelki autonómiáját. Nem fogadja el, nem is kíváncsi a külvilág minősítésére; a maga igazának szerez érvényt. Az egyéniség erkölcsi öntörvényét követi. Takaró Sanyi füstté váló nagyzólvó tervei ellenében Nelli a mindennapi élet feladataiban is öntudatosan helytáll. Méltóságérzetből háziasszonyként, feleségként sem ad megszólásra okot. Az önértékét folyton élvezni, fitogtatni akaró Sanyival szemben, tettekben és eredményekben igyekszik önmaga értékkeremtő képességét kamatoztatni.

TRAGIKUM ÉS KATARZIS

Anna egyéni és társadalmi tragédia áldozata. Sorsának reális ellentmondása tragédiateremtő konfliktust tartalmaz. Nyíltan vállalja Vronszkijt: a bűnből vétek lesz, amelyért bűnhődnie kell. Anna tragikus tévedése, hogy a késői szerelem vállalásával régi hibáját akarja jóvátenni, az elmulasztott boldogságot pótolni. Másodszor ő váiaszt, de nincs elégséges tudása, tapasztalata, hogy felismerje: Vronszkij nem válthatja valóra az ő életeszmenyét, csak katasztrófába sodorhatja. Tévedését betetőzi, hogy abszolútnak tételez fel egy relatív értéket. Vronszkij középszerű, csak Anna szemében és képzeletében lesz naggyá. Becsületes, áldozatkész, de nem tud Annának méltó társa lenni, csupán a szerető szerepét képes mellette betölteni. Csak ígéri a teljes életet, a boldogságot, valóra váltani azonban képtelen.

Andrej Bolkonszkij típusát folytatja Vronszkij, amint Levin az orosz jellem és lélek másik, Pierre nevével jelölhető típusának a képviselője. Takaró Sanyi „parádés magyar” modorával, „halálba farsangoló” káprázató önmutogatásával Vronszkijjal tart rokonságot. Mindkettőjüket vonzza a hősszereimes attitűdje, a környezet csodálatának, elismerésének kivívása. Vronszkij a tisztársak, a társasági élet kedvence, Sanyi a falu. Folyton önértéküket akarják élvezni.

Anna drámai jellem. Vállalja, hogy ő „rossz”, „bukott” asszony, de „nem tudja elviselni a hazugságot”. Gondolkozásában mégis az élet és nem a halál áll a középpontban. Sorsának szűkülő köreiben a túlfeszített húrhoz lesz hasonlóna, amelynek el kell pattannia. A drámai konfliktus megoldása elhúzódik. Anna érzi: „Nincs vége, de rettentő véget ér.” Vronszkij szerelme halványul. Úgy néz Annára, mint „a leszakított virágra”. A társadalom farkastörvényei a legintimebb szférákba is betörnek. Sorsmeghatározóvá válik a társadalmi ridegség. Annának szembe kell néznie a változtathatatlan helyzettel. Sorsában konkrét példán igazolódik az absztrakt igazság. Jellemének és sorsának a kibontakozása adja a regény főtengegyét. Az ere-

deti írói szándék, Anna házasságtörésének megbélyegzése majdnem a visszájára fordul. Tolsztoj Anna iránti növekvő rokonszenvét a regényváltozatok bizonyítják: regénybeli alakmása, Levin is kis híján beleszeret. Anna heroikus küzdelemben vállalja sorsát. Halála ezért nem élettagadó, hanem katartikus hatású. Öngyilkossága nem pillanatnyi szeszélyből, hanem szükségszerűségből ered. Bezárulnak körülötte a sorskörök. Tolsztoj a keresztény valláserkölc s szellemében követel hibátlan hűséget a feleségtől. De eltér az Újszövetségtől, amelyben Jézus irgalmassága megmenti a házasságtörő nőt, de elítéli tettét. Tolsztoj az Ószövetség szigorát érvényesíti. Az író és a hősnő pozíciója szétválik: a regény írói üzenete megőrzi az életétoszt. Csak Anna élete zárul le, az élet sok szálon folytatódik tovább. Tolsztoj könyörtelen, de következetes. A sorsba forduló életek tragédiája bizonyítja, hogy a személyiség nemcsak az önkibontás törvényének, hanem a törekvéseit gátló, megtorpedező társadalomnak is alá van rendelve, a személyiség térvesztése a társadalmi berendezkedésnek is függvénye (Király Gyula).

Tolsztoj Vronszkijt sem menti ki. A testileg-lelkileg tönkrement ember számára megváltás a háború, ahol hősként halhat meg a hazáért. Anna öngyilkosságáról pedig tudnunk kell, hogy a regény írásának idején Tolsztoj nemcsak megengedhetők, de egyenesen erkölcsös lépésnek tartotta bizonyos esetekben az öngyilkosságot. Werther öngyilkosságát is „jelentős és fenséges” szavakkal emlegeti az egyik, Sztrahovhoz írott levelében. Tolsztoj nem a tragikus látványos halált, hanem annak megelőző indítékait, hitelesítő, lélektani mozzanatait ábrázolja. Anna végtelenül magára utalt, számára sem a múlt elősorjázó emlékei, sem a jelen látványa nem ad vigaszt. Dollytól is hiába remél bátorítást a létharchoz. A végső tördőfés Vronszkij levele: „Tíz óránál előbb nem jöhetnek. Vronszkij.” Ezzel végleg megpecsételődik Anna sorsa. Összevillan az egykori vasutas-szerencsétlenség és saját sorsának tragikus fináléja. A halál előtti monológban még felcsillan a tragédia elkerülhetőségének lehetősége, hogy a kiábrándulás annál mélyebb sötétségbe taszítsa. A sorsváltás beteljesül: Anna kiteríthetetlen. Végső tettének indítékait így összegezi: „Oda a közepére és megbüntetem őt, s megszabadulok mindentől s magamtól.” Annának „nem a sorsa válik tragikussá, hanem tragédiája válik sorszá” (Király Gyula).

A két nyílegyenes út Annáé és Leviné. Mindketten kitörnek a társadalmilag szabályszerű életből és eljutnak a végponthoz. Anna az öngyilkosságba zuhan, Levint a megváltás, a kegyelem várja, amelyhez felmagasodik a tolsztoji eszmény értelmében. Levin is küszködik az öngyilkosság gondolatával, de az ő eszmei krízisét lelki újjászületés zárja. Levin erkölcsi arculata, etikai pátozsa a tolsztoji alternatíva alapján rajzolódik ki. Hiányzik belőle a karriervágy, a naggyá válás eszméje. Szinte lemond a szerelem jogáról, nem harcol érte, éppúgy alig sejtí meg Annában az elsikkadó lehetőséget, mint Takaró Imre Nelliben. Erkölcsi megrázkódtatások rázzák fel közönyéből. A *Háború és béke* Pierre-jéhez hasonlóan Levinnek is egy parasztember mondja el a nagy tanulságot, amelyben világmagyarázatot, eszményképet fedez fel: nem önmagunknak, hanem az Istennek kell élnünk. Eszmei kiütkeresésében a szociális problémák közt még a földkérdés is hangsúlyal szerepel. Levin Tolsztoj választott hőse. Benne testesül meg az írói üzenet: a szenvedélyek ellen feszülő kötelesség parancsa. De jól látja Sklovszkij: „Levin nem Tolsztoj, mert olyan Tolsztoj ő, akiből hiányzik az elemző erő s lángelme.”

Tolsztoj nőideálját Kitty testesíti meg, a passzív anyatípus, aki — szemben Annával, a szépasszony, a hódító, élvező nő típusával nem keresi, hanem kívárja és elfogadja a szerelmet. Tolsztoj korokon túlmutató mondanivalót rejt művébe. Anna törvényszerű sorsragédiája a munkátlan, fényűző élet csődjét is példázza. Valóságformáló felelősséggel kérdez rá hősnője sorsával a társadalmi problémákra. A regényben alapvetően etikai alapon történik az igazságszolgáltatás. Anna tragédiája: a társadalom szétdúlja, lehetetlenné teszi számára az otthonteremtést, mert megfosztja a nőt emberi jogaitól, szellemi igényeitől. A dolgok rendje bűnös, mert igazságtalan és boldogságromboló morál irányítja a társadalmat. Tolsztoj azonban

nem feledkezik meg az egyén felelősségéről sem sorsának irányításában. Az emberi természetről, férfi és nő viszonyáról mint tragédiáról beszélt Gorkijnak: „Az ember kibírja a földrengést, a járványokat, a betegség szörnyűségeit, a lélek összes kínját, de minden időkhöz annál a gondolatnál folytatná a nőproblémát, vállalva a tolsztoji létkérdéseket is Németh László az *Iszonyban*.

Nelli házasságát sem tudatos választás, hanem a családi helyzet határozta meg. Léthelyzete nem ad lehetőséget önálló és szabad döntésre. A házassági beleegyezés, éppúgy, mint a házasságtól való vonakodás, csak a körülmények figyelembevételével érhető igazán. Apja halálával változik meg Nelli döntési szituációja. A támasz nélkül maradt családban már csak a házasság vállalása tűnik kiútnak. Nelli fél a vénlányság veszélyétől, a pártában maradástól, a házasságban pedig a testi-lelki kiszolgáltatottságtól. Számára a házasság kívülről menedék, de belülről rabság. Ebbe a pokollá váló gyötrő életbe józan esze, értéktudata ellenére sodródik bele. Nelli és Sanyi alkattan, testben-lélekben, élet- és valóságfelfogásban is alapvetően különbözik. Az életben és a házasságban is mást várnak egymástól, mint amire képesek. Önmagukban vitathatatlan értékek, egymással szemben mégis értékcsökkentő és nem értékteremtő viszonyba kerülnek. Az emberi kapcsolatteremtés és együttélés Németh László-i mementója ez. Sanyi hódító vággyal birtokolni akarja Nellit, nem szerelmét, hanem szerelme tárgyát akarja meghódítani (Béládi Miklós). Házasságuk ezért lesz pokol, tragédia, amint Bodolai Ferkóéké komédia, Imrééké pedig szatirikus vígjáték.

Nelli természetében hordja a szörnyeteggé válás potenciális lehetőségét, mint a görög tragédiák hősei az *anankét*. A külső körülmények kibontják benne a tragikus sorsérzést, de sorsa alakulásáért ő maga is felelős. Ólom súlyú házastársi kötelet vállal, de nem esik Anna Karenina tragikus vétkébe. Tisztán látja Sanyi értékét, nem táplál illúziókat, nem enged a kísértő csábításoknak. Az Annát elfogulttá és igazságtalanná tevő szerelmi illúzió és féltékenység tőle távol áll. Ő képes megadni a vállalt hűségben a szabadságot, de cserébe megköveteli a szabadság hűségét. Ő sem fogad el megalkuvást, sem hazugságot, sem tisztázatlan emberi kapcsolatot. Az egymás mellé rendelést eltűri, de a kiszolgáltatottság minden megnyilvánulása ellen egész lényével tiltakozik. Az elidegenedés, az egyéni és társadalmi viszony mélységfokozatait éli át. Vele nem történhet meg, hogy férjén kívül mástól vár gyereket. Annához hasonlóan vívja létharcát környezetével. Ebből az értelmetlenné és elviselhetetlenné váló léthelyzetből akar kiszakadni cenci szökésekor. Anna és Nelli lázadásában, kitörési kísérletében párhuzamosság figyelhető meg. Nelli anyjának Cencre való „szökése” előreutaló elem. Nelli is Cencre távozik, elhagyja a Takaró házat. Annához hasonlóan önmaga érdekét helyezi előtérbe: „Semmit abból, ami az övék. Csak magam.” A szökés mindkét hősnő életében csak elodázza, ideiglenesen felfüggeszti, de nem oldja meg a szorongató létproblémákat.

Annára a második gyerek szülése a szenvedés újabb próbáit zúdítja. Szerzőjét a férje helyett szereti. Szerelmem nélküli életének ad értelmet a gyerek. Tragédiája is a fiával kapcsolatban válik visszavonhatatlanná: elhagyta Szerzőjét és nem tud visszatérni hozzá, közben pedig elveszíti jogát, hogy magának követelje őt. Szerzőjének anyját értő gondolatai, érzései vannak. Annuska csak ígéret, aki élénken emlékezteti a „gyötrelmesen” szeretett Vronszkijra: „Ezen a lánykán minden kedves volt, de nem tudta, miért nem fért a szívéhez.” Szerzőzsa Anna és Karenin érdekellentétében lesz főszemély. Karenin „tisztán keresztényi” szempontból nem egyezik bele a válásba és fegyverül használja Anna ellen a fiát. Így lesz Szerzőzsa a kényszerű összetartozás megmáshíthatatlan jelképe, a rossz házasság eltérhetetlen kapcsa.

Másképp alakul Nelli házassága. Takaró Sanyi „szatócskodik”, „cigánykodik”. Öngyilkossági fenyegetése is csak trükk, a zsarolás eszköze, a szerepjátszás kielési lehetősége. Szinte tolsztoji érték szemlélet és igazságszolgáltatás érvényesül sorsában: elbukik, kudarcot vall a csillogni vágyó hódító ember, de folytatódik az önmaga

tiszta emberségét megőrző hősnő élete. Sanyi tragikus vétke, hogy Nellit kiragadta természetes lételeméből, és megmártotta önmaga létközegében. A házasság poklából szabadult Nelli úgy áll férje temetésén, mint a „megfagyott villám”, mintha elhagyták volna emlékei és érzékei. A regényben Zsuzsika a megoldás eszmei és valóságos jelképe. Nelli számára az életbe kapcsoló, az életnek célt adó lény, aki körül az emlékezés és elmélkedés csendjében szolgálattevő szerepet vállal: „Mert mi ő is, ez a kezem közt ficáncoló Sanyi? A lányom tán? Egy darab rám bízott, szégyen emberiség.”

SZIMBOLIKUS MOTÍVUMOK ÉS A LÉLEKÁBRÁZOLÁS

Az *Anna Karenina* kompozíciójában kiteljesedő szimbólumok, jelképes mozzanatok sajátos funkciót töltenek be. A valóságábrázolás és a szimbolika közt szerves összefüggés van. Jelképes és kétértelmű az Evangéliumból vett mottó is: „Enyém a bosszúállás és én megfizetek.” Az egyik értelmezés szerint: Anna fölött nem ember, hanem az Úr ítél. A másik felfogás: a mottó jelzi, hogy a házasságtörés bűne miatt könyörtelen büntetés és bűnhődés lesz Anna osztályrésze. A mottó jelképes mozzanata folytatódik a nyitányban. Balsejtelmű, rossz előjelű az expozíció: Anna és Vronszkij találkozásának háttérében egy vasutast halálra gázol a vonat. Maga Anna is rossz előjelnek érzi a szerencsétlenséget, amely mintegy előrevetíti későbbi tragédiáját.

Nemcsak a regény elején, de a fináléban, az epilógusban is átlényegített, regénybe épített bibliai parafrázisokat találunk. Szimbolikus mozzanat a családi ítélőszék is. (Dosztojevszkijnél *A Karamazov testvérek*ben is megtalálható.) Az előreutaló motívumok, jóslatok, szimbólumok elveszítik esetleges és véletlenszerű jellegüket és a valóság, a mélyebb szükségszerűség hordozói lesznek. Jelképes az is, amikor Anna Pétervárra utazik haza. A pályaudvaron elfogja a káosz érzése: „Percenként rájött a kétely, hogy a kocsi előre vagy hátra megy-e, vagy meg is állt egészen.” A természet is tükrözi a belső gyötrődést: „rettenetes vihar tört elő és fűtyült a kocsi kerekei közt s az állomás sarokoszlopai körül.” Anna eltompult tudattal készül vissza családjához. A rettenetes vihar, az ítéletidő a benne dúló érzelmeknek a kifejezője, érzékletes megjelenítése. A vihar jelzi, hogy összedől eddigi életének rendje, az átértékelés folyamata elkezdődött, dűl benne, háborog a lélek, mint az elemek odakint. Jelképes erejű a Fufru nevű kanca pusztulásának a leírása is. A Vronszkij hibájából felbukó ló a gerincét töri. Tolsztoj hasonló szavakkal írja le a ló pusztulását, mint később Anna halálát. Az egyes jelképes motívumok a jellemábrázolás, a lélektani folyamatok és lelki állapotok változásait jelzik, sajátos funkciót töltenek be a lélekábrázolásban. A szakállal benőtt arcú paraszt motívuma is ide tartozik, aki megjósolja Annának: Szülésben fogsz meghalni, matuska, szülésben.”

Az élet és halál kérdéseit Tolsztoj az élet dialektikája szerint, az életet a halál végpontjából, a tökéletesedés céljából vizsgálja és ábrázolja. Egy időben fogan meg Anna nagy elhatározása és Kittyék gyermeke. Anna akkor hal meg, amikor az új élet, a kis ember világra jön. Az empirikus élmények, tapasztalatok jelképes sugárzásukban épülnek be a regénybe. A gyertya fellobog, mielőtt kialszik. A kialvó gyertya Annában szívszorító előérzetet vált ki. A gyertya fénye az életet szimbolizálja. A vonat kerekei alatt, eszméletét veszelve is az álombeli paraszt és a gyertya lobbanó fénye jut Anna eszébe: „A kis motyogó paraszt ott dolgozott a vason. S a gyertya, amelynél az izgalommal, ámitással, bánattal és gonoszsággal teli könyvet olvasta, ragyogóbb fényre lobbant, mint valaha; ami odáig homályban volt, megvilágította: sercegett egyet, aztán homályosodni kezdett, s örökre kialudt.”

A jelképes mozzanatok, az előreutaló elemek át meg átszövik az *Iszonyt* is. Nelli jellemével, életérzésével összhangban van a pusztai környezet és a természet. Az elidegenedés Németh László-i ábrázolásában a természet hasonló szerepet kap, mint ahogy azt Lukács György *A regény elméletében* megállapítja: a természet az elidegenedés történetfilozófiailag kivetített ellenképe, vagyis „az ember és kép-

zödményei közti elidegenedés történetfilozófiai objektivációja". Jelképes előretaló mozzanat, amikor az újévet köszöntő két Takaró fiú „egy érintetlen hőmezőn tört be a ház felé”. Az őket fogadó Nelli pedig éppen „pártában maradt pulykáinak” ad enni — mezítelen lábán „egy elcsámpált félcípő”, mellén „egy féltrenyújtott kék szvetter.” Nellit szegénységük tetten ért tudata „egy szempillantás alatt olyan büszkévé” változtatja, hogy „nincs az a jeges vízben mosdó germán királylány, aki több önérzettel hordja a pucér lábszárát”. A hótakarta táj fehér fensége ragyog a pusztán és árad Nelli alakjából, magatartásából. Sanyi szilaj virtussal tőri a szűz havat, szelídíti meg a rávicsorgó kutyákat. Szinte rohammal, mindenen átgázolva akarja bevenni a pusztai tisztartóházat és rajtaütésszerűen meglepni és meghódítani Nellit.

Németh a szimbolikus elemek felhasználásával erősíti hőseinek egzisztenciális karakterét és az időtlenség illúzióját, a mítoszi sugárzást tudja felkelteni. Az „emberi lényeg” mítoszi sugárzást kap, de nem a mítoszból indul ki Németh, hanem a paraszti környezetben találja meg és spontán természetességgel bontja ki regényének mítoszi rétegét. Metaforikus sugárzású motívumok: Nelli és az *erdő*, Nelli és a *kert*, Nelli és az *apa* kapcsolata, Nelli és a *puszta*, Sanyi és a *bozót*. Az átlényegült jelképek gyakran a cselekményt is előlegezik. Nellire szűk, de életesen körülhatárolt tevékenységi terület jellemző. Nelli tudata sajátos létdimenzió. Az összefűző motívumok érzékeltetik a hősnő természetét, jellemstilárdságát. Ezt fogalmazza meg a regény végén a kis tiszteletes: „...maga pogány, magának nincsenek bűnei, csak természete. Mint ennek az erdőnek...” Nelli pedig így összegez és retrospektíve értékeli: „A lelkem nem tudott elegyedni a világgal.”

A művészi valóságábrázolás sajátos része az emberi psziché ábrázolása. Az *Anna Kareninában* különös szerepet betöltő álmok, meditációk, éber fantáziálások, monológok tagolják a regény epikusságát, segítik a jellemábrázolást, új vonásokkal egészítik ki az alakok jellemrajzát. Tolsztoj több szemszögből láttatja hőseit. Kittyt a bálon csalódás érte, mert nem vette észre, hogy nem neki szól Vronszkij kitüntető figyelme, hanem Annának, hiszen szerelemteli pillantásait nyugodt szempár viszonzozza. Tolsztoj új és új oldaláról mutatja be hőseit. Cselekedtetni őket és tetteikből és ezek elbeszéléséből tárul fel jellemük. A lélekábrázolás találóan finom példája Anna első megdöbbenésének leírása az éjjeli utazás közben, amikor Moszkva és Pétervár között felismeri szíve állapotát. Meglátja Vronszkijt, hallgatja az éjszakai vallomást. Közben feldereng benne egy álom, amely szintetizáló vetülete lesz a lelkében dúló boldogságvágy és félelem iszonyú párharcának.

A hős és témaválasztás merészsége az *Anna Kareninához* hasonlóan jelzi a feladat rendkívüli voltát az *Iszonyban* is. Németh Tolsztojt tartja az „orvosalkattani iskola” irányszabó ősenek. Mintapéldáit nagyrészt az *Anna Kareninából* veszi. A gesztusok, a mimika, az arcjáték, a szemek és a kezek a tolsztoji lélekábrázolásban sajátosan fontos szerepet kapnak. Anna szemei a regény elején ragyogóak: fénylő, örömmel és várakozással teli szemek a mosolygó arcon. Mosolyában benne van a Vronszkij iránt érzett tudatosodó szerelme. Később alakul ki új szokása: a hunyorítás. Bűntudatot érez Annie iránt is, aki zaklatott életének nem öröme, hanem terhe lett. Dolly veszi észre, hogy a mosolyt a nyugtalanul vibráló hunyorítás váltja fel: „...Anna éppen akkor hunyorít így, amikor a beszéd az élet lelki oldalát érinti. Mintha a maga életére hunyorítana, hogy ne lássa egészen.” A másik szokása is beépül a lélekábrázolás hathatós eszközei közé: „Anna... kisujját kinyújtva fölemelte s szájához vitte a csészét. Ahogy kortyot ivott, ránézett Vronszkijra, arckifejezéséből világosan látta, hogy a keze, a mozdulata, még a *hang* is, amit ajkával csinál, ellenszenves neki.” Ennek az orvosalkattani ábrázolási igénynek az előzményei már a *Háború és békében* is fellelhetők. Tilsitnél Napóleon a becsületrend keresztjét ajándékozza egy találmásra kijelölt gránátosnak. A császár a feléje nyújtott párnáról „kicsi, fehér, húsos kezével” veszi le az érdemrendet. Amikor pedig Andrej bemutatkozik Sziperanszkijnak, a miniszter kezeit nézi: önkéntelenül is azokra a kezekre feledkezik rá, amelyek a hatalmat bírják.

Németh László racionalizmusának is erőpróbája az *Iszony* lélekábrázolása, amely megmutatja, hogy milyen mélyre képes a ráció fényével bevilágítani az emberi természet ösztönmélyébe. Az antropológiai ábrázolást pregnánsan mutatja Nelli és Sanyi alakkettőse. Németh epikai elemzéssel bizonyítja, hogy az ember mélyesen biológiai és társadalmi lény, akinek felelősége van önmaga és a közösség iránt. Sarkadi Imre mutatott rá először az *Iszony* írójának egyik nagy vívmányára, a „biológiai emberben” gondolkodás tényére, mégpedig az „élettan tudatosodása”-t és az „élettani iszony”-t hangsúlyozva. Németh lélekmonográfiája az alkati mélységekben és a társadalmi viszonyokban meghatározott embert kivételes pszichológiai és művészi hitellel ábrázolja. Takaró Sanyi eszményképe és nem ízlése, érzelmi-ösztönbeli érzéke szerint választja Nellit maga mellé feleségnek. Nelli védekezik Sanyi ragadozó tettetése, szerepjátszása ellen. Érzi, hogy Sanyi szavainak nincs jellembeli alapja, amint meséiből is gyakran hiányzik a valóság- és élményfedezet. Nelli nincs rászorulva a női hiúság pótlékaira, fényűzésére, de Sanyi nem nélkülözheti a férfihiúság, a hódító vágy kellekeit és fogásait. A finoman árnyalt lélekábrázolásban szemléletes és karakterisztikus példákat idézhetünk az orvosalkattani iskola igazolására: Takaró Sanyi „kemény, tömzsi keze”, állhatatos mosolya, „diónyi meleg lében fürdő szeme”, a „vitakozó húsember” cigányosan kedveskedő szeme meg éppen mintha olyan olvadt magja lett volna ennek a „párolgó tömegnek”. Ennek a „fényiben sülő” szemű, virtuskodó, „orv cigánypillantásokat” vető Sanyinak mindenben teljes ellentéte Nelli, akinek Sanyi szerint „Olyan rendtartó szeme van”, akinek „anyósosan villan a szeme”.

Egy regény értékének legfőbb bizonyítéka, hogy nemcsak az újraolvasás próbáit állja ki, hanem a múlt időben kibontja rejtett értékeit, korokon túlmutató mondanivalóit, és kiállja a világirodalom legszebb és legértékesebb regényeivel való összevetést. Az *Iszony* nemcsak a magyar irodalomnak, hanem a világirodalomnak is jelentős alkotása. Világirodalmi helyét irodalomtörténetírásunknak elemző és értékfeltáró munkával kell kijelölnie. Németh az *Iszonyban* a polgári individuum és társadalom válságtüneteit, válságállapotának körképét epikai elemzésformában ábrázolja. Kárász Nelli énrégénye nemcsak a „privát ember ábrázolása”; létmodellt kereső, korszakkifejező igény munkál benne. Németh „időszabta földadat”-ként kereste a választ a kor égető kérdésére, amelyet Grezsa Ferenc így foglal össze: „milyen legyen a múltja által meghatározott ember (az értelmiség) viszonya a világhoz (a szocializmushoz)? Az ontológiai realizmussal — amely ember és ember közt nem tételezi a szociográfiai ábrázolás, a közvetlen politizálás közegét — prózába oldott választ pedig így összegezi: „...magunkra szabva tegyük otthonunkká az új világot”. Tehát nem „politikai némaság”-ra hív fel az *Iszony* és írója, hanem a fináléban a tolsztoji fordulatot vízváltástóként rögzítve a szolgálattevő valóságvállalásra. Ezt hangsúlyozza Bodnár György is: az író „itt nem a lélek mély rétegei vonzották, hanem a dolgok mögött meghúzódó rend”. Németh művének hőseiben nem a pszichikai egyedet látja, hanem az egész mikrokozmoszt látja. Az *Iszony* a regényíró Németh pályáján lezár és nyit egy korszakot. A valóságvállaló nyitány bizonyítéka: amint Tolsztoj az orosz messianizmustól az orosz golgotáig jutott el, Németh a magyar utópiáktól a korábban már vitatva is elfogadott, 1945 után a gyakorlatban is alakítóan vállalt szocializmus cselekvő igénléséig.

Tolsztoj a 19. századi, Németh a 20. századi asszonyorsban kivételes valóság-érzékkel és művészi hitellel mutatja meg mindazt, amiről Marx így ír: „... a férfinak a nőhöz való viszonya az embernek az emberhez való *legtermészetesebb* viszonya. Benne tehát megmutatkozik, mennyire lett az *emberi* lényeg neki *természetes* lényegé, mennyire lett emberi *természete* neki *természetté*. Ebben a viszonyban is megmutatkozik, mennyire lett az ember szükséglete emberi szükségletté, mennyire lett neki tehát a *másik* ember, szükségletté, s ő leegyenlőbb létezésében mennyire közösségi egyúttal.” Németh az *Iszonyban* Tolsztoj *Anna Karenina* című regényéhez hasonló egyetemes igénnyel tudta kifejezni az egyéni krízistudatban a kor és a társadalom válságtudatát és tragédiákon is győzedelmes emberhitét.

A sorsvállalás történelmi modelljei

NÉMETH LÁSZLÓ KÖZÉPKORÉLMÉNYE

1.

Németh László a *Tanu* elindítása idején egy összefüggő európai művelődés-történet megírására készült. Végül is csak a téma erősebb vonzásainak engedett: vázlatokban vall csupán a görögökről, Arisztophanész-élményéről. Rómát át is ugrotta, inkább utódja érdekelte, a születő Európa. Maga is *Töredékek*nek nevezi esszéesorozatát, amellyel *A minőség forradalmát* nyitja. A *Tanu* íróját a hivatás belső kényszere hajtja tanulmányírásra. Szorongó tájékozatlanságában — mint írja — gyakran téved olyan területre, ahová akkor vetődött el először; „azonban mindenkinek joga van minden emberi tapasztalathoz, s az én feladatom nem a szaktudományban van, hanem önmagamban”.

A *Töredékek* tehát alighanem azért maradtak töredékek, mert ő a történelemhez is szubjektív indítékkal, egy új írói orientáció igényével nyúlt. Némethet egy korábban vállalt szerep szélesebb történelmi távlatai és tanulságai izgatták. Maga írta, hogy Európa sorsa vette körül, és tájékozódó ösztöne, mint a megbomlott iránytű ugrált. Programrejtő mágneses sarkok felé, végeredményben a mozgalom irányába. Mélyebb tárnákat nyitni, s ezeket a magyarság és az emberi kultúrák felé ágaztatni. Több mint amit egy fiatal író programként vállalhat.

Nemzedéket próbált riasztani, hogy vele az ő küldetését megossza; mint egy falanksz közepébe vegye be magát, s ott hasson bajtársaira. Száz kart szeretne, de csak azért, hogy más száz karba ölthesse. Rövidesen rá kell döbennie, hogy egyedül van, ott áll a tárna fenekén, mint egy kelepce mélyén. A mozgalom volta-képp: egyszál maga.

Kijátszották, s nincs más hátra, mint feladni az írói pályát. Az *Ember és szerepben* ad hírt arról a néhány hónapról, amikor sértetten kiszakította magát a szerep ellenőrzéséből, és átlépett a percnyi felelőtlen boldogság állapotába. Jónás lehetett így, mikor a küldetés elől „elszelelt”. Szabadon úszott egy más minőségű, passziózó munka örömeiben, amilyenből a *Gyász* született, szívéhez mindig legközelebb álló regénye. Csakhogy az „obsit” nem tart örökké, az alkotás felelet a sorsnak. Ha elkiáltjuk, felülkerekedünk. A *Tanu* új szerepet jelent, nehezebb formában. Igazán benne fogalmazódik meg az „új orientáció” ars poeticája: írónak lenni vállalkozás. Az ő művészetéhez a személyiség válaszáda, a vállalt feladat és a küzdelem belső feszültsége felől lehet közeledni.

Németh László mindig talál példákat, hősöket, akikben kimondhatja a sorsvállalás fenségét, a fölemelkedés kockázatát, a bukás tragikumát. Történelmi drámáinak egész sora ilyen. A *Töredékek* feldúlt Rómája és az elzárkózó Bizánc sem más, mint kétfajta nézőpont: ez megfutamodik, amaz vállalja a komorabb, aszketikusabb történelmi sorsot, odadobja magát az „idők teljességének”, hogy megszülje a jövőt, Európát. Nem kétséges, hogy ez a történelmi modell az ő küzdelmének, személyiségének kiábrázolása is: a minőség vállalásának parabolája. Középkori témáiban olyan cellák zugaiba világít be, ahol ott az eszme, a küldetés: önmaga. Ő a *Tanu*, de „nemcsak szemtanú, hanem bizonyágtévő amellelt, ami örök”. Az ő enciklopedizmusa is ilyen történelembe ágyazott; nemzetének a nagy kultúrákhoz emelésére tett erőfeszítése — még ha ez a maximális minőségigény utópia lenne is.

A *Töredékek* Bizánca is középkori államalakulat, Nyugatból és Keletből állott össze. Keverék állam, amely egy zseniális agyban született meg, a Konstantinuszban. Mi tartotta meg Bizáncot, és mi buktatta el Rómát? — kérdezi, hogy annak konzerváló képességét elemeire bontsa, ennek pedig nagyszerű bukását megcsodálja, és egész lelkével melléálljon. Őt, az európai utast nem kápráztatja Bizánc fénye, aki bebalzsamozva őrzi a római hagyományt. Valójában elpártolt, szerepét veszítette. Nyugat viszont feláldozta magát: küldetését bukásával is vállalta.

Bizánc létét a szélsőségek egyensúlyában látja: voltaképp Nyugat Keleten, kereszténység a pogányságban, demokrácia az autarchiában, türelem a hajthatatlanságban. Bizánc a paradoxonok állama, mely kibírja a népvándorlást hősiesség és nagy tettek nélkül. Mi volt az a léthosszabbító, megőrző tartalom, amely megtartotta Konstantin szerencsés városválasztása után évezreden át? Kétségtelenül a középkornak megfelelő, legalábbis annak ellent nem mondó, korai társadalmi egyensúlya. Lappangó demokráciája, amely a sajátos bizánci műveltségen nyugodott. Két nagy ellentét áll itt egyensúlyban, egyik oldalon az autarcha papcsászár tekintélye, a másikon az egyetlen törvényes erő: a forradalom a nép kezében. Valójában veszélyes és véres demokrácia ez, amit az adminisztráció, a bürokrácia finom és pontos gépezete biztosít. A ranglétrán az eunuchok kerülnek élre, és nagy szerepet játszanak benne a nők.

Bizáncnak nem volt faji karaktere. Császár akár arab is lehetett, sőt éppen paraszt vagy rabszolga is. Fővárosát morzsalék népek: hittiták, frigeek, szírek, lédek és okos örmény kalandorok töltötték meg. Ezt a színes nemzetközösséget a kultúra táplálta és tartotta össze. Kultúrája hellén kultúra volt, görög nyelvű. Félteve őrizte a nyelvi tisztaságot: a választékos stílust. Tehát nemzetközi volt, és aki elsajátította és elfogadta ezt a műveltséget, az otthon volt ebben a társadalomban is. És az volt a vallása is, eredetében nemzetközi: a kereszténység. Vallás és kultúra békeségben éltek egymás mellett, mint Szent Jusztinián székesegyházának homlokán a két görög szó: Hagia Sophia — Szentség és Bölcsesség. Csakhogy ebben a műveltségadta demokráciában merevek és hajthatatlanok voltak. Szellemi dölyfük, vallási ortodoxiájuk nem ismert határt. Éppen ez a dogmatikus merevség volt az egyik titka a megőrzés, megmaradás képességének.

A másik titka az önfenntartásnak: a hajlékonyság, a türelem, már szinte humanista magatartás a politikában. A barbárokat Róma felé terelő okos diplomáciában. Íme, ebből a két ellentétes elemből áll az a középkori balzsam, ami megőrizte az időtől Keletet, Nyugat viszont odadobta magát az egymást lökdöső barbárok karjaiba, hogy megfoganja Európát.

Bizánc tehát nem a középkortól zárkózik el, hanem a szétbomlás veszélye elől. A sors elől, amelynek Róma önként adta oda magát. Ők viszont önként vonultak ki Európából, mert itt a gondolat, a forma, a stílus forgott veszélyben. Bizánc a sorsvállalás ellenpéldája. Németh László szerint nem is haza, bár valaha a térképen is meg lehetett jelölni, volt császára, szenátusa, sőt önálló hadserege is. Őnéki Bizánc egyfajta szemlélet, nézőpont. Mégpedig az önként emigrált, sértődött, magányos latinok nézőpontja. Bizánc nemcsak múlt, hanem egyfajta európai szemlélet ma is. Mert Bizánc nem halt meg, nem mappai fogalom többé, de mint szemlélet örök. Ezzel szemben „Róma utóda”, Európa, az áldozat: haza. A hősiesség sorsvállalás hazája, amely az eszmék feldolgozó konyhájaként fortyog az új világért. Németh László kora középkori esszéiben ezt a sorsot idézi, mint saját eszményét, „pártos szívének” életmodelljét, lelke forradalmát: a *hívásban maradá*st.

A sorsvállalás nem vezethet sohasem bukáshoz. A római birodalom felbomlása sem az: az összeroppant birodalomból új Égi Birodalom született, a fiatal keresztény eszmére alapozott. A régi, az Imperium Romanum már annyira elfakult, hogy az új eszme első megszállottjainak nincsen is többé gondja rá. Csak az újra, a keletkezésre, a Civitas Deire függesztik tekintetüket. Augustinus, a római patrícius már a barbárokat egyenesen Isten eszközeinek mondja, csapásaikat a birodalomra mennyei eredetűeknek. Ezt azzal is igyekszik bizonyítani, hogy a Rómát kifosztó

Alarik lám nem nyúlt a keresztény templomokhoz. A barbár nem ellenség, hanem büntetés. A fegyvert el kell dobni a pogánnyal szemben, tanít rá a Szent Márton-legenda. Nem védekezni kell, hanem elviselni és téríteni. Mikor Németh a második világháború idején a magyar ellenállás eszközeiről és harcmódoráról elmélkedik egyik előadásában, ezt a gondolatot kelti újra. Ekkor már egy európai gandhizmus jegyében int: ne vegyük át az ellenség harcmódorát, erőszakra ne válaszoljunk erőszakkal. Nagy ellenséggel szemben nagy lelket kell növesztenünk, ez megropantja, legyőzi végül is a hatalmaskodót.

Ahogy erősödik az új eszme, úgy gyengül a birodalmi gondolat. A kor legnagyobb diplomatája Ambrosius, a szintén római patrícius Milánó püspöke lesz. Isten Államának új abroncsa pedig a pápaság. Szent Péter kulcsával ekkor egy új aranykor nyílik meg, új haza az elsüllyedt fölött. A szolganépek aklából Krisztus akla lesz, s kultúrahordozó népek válnak az egykori farkasokból, akik mint hódítók beilleszkednek a latin hagyományokba, és a régi jog szerint uralkodnak. Garázdságaikat is törvényes alapon újízik, míg lassan barbár és római egyenlő jogú polgárságot élvez. Erre az új monarchiára nyugodtan épülhet az annyi vértől és elaggott civilizációtól megcsömörlött római patríciusok civitása: a szentek köztársasága. Egy másik birodalom. Ez a Németh László középkori drámájának első fejezete.

2.

A hetedik század már a tisztultabb nyugati katolicizmus világa. Róma és Bizánc izgalmas párhuzamát itt is megtartja. Ez a párhuzam mondja itt is a legtöbbet: Nagy Gergely pápában és Heraclius bizánci császárbán. Bizáncban úgy jelennek meg a remeték, mint valami mutatványosok, a sivatagokból felhúzódva. Egyikük feje fölé maga a császárné épített eszút, könyörületből.

Milyen más fajta a nyugati szerzetesség, ez a komor, latin szervezet, amely a tervszerű hódításban voltaképp a római milícia utódja. A szorongó Itália jobbjai nem is találhatnának külön államformát ennél az Isten tenyerére épített köztársaságnál. A kolostorok lakói, a sok csalódott patrícius ajándékából a pápaság gazdag intézményé erősödik. Nagy Gergelyben pedig olyan személyiséget kap, akiben a szerzetes és az egykori külügyi megbízott oly szerencsésen egyesült. Ő az, aki a nyugati barbár királyságok fölött önálló egyházi politikát képviselhet. Mindent elkövet, hogy Nyugat Róma is maradjon, és átmentődjék az új világba. Az újraöntött latin amfóra a próféták olajával teljék meg. Hogy mennyire ragaszkodott rómaiságához — szemben az elgörögösödött Bizánccal —, mi sem jellemzőbb, mint az, hogy Konstantinápolyban élő követe kilencévi ott-tartózkodás után sem tanult meg görögül. Gergely politikájában már a következő század is ott csirázik, amely majd Rómát végleg elkülöníti Bizánctól.

Persze Bizánc is terjeszkedik, a maga módján: Heraclius kardjával és Sergius patriarka keleti hódító krisztológiájával. A szakadár Szíriát, Egyiptomot, a császár visszahódította nem görög tartományokat éppúgy, mint a balkáni szlávokat, a keleti kereszténység hálójába fogja. Alig telik el néhány év az új dogmákat kihirdető császári parancs után, mikor egy új próféta, Mohamed hívei száguldoznak Bizánc határain, hogy csak görögül beszélő darabkájára olvassák le, mert azt már semmi-féle új monotelista dogma össze nem tarthatja. Íme, így zsugorodik össze a sorsvállalás elől elzárkózott kultúrdemokratikus államképződmény, épp akkorra, mikor Róma saját lehetőségeinek virágkorába lép. A latin szelleme nem a megőrző, az elefántcsont toronyba zárkózó Bizánc, hanem az új szerepet vállaló Róma menti át az utókorok.

A *Töredékek* ezután évszázadokat lép át, egészen addig, míg Nagy Károly birodalmának roncsaiból kiválnak a nemzetek. Középkorképe itt válik egészen plasztikussá, szinte sodróvá. A XI. században vagyunk: már készen áll Európa. A cluny-i kolostorból elindul Rómába egy toszkán szerzetes, név szerint Hil-

debrand, a későbbi VII. Gergely pápa, az egyház megújulásának nagy harcosa. A róla írt esszé voltaképp előtanulmány a már ekkor csirázó drámához: az ő jellemén, vállalkozásán át mutatja be a kor feszült hatalmi harcait, szellemi, lelki képét.

A drámához nemcsak hős kell, hanem eszme is: ilyen az ő VII. Gergelye. Az eszmét, amit a tanulmány elején kibont, mintha saját szívéből húzná. A hóst pedig a pápa levelezéséből alkotja meg: messze előrelátó reformerré, „protestáns pápává”. Ácsmester fia, eszményekkel eltelt, nem a hatalom megszállottja. Inkább egy még kimondatlan, de Cluny-ből áradó elv hajthatatlan végrehajtója. Fenséges alak, talán eszeveszett is, mikor okmányhamisításra is kész, csakhogy királyt, főnemet, papot egyaránt az Isten lába elé görnyesszen. VII. Gergelyhez tanulmányvázlatát olvasva az az érzésünk, hogy zsarnokot választott hősenek. Később kerekedik ki belőle egy ösztöneiben újkori jellem, akit a kortárs Damiáni Péter is sátánnak nevez. De aztán borzongva teszi hozzá, hogy „szent”. Mert érzi, hogy az eszme, amit képvisel, az universalis theokrácia a koré. Gergely egy lépést sem mozdul amellől, hogy a fejedelmek csak az utolsó egyházi szolga után következnek. Mert Isten van, akit tisztelni kell, és világ, amit csak megvetni szabad. Németh Lászlót persze nem az eszme foglalkoztatja, hanem a szerep nagyarányúsága, és a mögüle kisugárzó hit. És persze a történelemformáló személyiség vagy éppen az azon is áttapósul szörnyeteg. Messze vezetne annak kifejtése, hogy a VII. Gergely élménye a csodálat mellett a kritikáé, sőt önkritikáé is.

Az ő szívéhez Cluny áll közel, amely Gergelyt magából kidobta, és a politika mezejére sodorta. A jámboran tanító, csendesen szervező, szívósan magát katedrálisokba építő bencések a kor formálói: Hugo apát, aki csalódottan menekül vissza Gergely sodró egyénisége mellől a kolostorába — végeredményben saját korába. Németh rajta és Desiderius apáton — aki szintén a menekülés útját választja — ábrázolja az ő igazi középkorélményét, türelmes, okos szerzetesi eszményét. Vele fogalmaztatja meg szinte saját mozgalmának szerepkörét: „Az egész kereszténység ilyen kolostorokból áll, s hogy te (Gergely) ifjú korodtól az egészet hordoztad szívedben, úgy tapadtam én kicsiny egész életemmel az én kolostoromhoz.” A kritikát is ő mondja el, mikor Gergely kikényszeríti belőle: „Túl mohó voltál a jóban. A követelésben. Az embereken nemcsak a világosságot kell tisztelni, hanem a homályt is. Aki nem vet számot ezzel, az nem becsüli meg a homálytól vezetett jó igyekezetet... Parancsod gyorsabb volt, mint belátásuk... Meggyőzéssel többet érsz el, mint pálcával. Aki túl sokat suhogtatja a vesszőt, tanítóból huzakodóvá válik.”

Csakhogy Gergelyben a nagyság rendít meg, nyűgöz le. Mégpedig az, aki a Lateránban is megmaradt Szentföldre sóvárgó barátjának, és Canossa komor kamráiban érzi otthon magát. Halálosan komolyan veszi a szerzetes első fogadalmát: a szegénységet. Az egyház igazi kincseinek a szegényeket tartja, akiket a drámában a lombard „rongyosok” jelentenek, és akikért voltaképp politikai prondra lép. Az eszméért a hatalomhoz nyúl. Most már imával és politikával küzd, húz ujját királyokkal. Henriket megkínozza, de ezekért a rongyosokért sírásra fakad.

A dráma VII. Gergelye nem a sorsvállalásnak, hanem a vállalkozás rendkívüliségének, a kihívott sorsnak a tragikus hőse. Ő is érzi, hogy Cluny a sorsvállalás: pápasága csak olyan szerep, amit képességei varrtak rá, de őhozzá, a szerzeteshez méltatlan szerep. Mert ez méltóságot kívánt, s ez őt Rómához, az észak-itáliai zavaros viszonyokhoz kötözte, örökös szorongásokkal övezte. Csoda-e, hogy szívében olykor ebillent a mérleg, s alázat helyett az összeférhetlenség szélsőséges példáját adta a világnak. Gergely a kelepcebe került eszme. Mikor IV. Henriket kiátkozta, majd a nők könnyeire félig feloldozta, a szentből közönséges könnyörülő ember lett. Az átok csak egyszer fogott: magára szabadította ellenségeit és az egyházra a világot. Emberi eszközökhöz nyúlt, amihez ellenfelei jobban értenek. Az eszme az Angyalvárba szorult, ő maga a kalandor Guiscard kegyeibe, Salernóba.

Talán nem tévedünk, ha itt a reformer Németh László egyik alap gondolatát is látjuk kiabrázolva. A reformnak megvannak a lehetőségei, de a határai is. Az csak

eszmei erőkből táplálkozhat, amikor ebből kiesik, meginog, elbukik. Gergelyt a politika csalta más küzdőterre. Az eszmék embere mindig gyanakvóan tekint a gyakorlati emberekre. Olyan cselekvésekre, amelyek mögött nincs ott az eszme izzása. Az igazi gyakorlatiasságot csak az eszméből lehet tetten érni. És talán a csalódások, föleszmélés katarzisa is ott lappang Gergely tépelődése mögött: „Szavakon lebeg az egész keresztény állam. Van és nincs. Ha bezárkózol celládba, egyedül ő van. S ha az utcára kilépsz, nem találsz egy embert polgárául...” Ne feledjük, hogy a VII. Gergely az 1930-as évek közepének, a reformremények hervadásának terméke. Persze a középkorélmény korábbi. Mint írja: „az Európa-történet magzata volt ez is”.

3.

Beszélhetnénk Németh László sajátos történelemszemléletéről, ahogy azt a szaktudomány mérhetné, ellenőrizhetné. Csakhogy itt nem szemléletről, hanem elsősorban élményről van szó. Az az érdekes, amit kiemel, akikre a homályban is fényt gyújt: itt az alkotó ember keresi elődeit, rokonait, önmagát. Mi lehetett az, ami őt, a modern, racionális, elemző alkatú és szenvedélyű embert a középkorhoz vonzotta? Nem utolsósorban bizonyára az, hogy egy sajátos ösztönvilágban élt, és megvolt benne a vallást tápláló lelkiérők minden jele. A hit, a bűntudat, a földi üdvösség várásának reményisége. Életgyakorlata is puritán volt, egészen az aszkézisig. Ismerős hallatlan etikai érzékenysége, a kis közösségek iránti szinte ekléziasztikus sóvárgása, amelyek — mint maga mondta — mint valami páncélzat védték küzdelmeiben. De mindez minden transzcendens elem és hiedelem kirekesztésével volt nála emberformáló erő. Isten az ő számára: ragaszkodni lelkünk magaslataihoz; vallásos életet élni a túlvilág tudata nélkül. Erről az ő sajátos „vallásos életéről”, „vallásos ösztönéről”, annak kielégüléséről rokon hitű és reményű emberek közellétében úgy beszélt, mint ami nagy segítség a maga lelke kibontakozásában. Mindig vonzotta a szerzetesi életforma. Főleg annak „a szép, szabályozó rendje”. Valahol naplójába írta, hogy ha a középkorban születik — legalábbis annak lelkesebb szakaszában —, barát lett volna.

Nos, ez a „lelkes szakasz” alighanem a tizenegy-tizenkettedik század lett volna. Erről már vallott a cluny-i kolostor Hugo apátja, vagy Desiderius százával, a VII. Gergelyben. Első személyben, az elragadtatás hangján azonban a *Kapások* című esszéjében és a *Roland* történelmi képében. A *Roland-ének* finom analízisével zárja le középkori tanulmányait, amelyben ott a század egész életérzése, lelke és költészete. Mit lát meg benne, és kit Rolandban? Gergellyel együtt a nyugati embert, az első kereszties lovagot, a magunk szellemét. Szilajságában és esztelenségében, más oldalról ájulékonyosságában és szentimentalizmusában — amelyek oly közel vannak egymáshoz — az igazi középkori pszichét. Hűségében a szolgálatot és nem a szolgáló szellemét. Hol könnyel, hol vérrrel csorduló szilajsága és gyöngédsége: ez Roland vallásossága. Nem hit dolga ez, hanem kétely nélküli nemes állapot. Egy populáris lelkiség, de amelyet általánosítani lehetetlen, mert külön vallásos és világi érzést még nála nem találunk. Szívében a kereszténység és pogányság gyanútlan keveredik el, és valami állatian nemes meg gondolatlansággal dobja magát eszménye szolgálatába. A germán-latin világ formálta meg őt, mint a maga álmát. Ott, a frank-kelta-normann antropológiai olvasztótégelyben született, mint valami új érzékenységű emberség, új európai öntudat.

Németh Lászlót az olyannyira kedves „Telep”-álma fordítja Clairveaux kolostora felé. A XII. században mintegy háromszázötven renházat fenntartó klostrom élete, munkája az ő „minőségsszocializmusának” előképe. Ezzel a példával nyitja a *Kapásokat*, ezt a különös hangvételű ábrándos utópiát egy duna-európai köztársaság kapás mozgalmáról. Ezek az ő álombeli, fehér mackóba öltöztetett kerti munkásai feltűnően hasonlítanak Clairveaux fehér papjaira, akik önkéntes szolgálatuk-

kal, szilaj magányukkal népeket tartottak össze, megtanították őket a földművelésre, a kerti munkára, miközben egészen azonosultak velük. Sorsközösség-vállalásukkal a közösség egy új rendjét alakították ki. Kialakították az egymásért-valóságot, az okos munkamegosztással béresekből földművesekké, kertészekké, szőlőmunkásokká képezték őket.

A kor példaképéül Clairveauxi Bernátot emeli a század Európája fölé. Így rajzolja meg markáns alakját: „A középkor történetét bújom, testes kötetekbe merültem. Pártos szívem itt is kiválasztotta kedvenceit: a szerzeteseket... Tegnap este Szent Bernáttal fejeztem be a napot, éjfél tájban. Tetszett ez a parázs burgundi! Egy darab nyers őstörténet rontott be csuhájában az egyházfők és fejedelmek közé. Koplalt s imádkozott a clairveauxi völgyben, munkásszerzeteseket bocsátott szét az irdatlanba, földet törni; keresztes háborút hirdetett; pápát tett és pápát korholt: fejedelmek közt volt békebíró; ostora pelyhes tudóskodó püspököknek, nyirbálója az egyházra ráburjánzó világiságnak. S csinálta mindezt egyszerűen, yerssen, hatalmasan, teketória nélkül, de istene közvetlen jelenlétében, háromszázötven renház Nagy Abbéja. Ennyire képes, tünődtem, egy igazi férfi, aki nem köntörfalaz, hanem bátran ég nemességében.”

Németh Lászlót nem a kor szelleme lelkesíti, hanem a tűz, amely benne ég és élte. És csak addig, amíg nem lobban el ez a tűz. Van az ő mítoszában egy másik középkor is: az alkonyé, ahol már kialudt ez a tűz, és helyette máglyát gyújtanak a tan védelmében — a hatalomért. A hatókörében zsugorodó, a Szent Hivatal, az inkvizíció egyházáé, amely zsinatokat dobol, börtönöket nyit, kínzókamrákat ácsol a csirázó új eszmék hitvallóinak. Az ő középkorélménye éppen azáltal kerekedik ki teljessé, hogy történeti drámáiban képes kifejezni saját szerepvállalásának buktatóit és tragikumát is. Sőt egyenesen ez indítja válaszadásra, ez készíteti magának a műnek a megírására is. Nem mögötte áll hősenek, hanem a históriailag teljesen hiteles cselekményekbe, konfliktusokba beilleszti saját küzdelmének eseményeit, tapasztalatait is. Oly mélyen merül el tárgyában, mintha saját életének drámáját írná.

Általános vélemény az ő történelmi drámáiról az, hogy bennük nagy alakokon keresztül a nagy egyéniségek és a történelmet formáló erők viszonyát, a nagy emberek útjának problémáit rajzolja. Olyan közhely ez, amely megmagyaráz valamit, de homályban hagyja az alkotó és műve keletkezésének indítékait. Sőt, a legfontosabbat, a legizgalmasabbat: az egész mű aktualitását. „Nem hiszek abban, hogy témáinkat a kortárs szereplők, az ankéton is megtárgyalt kérdések tennék maivá” — mondja a *Mai témák* zárószóiraiban, és példának éppen a *Husz Jánost* és a *Galileit* említi — mint legmaibbakat. A Husz-téma a *Tanu*-idők elejéről való, de a dráma akkor íródott meg, mikor a negyvenes évek végén barátai, jóakarói rá akarták beszélni, adjon egy nyilatkozatot, hogy régibb írásait visszavonja. Az akkor meghurcolt író az egyházi átok alá vont Husz szavaival felel, amit az a firenzei bíboros, Zarabellának mondott: „Hogy forduljak szembe lelkemmel?” Huszt nem a makacsság vitte a zsinat elé, hanem a tanúságtétel az igaza mellett. „Higgyétek el — mondja a püspököknek, mikor puhítani akarták —, kedves volna nekem engedni nektek... De hiába állok én a pártotokra és sjútok magam felé: a lélek mindenütt enged, de az az egy pont, mint fában a görcs, visszaruítja a fejszét... S beismerni az el nem követett bűnt, maga is bűn.” Vallatói csodálkoznak, hol van ez a makacsság benne, hisz arca egy tejfejő lányénál is jámborabb. Íme az alap-helyzet párhuzama író és műve közt; hosszú volna részleteiben is szemléltetni a Husz mögé rajzolt kor analóg viszonyait, nem is feladatunk. Annál érdekesebb egy vallomása arról, hogy Husz alakja hogyan került lelkéhez oly közel és pillantás alatt.” Az egyik könyvből megtudtam, hogy szakállas képei nem öt ábrázolják, egyetlen hiteles képéről egy szokatlan jámbor arc néz ránk. S ez a Husz kellett énnekem: a szelíd, alázatos, békére vágyó ember, akit azonban megfogott az igazság — az ő agyában kialakult igazság —, s ezt nem bírja elereszteni... ezzel a magunk agyában kialakult igazság védelmével lett az újkor úttörője.” Alighanem magára ismert; ez a szelíd keménység, ez a lányos arc: az övé.

Más arc tekint ránk a *Galileiből*: egy megtört, beteg, öreg emberé, aki remegve vallja ugyan, hogy: „én nem vagyok a vértanúk fajtájából. Nem keresem a dicsőséget, hogy haláloimat dobjam mérlegre”, de szeméből a győzelem sugárzik. Tudománya már nincs egy fejhez kötve. De ez már nem is a középkor, csak egy „hegyen túli” világ, ahol a teológusok érvei még megelőzik a tudományosokat. A tollat még el kell törni, hogy a fej fennmaradjon.

IMRE LÁSZLÓ

„A feladatok ma megint itt tolonganak körülöttünk”

JEGYZETEK NÉMETH LÁSZLÓ XIX. SZÁZAD-ÉLMÉNYÉRŐL

Amikor Németh László művei (elsősorban az *Iszony*) több világnyelven megjelentek, a kritika, megbecsülően ugyan, de lépten-nyomon a *Bovaryné*, az *Anna Karenina* írójával vetette össze. Idehaza is újra és újra találkozhatni azzal a megítéléssel, amely szerint művészi módszerében a tolsztoji analitikus eljárást követő, lényegében múlt századi epika az övé. E vélekedések megalapozatlanságára többen rámutattak, de közben kevesebb szó esett arról, hogy mi is az voltaképpen, ami (nem írói karakterét, hanem gondolatvilágát, történeti tudatát) mégiscsak a XIX. századhoz kapcsolja. Pedig ha csak az életmű külső mozzanataira ügyelünk, máris szembeötlőek a múltra utaló sajátosságok. A Bocskay kerti „farm” éppúgy Rousseau életeszmenyének és Tolsztoj utópiájának kései leszármazottja, mint a pedagógiai szenvedély. Egymást felváltó, egymást kiegészítő kultúrpepszimizmusa és tudományhite ugyancsak XIX. századi gyökerű. A harmincas évek magyar irodalmának átfogóbb jellegzetessége ez, hiszen a népi írói mozgalom nemcsak a felszínen kapcsolódik a múlt századhoz, például Erdélyi és Illyés Petőfihez, hanem gondolatilag is onnan származtatható: Szabó Dezső irányt adó eszméi, a nép ősseregében való hit, a középosztálynak a parasztsággal történő felfrissítése, „megmagyarosítása” megvan már Justh Zsigmondnál, méghozzá Tolsztojra, s azon keresztül Rousseau-ra visszavezethető módon.

A kamasz Németh László számára, bár már a tízes években jól ismeri a *Nyugat* íróit, szükségképpen a XIX. századi magyar irodalom és történelem a közösségi gondolkodás, a történelmi eszmélkedés, az irodalmi ízlés viszonyítási rendszere, szerepek és feladatok tárháza, s némi kitérő után a harmincas évek esszéistája majd újra és újra ehhez a példatárhoz nyúl vissza. XIX. századi tárgyú írásainak túlnyomó többsége 1936 és 1944 között keletkezett, egy egyre súlyosabb helyzetbe sodródó, viszonylag elmaradott országban a múlt század eszmevilága és irodalomfejlődési kérdései válnak aktuálissá. (E vonzódásnak mintegy anyagi, társadalmi alapja az a tény, hogy a Horthy-Magyarországon sok 70–80 évvel korábban esedékes gazdasági, kulturális feladat megoldatlan még.) A nemzet erkölcsi, szellemi, művészi útkeresése szempontjából véli időszerűnek Széchenyi, Berzsenyi, Arany, Kemény életművét. Eppen ezért ilyen témájú esszéit korhoz kötött és maradandó mondandójuk felől is kell nézni, elkerülve a megítélés mindkét buktatóját. Az egyik Németh László XIX. század koncepcióját egyoldalúságaival, elfogultságaival, tévé-

déseivel méri, s egy jobbra tolódó kor szellemi termékeivel hozza összefüggésbe, holott éppen a hitleri befolyás növekedésének hatására és ellenében íródtak, a fenyegető német veszéllyel szemben kívánták óvni a nemzet, az irodalom önállóságát, erkölcsét. A másik nyilvánvalóan elhibázott kísérlet: az irodalomtörténész Németh Lászlót mindenben tévedhetetlennek látni, torzításait szépíteni, olyan ügyvédi módszerrel tisztázni, melyre éppen kivételes nagysága miatt nem szorul rá. (Ahogy teljesen felesleges volna Kölcsey vagy Arany irodalomtörténeti vagy kritikai tévedéseit igazolni, vagy akár jóhiszemű buzgalommal mentetni.)

Némethet többen is végletes szubjektivitásban marasztalták el, azzal vádolták, hogy egyéni alkatának védelmében, s még inkább Babitscsal való szakítása nyomán kialakult „elszigeteltség”-ének, megbántottságának szellemében „írta át” a felvilágosodás és a reformkor irodalmának történetét. Van ebben igazság, de erre helyezni a hangsúlyt aligha méltányos. A *Kisebbségbent* idézhetjük, amint Gyulairól ír: „Az ő gyűlölködése Jókai iránt egy személyes sérelemmel kezdődik. De téved, aki azt hiszi, hogy személyes sérelemben közveszélyeket nem lehet felismerni.” A *Kisebbségbent* bírálói is többnyire csak a túlérzékeny író elfogultságát vették észre, de azt nem, hogy éppen a sérelem nyitotta rá a szemét irodalmunk fejlődésének bizonyos sajátosságaira.

A *Kisebbségbent* ért támadásokra válaszolva Németh önérzetesen tiltakozik a „szubjektivitás” vádja ellen: „A *Kisebbségbent* elleni dühnek a legtöbbecknél átlátzó, gyermekes oka volt: azt hitték, hogy itt egy mélymagyar ítélkezik rajtuk, hígmagyarokon... Vagy hiheti akárki, hogy ha a magyar írókat két csoportba kéne válogatni, s az egyikben Kölcsey, a másikban Berzsenyi lenne a vezér: én magamat a Berzsenyiébe osztanám?” — írja 1942-ben a *Fantomok ellen (A Kisebbségbent védelme)* című cikkében. Érvelés közben azonban némileg meg is másítja a *Kisebbségbent* koncepcióját. Mert amennyire igaz, hogy őbenne éppoly fontos a Kölcseyre, mint a Berzsenyre emlékeztető princípium (arról nem is beszélve, hogy magyarul alig tud nagynyja révén maga is asszimiláns félig), annyira igaz az is, hogy a *Kisebbségbent* mégis a „berzsenyies” felével, az irodalomból kiszorult remete énjével írta.

Erről tanúskodik múlt századi írásainak lírai hevülete, a rengeteg vallomások, önportrészérő jellemzés. Alighanem legnagyobb és legszubjektívebb kultúrélménye Széchenyi, erre épül a monográfia. Nem nehéz felismerni az azonosulás alapját, az 1825-ös és az 1825-ös fellépés rokonságát. Mindkét esetben egy-egy konfliktusos, túlérzékeny lélek keres gyógyulást a feladatban, a nemzet megmentésében, felemelésében. A beteg korban vergődő romantikus lélek jut el a szellemi-erkölcsi elit eszméjéhez. Az „erényszövetség”, melyet Széchenyi Wesselényivel és Esterházy Mihállyal kötött, a „minőség forradalma”-nak megfelelője. Magyarságélményük ambivalenciája is hasonló. Széchenyinél a főúrbán küzd vonzás és taszítás: „Majd vonz ez a durva nép — melyet alapjában szeretek; — hogy tanítsam, emeljem, emberré neveljem; majd rá sem bírok nézni, s eltaszít magától. Tudatlansága meg-hat, és szívesen segítenék rajt, vérrel és velővel, sorsát megosztani és elviselni. Gyakran elborzaszt és föllázít igaztalan vaksága, gőgje és beképzeltsége.” E vallomásban igazán magára ismerhetett Németh László, aki kamaszkorszától népe megmentéséről ábrándozott, leginkább mindig pedagógusnak vallotta magát, s aki oly sokat szenvedett értetlenségtől, durvaságtól, akit pályatársainak rosszhiszeműsége, irigysége valóságos emberiszonyba kergetett időnként.

Még árulkodóbban játszott szerepet személyes sorsa, alkata Kemény rajongásában: „Kemény gyűlöletében Kossuth iránt is sok van a bukott kérőből, aki elől egy szerinte hibább és méltatlanabb ember ragadja el, ami jog szerint őt illetné.” Neki is visszatérő, rögeszmeszerű panasz, hogy nem hallgatnak rá, hogy az ellenforradalmi Magyarországon Habsburg-restaurátoroknak és nyilasoknak, ókonzervatívoknak és a baloldal legkülönbözőbb árnyalatainak nagyobb a tömeghatása, mint öneki. Kemény sorsa az ő számára intő példa is, de a visszhangtalanság méltóságteljes elviselésének lehetősége is: a görögökhöz hasonlóan a végzetet a kiválóság

irigyének és gyötrőjének hiszi. A magányból és meg nem értettségből, az azonosság átéléséből ered nála a Kemény programja iránti fokozott, magas hőfokú szimpátia és aktualizáló energia. Kemény szinte eszmény lesz, aki „a mély-magyarág érceit a lélektani regény formáiba tudja önteni”. (Az eszmény későbbi megvalósulása- képpen Móricz *Erdélyt* említi, ma már több joggal gondolhatunk a *Gyászra*.)

Németh László XIX. század képében az egyéni, alkati magyarázó elvnel lényegesebb, ami a kor dilemmáira kíván választ adni. Maga írja a *Szekfű Gyulában*: „Szaktudomány és esszé közt van egy perdöntő különbség: a szakmunka azért van, amiről szól, anyagát akarja rendezni s megvilágosítani; az esszé célja túl van anyagán, mindig valami általános érdekű és érvényű elvet akar győzelemre vinni, amelynek a téma csak csatateré. Nem a felhasznált ismeretkincs, hanem a tárgy cél vagy ürügy volta von tehát határt közöttük.” Babits abban tévedett, amikor a *Kisebbségbent* egyértelműen elutasította, hogy azt hitte, Németh itt a maga egyéniségét nevezi el mélymagyarnak, önmagát abszolutizálja és teszi mércévé. Sok tévedést joggal tett szóvá, viszont nem látta meg, hogy Németh László, igaz, önmaga sérelméből is kiindulva, „közveszélyeket” ismert fel. Nem a magához hasonlókat kutatta fel kedvenc hőseiben, hanem azokat, akik a fenyegető történelmi helyzetben példává emelhetők nemzetföltésben is, erkölcsi igényességben is, nemzeti elfogultságokon felülemelkedő humanizmusban is.

Lehet, hogy szellemi előképeit, lelki rokonait is kereste a XIX. század nagyjaiban, de a továbbélés, a nemzeti fentmaradás, a nyelvhez, a múlthoz, a néphez hű felelősségérzet képviselőit találta meg bennük. A tudomány, az irodalomtörténet kimutathatja és ki is kell mutatnia a *Kisebbségben* tévedéseit, ellentmondásait: Miért nem ismeri fel Gyulai regényének, az *Egy régi udvarház utolsó gazdájának* a jelentőségét? Ha gondolt volna rá, ha frissebben ismerte volna, koncepciójának egyik kulcsművét lelhetné fel benne. Kölcsey *Nemzeti hagyományokja* sokkal inkább illik az ő „mélymagyar” vonulatába, mint Tolnai vagy Vajda magyarságképe, a tényeket átfestve miért mégis ezeket emeli fel? Bizonyos tényeket, amelyek nem illenek képébe, egyszerűen figyelmen kívül hagy: Keményből például a valóságban teljes mértékben hiányzott a művészi, s különösen a társadalmi értelemben vett „népi” iránti érzék. A hígmagyarnak, és lényege szerint asszimilánsnak bélyegezett Babitsnak a „konceptió” szerint Petőfihez, Jókaihoz kellett volna vonzódnia. Ezzel szemben a legtörzsökösebb „mélymagyarok”, Arany, Kemény voltak a bálványai. Ha pedig ezek a bálványai, akkor miért mondatik múlt és érték iránt fogékonyság nélkül valónak? Amit Aranyról mond, az önnön másfél évtizedes írói pályájának keserű összegezése: „a magyar szellem fejlődéséből kimaradt a magyar nép és múlt alaptermészete s aki e felé nyilal, épp ahol a legmélyebb, mindig csodabogár: akár vállalja, akár szégyelli ezt a különöséget”. A diagnózis igaz, a kép csak azáltal válik elrajzolttá, hogy a magyar nép és múlt alaptermészete felé másféleképpen „nyilalló” nagyságok, Kazinczy, Eötvös, Babits programjában nem képes ugyanilyen mértékben meglátni az értéket. Lehetetlen nem érzéklni a *Kisebbségben* gyengéit, tévedései azonban csak aképpen érthetők, hogy „a hígmagyarsággal szembefordított mélymagyarság nem irodalomtörténetünk summázata akar lenni, hanem program: nem a múltba mutat vissza, hanem a jövőre irányul” (Grezsa Ferenc).

Egyoldalúságát egyébként nemcsak elismeri Németh László, hanem vállalja is, s ezzel minden jóhiszemű olvasója szemében részben jóvá is teszi. A *Kisebbségben* előszavában írja (tehát nem utólagos mentségkeresésről van szó), hogy ezúttal úgy szólal meg, ahogy „a haláltól megrohantan beszél az ember, nemhogy belé ne lehessen kötni, hanem hogy egyvalaki minél többet megértsen belőle”. A II. világháború előestéjén, a magyarság végveszedelmének riadalmában szóló nem az igazság cáfolhatatlan kiporciózását, hanem az öntudatra ébresztő felrázást érzi feladatának. Ezért nehéz erről a sokat vitatott műről hibázás nélkül szólni. Ha a nacionalista, idealista író megbélyegzésének szándékával közelít hozzá valaki, akkor nem érti sem antifasiszta tendenciáját, sem múlt századi kultúránk zseniális megérzé-

sekkel és rátalálásokkal teljes újszerű fejlődésrajzát. Ha viszont a *Kisebbségben* védőügyvédjéül szegődünk, akkor nem vesszük figyelembe a beállításnak az előszóban is jelzett és 1942-ben (!) a szerző által is tévesnek minősített egyoldalúságát.

A 37-es *Jelszó: Petőfiben* írja: „A régibb magyar irodalom felhasználatlan tehetőségektől komor; gondoljunk Berzsenyire, Katonára, Keményre, Aranyra...” A *Kisebbségben* ezeknek a szempontjából, az igazságtéves szándékával íródott. Németh László minden bizonnyal a maga „mimóza” lelkének és elvadultságának előképeit is kereste a múltban, s a Babitscsal, a *Nyugattal* való ellentét indulatában olykor igazságtalan is. De eközben általánosíthatót is mond, feltáratlan értékek nyomába szegődik, a hivatalos, az iskolai oktatásban megmerevített, hatástalan figurákkal szemben megteremtette az élő Berzsenyit, a hatni képes Széchenyit. A kiindulás lehetett személyes, sőt talán személyeskedő is, de az eredmény közérdekű lett. S ez nem is történhetett másképpen, hiszen egy mind válságosabb helyzetbe sodródó népcsoport erkölcséhez, szelleméhez, kultúrájához keresett lázasan lappangó erőforrásokat, a jelenben hasznosítható kiaknázatlan értékeket. Ebben a kétségbeesett állapotában joggal és okkal fordul a magyar XIX. századhoz. Nemzeti összefogással, nemzeti öntudatra ébresztéssel akar védekezni a fasizmus, a háború borzalmaiktól rettegve és szükségszerűen remél támaszt a magyar nemzeti újjáéledés, a reformkor nagy alakjaiban. A XVIII. század végén, a XIX. század első felében a romantika áramában megszülető nemzeti irodalmak roppant erőterhelékeit igyekszik mozgósítani saját kora számára.

A múlt, persze, már korábban is ösztönző erő volt. A 27-es *Petőfi Sándorban* írja: „A bohémkedés helyén a szerelem, a betyárhistóriák helyén az Alföld elmerült csodálata vagy magyar típusok rajza, s mindenek fölött a magyar probléma s a világprobléma, mely már fülünkbe dübörgeti negyvennyolc csodatetteit, melyekről ma nehéz elhinni, hogy magyarok csinálták.” A magyar szellemi erők organizálásának igényével fellépő Németh László nemcsak a nemzeti géniusz pátoszát veszi át a XIX. századi magyarságtól, hanem a konkrét tennivalókhöz az ihletést is. Az író, politikus, közgazdász Széchenyi lázas tevékenysége éled újjá a harmincas évek nagy vállalkozásaiban, reformprogramjában, a népi írók jelszavaiban, műveltség, Európa, nemzeti közösség, ipar, gazdagodás vágyálmaiban. A Széchenyi-könyvben maga is utal a hasonlóságra: „A Hitel, a Józán Ész, a Számítás, a Nyereség olyan félig irodalmi, félig gazdasági szavak voltak az ő szájában, mint a miénkben, mikor Európa új lelkét a magyar gazdasági életbe be akartuk oltani: minőség, kultúra, kert.”

Ezek a kulcsfogalmak, melyek szervesen kapcsolódnak Széchenyi gondolatvilágához, természetesen nem tartalmazták közvetlenül a marxista értelemben vett szocializmus perspektíváját. Amiként Széchenyi száz évvel korábban nemzeti összefogásban, műveltségben, iparban, reformokban kereste a megoldást, azonképpen Németh László is kulturális, erkölcsi emelkedésbe veti reményét, a nemzeti eszme demokratikus kiaknázására törekszik a Horthy-Magyarország reakciós, rendi kiváltságokkal is nyugtázott világában. A történelem logikája felől tarthatjuk ezt elhibázott, idealisztikus koncepciónak; a kor áramlatai között megállapítható jó szándékát, humanizmusát és haladó voltát azonban aligha lehet kétségbe vonni. Egy reakciós, konzervatív társadalomban az anyagi és szellemi javakból kirekesztett milliók érdekét igyekezett képviselni, az erősödő német befolyás ellensúlyozása céljából történeti tudatra tanított. Ennek a demokratikus és nemzeti programnak az állandó hivatkozási alapja és eredete a magyar XIX. század.

A gimnazista Németh László a képzelet, az ábrándok világában nemzetéért áldozta fel magát. Trianon után azután úgy látja, hogy elérkezett az idő. A pusztulásból, a vereségből akar erőt meríteni, s a nemzetet önmagát felülmúló erőfeszítésre szeretné sarkallni. Ehhez mindig a múltban, a nemzeti történelemben keres és talál példákat, magatartásmodelleket. Keményből azt emeli ki 1940-ben, hogy a „visszaemlékezésben hanyag” nemzet emlékezetét igyekezett felfrissíteni: „Az, hogy olvassuk és föltámasztjuk, jele, hogy testünkben megint nagy hiányát érezzük a

ritka antidotumnak, amelyből a mi korunk az abszolutizmus éveinél is nagyobb adagot kíván. Nagy értékeinket megóvni, a változásokban kitartani, a történet alkalmait a magyar nép javára kihasználni: ez megint Kemény Zsigmond-i öntudatot kívánna. S az író, aki közéletünkben hiába keresi műve nyomát, legalább a jövőndő próbára menőit, az ifjúságot szeretné beoltani vele." A Kemény-tanulmány keletkezési időpontja eligazít arra vonatkozóan, hogy milyen erők hatásától igyekszik Kemény életművével megóvni az ifjúságot. A 41-es *Petőfi és Arany* is az új helyzethez alkalmazkodik, amikor a megtorlás, az önkényuralom Arany Jánosát jellemzi: „Ez a hozzá hasonló magyarok ideje. Azoké, akik sínylődve, melankólia és kétségbeesés határán tudják hordani nemzetük szívósságát és ellenállását." A történelem viharaira készülődő író szorongása szólal meg itt.

Néhány év múlva a *Berzsenyi ürügyén* írásakor az új Magyarország irodalmának perspektívái izgatják. Már a 36—37 telén írt Berzsenyi-könyv alapkérdése az volt (*Az én katedrám* 1969-ből származó előszava szerint), hogy „mi az oka, hogy a természet ilyen kedvezései, mint az ő tehetsége, iránymutatása is, a magyarságra elveszhettek". A *Berzsenyi ürügyén* ennek alapján azon aggódik, nehogy az új, demokratikus ország irodalma komoly értékeket dobjon ki magából: „Az igazi író, s az igazi haladást nem kell féltetni egymástól" — mondja, s célzása egyértelműen annak a jelennek szól, melynek irodalmából sokan szívesen kiszorítanák őt is. Pedig, mint a reformkor, a nemzeti újjászületés meginduló mozgalmában széttekintő Berzsenyi, „aki a maga érdemét, a maga eredményeit is ott érzi az életet jelentő zsbongásban", ő sem ellenségként van jelen a koalíciós idők forrongásában.

A *Berzsenyi ürügyénnel* mintegy le is zárulnak, jó időre, sőt lényegében végleg a XIX. századi tanulmányok. (A műfordítással kapcsolatban lesz szó hamarosan Tolsztojról, Aranyról.) A fordulat éve után egyébként is elhallgat az esszéista, de eltűnnek, szinte feledésbe merülnek azok a tényezők is, amelyek a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején oly inspirálóan hatottak rá. Hiszen annak idején egyrészt a Babitscsal, a *Nyugattal* való elégedetlensége, másrészt a világháborúba sodródó ország erkölcsi, nemzeti tudatának erősítése sarkallta a Berzsenyi-, Kemény-, Széchenyi-téma megírására. A negyvenes évek második felében, amikor gimnáziumi óráira készülve ismét Arannyal, Berzsenyivel, Széchenyivel foglalkozik, nemcsak esszéinek valamikori „indulatosság"-át kell belátnia, sokszor korrigálnia, hanem az eltelt évek azt is világossá teszik, hogy az egyéni és közösségi gond a história valós problémáira is rányitotta a szemét.

A *Kisebbségben* „rossz híre" részben azzal magyarázható, hogy fogalomhasználata félrevezető. „A jött-magyarok háború előtti szerepe fájdalmas, de sok tekintetben termékeny is volt, s hibáztatni érte mást, mint a befogadó népet nem lehet." Szó esik itt az asszimilánsok mohóságáról és szívósságáról, de a magyarok tunyáságáról, rendszeres munkára nehezen fogható kényelmességéről is. Magyarság szemlélete önkritikus (ebben is Széchenyi, Kemény, Ady leszármazottja), nem téveszthető össze a kor délibábos, frázisos álhazafiságával. Már csak azért sem, mert „törzsökös" magyar és „jött-magyar" között nem származás, hanem szellem, viselkedés szerint, az áldozatvállalás mértékében tesz különbséget. Babitscsal, s a humanista magyar szellem más képviselőivel együtt úgy vélekedik, hogy nem hús és vér, de lélek tesz magyarrá. Néhány évvel korábban írja az *Aurórában*: „A nagyság elsősorban elszánás. Az ember érzi a feladatok hívását, mint Toldy, és érzi a maga gazdagságát, mint Vörösmarty, néha mind a kettőt, s odaajándékozta az életét a feladatnak, szolgája lesz a lelkében készülődő természeti erőknél." A „jött-magyar" Toldy és Vörösmarty egyesül a nagy feladatban, ahogy ő is, bár idegen vér keveredik benne a magyarral, részt kér a nemzet felemelésének nagy munkájából. Tévedhetett XIX. századi irodalmi írásaiban nem egy kérdésben, lehetőleg irodalomfejlődési koncepciója egyoldalú, de tévedése és egyoldalúsága közösségi, aktuális irodalomfejlődési megfontolásból fakad. (Ez persze tévedést és egyoldalúságot nem ment, csak magyaráz; ahogy megérthetjük, indokoltnak láthatjuk, hogy a népiesség elődeit kereső, előzményeihez vonzó Petőfi vagy Arany nagyobb fogé-

konyságot tanúsított Gvadányi, mint Berzsenyi iránt, de tévedésük azért tévedés marad.)

Az irodalom és a nemzet vélt vagy valós szükségletei szerint ítél tehát, s ilyen irányú elkötelezettségét már korábban, 34-es *A fiatal Eötvös* című tanulmányában vállalta: arra a kérdésre, hogy belevesse-e magát az író kora társadalmi mozgalmaiba, vagy a l'art pour l'art vallóinak van igaza, így válaszol: „Én azt hiszem, mind a két álláspont jogos, egyiknek vagy a másiknak nem igaza van, hanem ideje. Azon, hogy egy irodalmi alkotásba be szabad-e, be érdemes-e bocsátani az élet izgató időszerűségét, okoskodó olvasók és törvényhozó műtípusok vitatkozhatnak, az igazi író megérzi, s nem elvont szabályok, hanem a szíve indulata szerint jár el.” 1936 és 1944 között úgy érzi, hogy nem mérlegelő, cáfolhatatlan irodalomtörténeti igazságokra van szükség, hanem felrázó, mozgósító, nemzeti, közösségi felelősségérzetre ébresztő XIX. század élményre, akár egyoldalúságok árán is. Az „élet izgató időszerűsége” hevíti túlzóvá hangját, hiszen a „szíve indulata szerint” eljáró esszéista számára a reformkorunkban oly borzongató nemzetihalál az 1940-es évek elején ismét valóságos fenyegetéssé válik. Aggodalma ezért olyan rokon Széchenyi magyarságélményével. „Évről évre nő a Magyarországra betelepedett idegen népesség száma: a régi magyar törzs a meddőség felé halad” — idézi Széchenyit. Ezt a reszkető, remegő magyarságfélést is félre lehetett érteni, nacionalizmusnak lehetett nézni. Pedig akár Széchenyit, akár Németh Lászlót indokolatlan volna gyűlölködés szításával vádolni: a nemzet megsemmisülésétől való rettegésük nem irányul egyetlen nép ellen sem (köztudott, hogy Németh László milyen korán hirdette meg a kelet-európai népek összefogását, a szomszéd népekhez való közeledést, s hogy ezzel a „hivatalos” Magyarország milyen súlyos rosszallását zúdította magára, s az is, hogy a Magyarországon élő nemzetiségek iránt Széchenyi toleránsabb volt Kosuthnál), de fájna nekik, akár összemberi szempontból is veszteségnek látnák a magyarság végpusztulását.

A magyarság nem bármely más nép fölé emelt, sovíniszta módon magasztalt népcsoport a Németh László értékrendszerében, hanem komoly értékteremtési lehetőség. Olyan értékek megvalósulását várja a magyarságtól, melyek az egész emberiséget gazdagítanak, nem a többi nép ellenében, hanem azok érdekében is érvényesülnének. Amikor 1934-ben az *Auróra* című tanulmányban a reformkor pátoszát jellemezte, önnön tersedő, reakciós korával állította szembe: „A nagy kor azért nagy kor, mert olyan feladatokat tud kitűzni, hogy arra való embernek érdemes és könnyű rászánni az életét... a feladatok ma megint itt tolonganak körülöttünk, s megint könyörögnek a fiatalembernek: fogj meg, válts meg, vállalj el.” Ez a nemzetmentő buzgalom öltött konkrét formát az esszéista nagy lobbanásaiban, a *Berzsenyiben*, a *Széchenyiben*, a *Kemény Zsigmond*ban, a *Kisebbségben* legjobb fejezeteiben. Megváltás, vállalás szép szándékát örökölte XIX. századunk nagyjaitól, az önbíráló hazafiúi érzés, az erkölcsi igényesség „kisebbségben” levő szektájához csatlakozott ezáltal. Nemzetföltő, idealista koncepciója a történelem nagy erőihez nem talált közvetlenül utat, de magános, keserves vívódásaiban, a magyar XIX. század faggatása közben magasrendű eszményekhez jutott el: felmutatta az írók törekvését, eltalálását az elvont esztétikumtól a közösségi áldozatvállaláshoz, s a nemzet tétova megsejtését, hogy öntudatra ébredése miképpen válhat romolhatatlan eszmei, művészi értéké.

Fekete Gyula: Elfogultságaim térképe

Fekete Gyula könyvének inspirációjára lapoztam bele egy múlt század közepén kiadott műbe, amelyik a családi nevelést ugyancsak nagyon lényegesnek tartotta a hazához való viszony szempontjából. A százharminc év előtti orvos szerző megfigyelése szerint a gyerekek minden évszakban hosszú időt töltöttek a kertben, a réten, a szabad ég alatt, s csak késő este húzódtak be a kemencesutba, amikor is szüleik beszéddel és fenyítéssel nevelték őket. Azaz így egy-egy nappól legfeljebb órányi ideig foglalkoztak velük, de — jegyezte meg a szerző — a „polgári kötelességeket” mégis mindegyik megtanulta. Az iskola ezt érvekkel mélyítette, emelte az értelem fokára.

Erre az olvasmányélményre hivatkozás — minden látszat ellenére — nem öncélú. Indokolja az, hogy — bár fogalmi tárgyköre van — Fekete Gyula is személyes emlékekkel, tényekkel erősíti meg, teszi hitelesebbé azt, amit mond. Ennél lényegesebb, hogy okfejtésének rendszere *továbbgondolásra ösztönöz*. Ennek eredménye az előbbi hivatkozás.

A könyv értékét külön kiemeli, hogy korunk hajlamos az egyoldalúságra, a feszültségek elfogadására egyes kérdésekben, ahelyett, hogy a tárgyilagos szemléletnek engedne teret. Fekete Gyula arra helyezi a hangsúlyt, hogy az elfogult egyoldalúságtól szabaduljon meg. Nyitottan és értelmező szándékkal néz szembe feszítő, olykor kényes kérdésekkel.

Ezek után méltatlan lenne akár párhuzamot, akár tanulságokat emlegetni a múlt századi művel kapcsolatban, de azt mégis alá kell húzni, hogy a közösséghez és a tájhoz kötődés, az érzelmi vonzalom kialakulása egyszerűbbnek látszik a hajdani példában. Hajlok arra, hogy egyértelműen dicsérjem az akkori *közvetlen* kapcsolatot, már-már követendő útként jelöljem, de az *Elfogultságaim térképe* megakadályoz ebben. Fekete Gyula ugyanis az említetthez nagyon hasonló alapviszonyokat írt le, elevenített fel saját életútjából. Vallomása, történetei arról győzik meg az olvasót, hogy a szép tájjal, a természeti élményekkel szembesülés, egy kisközösség nyelvi világa maradandó érzelmi töltést ad. Olyat, amire később fogalmi rendszer épülhet. Abban nem lehet vita, hogy ez valóban így van. Magam is hasonlóan gondolom (a gyökérvonánk közössége okán). Hozzá kell azonban tenni — napjainkkal szembesítve a leírtakat —, hogy a mai gyerekek jelentős része nem ilyen érzelmi háttérrel készül fel az életre. A teljesség igénye nélkül sorolom a következő érveket. Gondoljunk az urbanizációs folyamatra, a bejárásra és következképpen arra, hogy ez milyen nagymértékben fellazítja a korábban esetleg érintetlen, meghitt emberi kapcsolatokat. A városi lakótelepek helyenként monoton egyhangúságának hangulata, a zsúfolt és lerombolt gyermekjátsszóterek, a füstökádó autóbusszokkal és személygépkocsikkal teli utcák hogyan teremthetnének mély érzelmi kötődést egy-egy település történelmi hagyományaihoz, a megelőző nemzedékek örökségéhez? S ha ezen túl a szubjektív oldalt nézzük, akkor ugyancsak lá-

tunk negatív jegyeket. Fekete Gyula több helyütt és kiemelten szól a *kisközösségek* jelentőségéről. Ezek emberformáló ereje iránt jogos és mindenki által elismert az igény. Művek és példák sorozatával lehetne bizonyítani a szűkebb környezet tartalmasságának később mutatózó érdemeit. Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy az objektív körülmények sokszor már az alakulás stádiumában lehetlenné teszik a kohézió megteremtését. Még átgondolt és társadalmilag ellenőrzött folyamat mellett is éled és olykor fokozódik a szegregáció. (Csak zárójelben, mikor jut el addig a lakótelepi ember, hogy köszönjön a szomszédjának vagy annak, akivel a lépcsőházban találkozók? A kisközösség természetes létfeltétele viszont a tisztelet.) Az elkülönülés növekedésére példaként említhető akár az a színvonalbeli különbség, ami mondjuk a lakótelepek objektív és szubjektív feltételei és a szaporodó, néhol hivalkodó villanegyedek között van. S még nem is volt szó a településen belüli elhelyezkedésről, a napi életben betöltött szerepről és sok egyébről, amik ugyancsak módosíthatják azt az értékrendszert, ami az ember viszonyát szűkebb környezetéhez és közösségéhez meghatározza.

További érveket fölösleges lenne leírni, mert bármennyit sorakoztatnák, mindegyik csak azt erősítené, amit az író mond: a szűkebb hazában és a kisebb közösségben szerzett élményeknek a későbbiek szempontjából döntő szerepe van.

A hazaszeretet, a nemzeti önismeret, a történelmi tudat csak ezekre épülhet. A kötődés említéséből nyilván kiderült, hogy a könyv gondolatrendszere e köré szerveződött. A *hazafiság*, a *nemzeti érzés áll Fekete Gyula koordinátáinak középpontjában*, s ebből ágaznak le a nem kevésbé fontos fogalmi értelmezések. Az érzelmek után a ráció oldaláról közelít feladatának megoldásához, s természetes, hogy a történelmet eleven példatárnak tekinti. A *Magistra vitae* című fejezetben leírtak — mint mindegyik része a könyvnek — kérdéseket indukálnak. Legelőbb azt, hogy *valóban* tanító mestere az életnek a történelem? A kérdés akár szónokinak is tűnhet, hiszen történelmi tárgyú könyvek, regények, feldolgozások iránt ugyánszerűen megnőtt az olvasói érdeklődés, múltunk sorsfordulói immár sürgetik az újraértelmezést. A fogalmi zűrzavar egyik okaként el kell fogadnunk, hogy a tartalom értelmezése helyett gyakori volt a klisé, a gondolkodási készség háttérbe szorítása. Szembeötlő még, hogy a nemzeti önismeretre törekvéssel szemben hat egy ellentétes irányú folyamat. Ennek meglétét az író sem hagyhatta figyelmen kívül. Aggasztó tény, hogy a negatív jelenségnek számos szimptomája mutatkozik az ifjúság körében. A tünet, a lazulás számos vonását idézi Fekete, de érdekes módon a folyamat egyik fontos szereplője háttérbe szorul nála. Ennek súlya, jelentősége több annál, mint ami az *Elfogultságaim térképében* kiderül róla. A tanító ő, aki ismereteivel és személyes példaadásával egyaránt kulcsfigurája annak, hogy az érzelmek és a fogalmak milyen hálórendszere alakul ki az emberben. Történelmi példák ehhez Fekete Gyula iskolavárosából, Sárospatakról csakúgy hozhatók, mint máshonnan. De a hivatkozásoknál lényegesebb, hogy a tanító — és általa az iskola — tudományos érvényességű és rendszerű ismeretekkel készítsen fel mindenkiket. Feltétele ez annak, hogy fogalmi téren a dzsungel kevésbé legyen burjánzó. Az előbbiek megvalósítása így sürgető célként jelenik meg. A könyv megírásának indokaként az író többször hivatkozik a fogalmi zűrzavarra. A hazától — a haladáson át — a humanizmusig oly sokféle — néha ellentmondó — értelmezés, nézet sorolható fel, hogy a tisztázás valóban kényszerítő feladat. Fekete is utal rá, máshol is megfogalmazódott, hogy jó szövegű, az érzelmeket és az értelmet egyszerre magával ragadó tankönyvekre és jól felkészült, a históriát okosan és szívvel tanító tanárookra van szükség. Az persze a legjobb feltételek mellett sem oldható meg, hogy valaki egyetlen mondatban tudja summázni a választ arra a kérdésre, mi a haladás. De a kérdésfeltevés és a válasza törekvés már mindenképpen biztató a fogalmi tisztában látás szemszögéből. Az *Elfogultságaim térképében* én ezt a *tisztázási szándékot* (és eredményt) nagyon magasra értékelem. Aligha kell bővebben magyarázni, mennyire fontos, hogy egy-egy fogalom tartalmán ugyanazt (vagy megközelítően azt) értsük. Vállalkozási bátorság, tájékozódó munka és saját koor-

dináta-rendszer egyaránt kellett a könyv megírásához. Nézzünk csak meg néhány fogalmat; haza, nacionalizmus, agresszió, alaptörvény, nemzet, humanizmus. Már világos, hogy mennyiféle értés és félreértés tapadt ezekhez. Lényegük felderítése, tartalmuk újragondolása és írói rendszerbe foglalása Fekete Gyulához méltó munka volt.

A cím — és a borító — elsősorban térbeli képzetet kelt, de nyilvánvaló, hogy Fekete ugyanakkora figyelmet szentelt az időnek is. Nem lehetne másként, hiszen a végiggondolt fogalmak mindegyikének van olyan „gyökérszónája”, amelyik időfolyamatot idéz fel. Mégis külön ki kell emelni *A „jövő kizsákmányolása”* című fejezetet. Nem csupán azért, mert ez foglalkozik az élet továbbadásával. Érdekes és fontos, amit az F-faktorról mond. Gondolatmenete egybeesik azzal, hogy a jövőt anyagi és technikai értelemben könnyebb megalapozni, mint a szubjektív tényezők vonatkozásában. Idézem szavait: „*Az alaptörvény — ahogy én értem — minde- nekelőtt a közösségi lét, a szülő-nevelő szűkebb és tágabb közösségek újratermelésére vonatkozik...*” (Kiemelések az eredetiben.) Ezt soha nem szabad elfeledni!

Ákár a részleteket, akár a könyv egészét nézzük, Fekete Gyula rendszere továbbgondolásra, feltérképezésre, egyéni szembesülésre ösztönöz. A személyes példa- adáson túl (hogy egységbe foglalja mindazt, ami számára lényeges) ezért tartom időszerűen fontos könyvnek az *Elfogultságaim térképét*. (Magvető.)

LACZKÓ ANDRÁS

Tamás Menyhért: Vigyázó madár

Szövetségben a fákkal, Küszöbök, Messzülő ég — ez a három verseskötet sorakozott fel eddig polcomon Tamás Menyhérttől. A költőt, aki ma Budapesten él és dolgozik, a Dunántúl déli részéhez, Tolnához köti a gyermekkort idéző emlékezet, de sokkal messzibb tájakhoz megszületése és családjának története. Bukovinában, Hadikfalván született, kilencedik gyermekként. A következő esztendőben, a családdal s más székely családokkal együtt kényszerűen földönfutóvá vált, s előbb a Bácskába, majd Tolnába került. Kisdorogon kezdett a világra eszmélni. Oda járt haza a szüleihez, míg éltek, Pestről is; ott találkozik, változatlanul, még élő testvéreivel.

Nem életrajzot írok; szükségesnek éreztem ezt a rövid bevezetőt, mielőtt új könyvről szólok. A családról, a szülőkről, a sorsról, a régi otthont elhagyni kényszerülésről vallott már Tamás Menyhért sok versében; eredeti stílusban, szép, megőrzött nyelven. Elég itt utalnom *Beszegzett ég alatt* című versciklusára, vagy balladás-borzongató, emlékezetes, nagy visszhangot kiváltó versfűzésére, amely a *Versék édesanyám, Kiss Emerencia sosem-volt kapcsos könyvéből* címet viseli. Ez utóbbiban a szülők jegyességétől, a földönfutáson keresztül a Tolna megyei megnyugvásig, majd a hitestárs elvesztésének gyötrelméig benne van röviden a család élete és sorsa. Benne a líra sűrítésével, elhallgatásos, sejtetéses, utalásos formában mindaz, ami most legújabb, *Vigyázó madár* című könyvében szerepel.

Ez az új, negyedik kötet azonban próza. Több, más, bővebb a versciklusnál, mert a műfaj ezt lehetővé teszi. Itt a történeteket végigkísérhetjük s jellemábrázolásokat kapunk. Költő írta próza, hangja és hangulata lírai — gyakran megfogalmazásában, szókapcsolásában is az. Az egyszerűség kedvéért kisregénynek nevezhető, de igazából nehéz pontosan meghatározni a műfaját. Tizenkét részből álló novellafűzésnek is felfogható. Sőt, akár keretes elbeszélésnek. De nem érdemes veszkölnödni a műfaji besorolással, mert nem ez a fontos, nem ez az érdekes. Elég annyi: Tamás Menyhért hatásos, remekül megformált prózai kötetet adott a ke-

zünkbe. Olyant, amelynek ismeretében a versírás mellett újabb prózai munkák megalkotására biztatnám.

Legalább három történelmi szintje, s kettős szerkezete van ennek a könyvnek, illetve a Vigyázó madár című irásnak. Az első szint az, ami az íróban belül, a gondolatok és a lélek világában történik, ami ott végbemegy szüleinek egy évnnyire egymást követő halála után; számot vetve élettel, sorssal, lehetőségekkel, emberi tartással és az indító, útra bocsátó, örökségét ránk testáló közösség iránti kötelezettségekkel.

A második szint a család sorsa. Ez azonban nem egy kiragadott, szélsőséges, egyedi sors, hanem — s az erre utaló történések találhatók a harmadik szinten — egy népcsoporté is. Annyiban sajátos, amennyiben általános is. Történelmi visszapillantással akár közép-európainak nevezhető. S mert ezt így világosan, tisztán mutatja az írás, ez is arra utal, hogy az író jó munkát adott ki a kezéből. Pedig nem magyarázkodik, nem is különösebben részletez. Csak leír, de láttató erővel és láttató kifejezésekkel. Amikor szüleit beszélgeti — de csak akkor —, a népcsoport egykori szülőföldjéről magával hozott s a közép- és idősebb generáció által még ma is beszélt nyelvet használja. Annak tömör és nagyon kifejező szavait; képi jellegű kifejezéseit. S a hatást tovább fokozza, a közlést — tartalmi bővítés nélkül is — sűríti a kettős szerkezettel. A leírásen belüli, attól formailag elkülönített, de minden más szempontból jól beleilleszkedő visszaemlékezés-sorozattal. Régi beszélgetések, emlékek ágyazódnak be az apa halála és temetése idején otthon töltött néhány nap eseményeibe. Nem új találmány ez, messzi időkből vannak hagyományai az irodalomban, de Tamás Menyhért is jól él vele.

A könyv elején, az apa halála utáni órákban, amikor a siratóasszonyok még ott jajonganak a szobában, s az udvarra még csak ekkor fordul be az üres koporsót hozó szekér, az írófiú emlékei már tapogatni kezdik a múltat. Kezd kirajzolódni a szülők élete-sorsa. Előbb az apáé, aki „nem a világ megfigyelésére, megítélésére született, hanem áldozatnak”. A koporsójára ugyan ráfestették, csupa nagybetűvel, hogy ÉLT, de „Még kisbetűkkel sem élt. Csak élt volna, ha hagyják. Igen, csak létezett.” A temetőbe vivő úton, míg a koporsót kísérik, már felidéződik, utalásszerűen, a két földönfutás és az ötvenes évek végrehajtott nehézségei. Az esemény leírásától egyre nagyobb helyet vesz el a népcsoport sorsának bemutatása; amely a továbbiakban is azért mindig a család sorsának alakulásában tükröződik.

Az anyával folytatott beszélgetések, a kérdésekre tőle kapott válaszok egészítik ki aztán a történetet, kapcsolják be a még hiányzó láncszemeket. A befejező sorokban is az anya szavai visszhangoznak az íróban, amíg a vonat Budapestre tart vele: „Arra kérlek, ne kerüjj messze tőlünk.” A szükségre, tisztességre, hűségre, kötelességre biztató szó, mint a tiszta mag, jó talajra hullott az író lelkében. Bizonyítéka ez a sorsosairól hírt adó, róluk-értük íródott könyv. Biztató kíváncsisággal várom, várjuk Tamás Menyhért prózájának folytatását; mércének őrizve hozzá addig is ezt a könyvet. (Szépirodalmi.)

MÁTYÁS ISTVÁN

Szürke szegénység

SZ. LUKÁCS IMRE : SZÜLÉM MÉGIS UTAZIK

Nem kopik és nem fakul a régi szegénység Sz. Lukács Imre tolla alatt. Nem is szegénység ez már, hanem nyomorúság. Nem azt mutatja föl, hogy a lélekrogyasztó szegénységben is volt családi melegség, főlemelő összetartozás, nem emlegeti tanító példának, hogyan emelkedik ki a többre hivatott erős jellem a ragadós dágványból, mint ahogy előtte sokan tették, vergődő emberekről ír, szivárvány nélkül. Ha füstött képhez hasonlítom, a szürke jön elő mindig, váltakozva a még szürkébbel, bele-belefuttatva a szuroksötétbe.

Mit akar veled? Ki kíváncsi rá? Kutyabőrét áskálja elő inkább a ma embere, végigkutatva a családfa minden ágát, hátha villan rá is valami fény régi dicsőségekből. Elkészt, mire ő szóhoz jutott, más dalra hangolt nemzedék lépett elő. Könyvét kevesen veszik elő úgy, hogy testvérem vagy, én is onnan jöttem. Aki nem akarja letagadni a múltját, az se kapadozik talán utána. Keservesen őszinte ahhoz, hogy azonosulni lehessen veled.

Felejteni segíts, ne emlékezni! — sóhajtja el magát szegény szüle a könyv elején. Menekülne a múlttól, de nem tud: „Mi maradt meg nekem az életekből? Az emlék.” Kérdések jönnek, és kopogó feleletek. Megváltott-e a szocializmus? Engem nem lehet megváltani. Szólamokkal áll elő a fiú: Légy végre otthon, használd a hazádat! Ilyen feleletek jönnek rá: Mit csináljak, hogy ne legyen múltam? Ugye, megtanítasz felejteni?

Kegyetlen az élet. A gyerek hamar felelhet, ha anyja megsimogatja, de a fordítottja nem megy. Nem tudom máshoz hasonlítani, az ő emléke olyan, mint az epekő: mindig nagyobb lesz, és elzárja az egészség nedveinek az útját. Kioperálni? Ezt nem lehet.

Pokoljárás ez a könyv, fürgeteges átkok és csöndes bocsánatok nélkül való. Ahol megtermett, a fölismerés is kései: „Mondd meg azt is, miért nem tudtunk mi sohasem szeretni?” Csorba a kérdés, mert nem lehet rá válaszolni. Önvád koppan rá később: „Elynyűtt anyám, egyszer se mondtam, mennyire szeretlek.”

Két ember párbeszéde a kicsike könyv. A gyermek interjúja anyjával. A harmadik hang a végén kondul bele, az apáé. Repedt harang szava az is. Legalább az anyja alakját aranyozná be egy kicsit! — várjuk tőle minden lapon. Öntse el az áradó hála, mert életet adott. Csakhogy ahol tizenegy gyerek születik, nem ér rá áradozni a hála. Szánni való lesz az anya, nem aranyos színű. „Keze eres, repedezett, aszályos nyári föld... Az arca kicsi és földszínű. Felszántott föld.” Egyszer ondolálták a haját, az esküvő napján, egyszer volt moziban, egyszer szeretett volna jóllakni — legalább egyszer! —; egyszer se volt vidám szilvesztere, egy dolog bántja már csak, az, hogy hat gyermekét megölte a szegénység. Egyetlen vágya: élve szeressük egymást!

Nem kerülhetem meg, a szerzőt közelről ismerem, dolgoztunk-dolgozunk egy szobában, majdnem mindennap találkozunk. Nem hallottam füttyülni, dallam ki nem csúszott a száján, és lélekből nevetni se láttam. Kevés mese termett azon a vidéken, ahonnan jött, mindig ezt gondoltam. A repedezett szikes föld mindig megképzett előttem, ha írásába beleolvastam. Most látom csak, mekkora terhet cipel a hátán, és nem tud megszabadulni tőle. Lehetne talán elismert író is, ha fordítana magán. Esztéták nyuglódjenek vele, én nem bánthatom, mert érzem, ember és stílus itt is ugyanaz. Nehéz olvasmány, az biztos, noha terjedelme csak fél éjszakára való. Sűrű ahhoz, hogy átfutni lehetne.

Gyónja az életét minden írásában, bár tudja, hogy megnyugvást hozó föloldozás a sorsra nincsen. Nem háborog, nem recseg-ropog a boltozat, nem átkoz, csak

a századok átkát írja. Kegyetlen interjú ez a mostani, elevenen boncolja föl magát is, anyját is, és mélyen vág bele családból kiszakadt apjába is. Az őszintesége a kegyetlen. A gyermek számon kéri apján-anyján saját múltját, ide-oda lökődését, mert csak a gyerek tud ennyire kegyetlenül visszakövetelni elszalasztott lehetőségeket, de sarokba szorítja őket a maguk elrontott életéért is. A régi cselédsors továbbtenyészik a lélekben, azt szoktuk rá mondani, az átkos múlt káros öröksége ez. Nagy általánosságban az, történelmi következmény, de testközelből minden pörsenése külön látszik. Fölmentené a történelmet, hogy az egyénekre, tulajdon véreire ruhazza az átkot? Nincs kizsákmányoló, nincs földesúr, nincs intéző, pallér, miért nem azokat vádolja? Azt szokták mondani, ezt a szegénységet régen megírták azok, akik követőjének vallja magát Lukács. Távolról figyel, aki ezt hiszi. Ebben a könyvben a továbbélő szegénységről van szó. Ismétlem, nemcsak dologi, de lelki szegénységről. Akkor miért nem vádolja vele a későbbi korszakot? Azért — azt hiszem —, mert nem lajstromot akar benyújtani, csak azt mondani, saját árnyékunk sokáig követ minket. Jött a fordulat, mindenki változtathatott volna életén! Nem igaz, mert a változtatáshoz indító energia kellett, és az nem mindenki-ben volt meg. Osztották a földet? Persze, az volt az akkori világ elképzelhető legnagyobb lépése, de ez az ember azt mondja, akkor is éhes maradt. Jött a téészvilág, mostani ésszel erre is azt mondjuk, az akkor elképzelhető világ második legnagyobb lépése. Testközelből nézve, családi közelségből, ebbe is beleömlik valahonnan az epe, és keserű lesz. Libát nevel az anya a közösnek, de komolyan veszi, mint az imádságot, hogy az a közösé. Hiába jönnek világot nyargaló, helyzeteket nyergelő autós főnökök a potyára, nem ad nekik. Meg is nézheti magát. Csak dolgozik, fifika nélkül, tehát nem boldogul. Raktáros lesz a mostohaapa ugyanabban a téészben, az is komolyan veszi, hogy neki vigyáznia kell arra, amit rábíztak. Ha meglopják, visszalopja. Leütik, megoperálják, ami visszamarad, az élő halott. Nem is kutatják, ki volt, elkönnyvelik üzemi balesetnek. Nekiment a kan, föllökte, beütötte a fejét, és kész. Lehet, hogy az igazság száz bajnoka nem tudta volna kideríteni akkor, hogyan is történt és miért, de családi közelségből biztosat lehet tudni. Marad itt is a keserű tanulság: zsványként máig élne.

Azt is mondjuk, miénk a lehetőségek hazája, mindenki boldogulhat benne, csak igyekezzen és dolgozzon. Ez a könyv alig-alig nyúl hozzá a családi elágazásokhoz, de azt azért megint testközelből mondja, hogy a szürke szegénység öröksége máig nyomorít bennünket. Nem tekergeti a feje fölött a karikásostort, hogy a végén durrantson egy nagyot vele, nem leleplez, csak kimond: lopni most is lehet, és az életet tönkrongyolhatja most is az alkohol.

Általános? Nem általános? Ne a tízmillió lakoshoz viszonyítsunk, ha igazságokat akarunk kimondani, mert ekkora számmal mi nem boldogulunk. A régi cselédséget hozzuk egy kalap alá? Az se lesz igaz. Egy családot vesz elő, azt, amelyikről a legtöbbet tudja.

Nagy terheket hord, mondtam az előbb. Valóságos kolonca a megélt élet, lépni alig tud tőle, ezt is mondhatnánk. Pedig nem erről van szó csupán, a *Szülélem mégis utazik* szerzője adósságot törleszt: megírja anyját. Nem teszi faragott keretbe, talán nem is próbálta, talán nem is tudja a módját, de ezért az őszinteségért vagy tisztelnünk kell, vagy szánnunk. (*Kozmosz.*)

HORVÁTH DEZSÓ

SZÍNHÁZ

X. Fábry Zoltán Irodalmi és Kulturális Napok — a színház jegyében Kassán

Az előző kilenc alkalommal Fábry Zoltán számonkérő tekintete alatt az irodalom kérdéseiről gyűltek egybe tanácskozni Kassán. A jubileumi, a tizedik Fábry Napok a színház aktuális kérdéseire óhajtott szólni. És cselekedni is, mert a Magyar Területi Színház kassai Thália Színpada bemutatókkal szolgált. Hogy nemzetiségi és egyetemes közérzet, szakmai kérdések dolgában eleven és félreérthetetlen véleményét hallassa.

Kassán színházi étellel szavazni, s a színházról beszélni kivételes igazoltság. Amiről ugyan a szakmai beszélgetésen kevés szó esett, de sosem feledhető színház-történeti tény: az első magyar színházi újság, a Nemzeti Játékszíni Tudósítás 1830 decemberében Kassán jelent meg gróf Csáky Theodornak köszönhetően. 1833-ban a Bánk bán először Kassán kapott színpadot, innen indultak útnak Miskolc, Pest-Buda irányába az ekhós szekerek. A földrajzi-politikai áttagoltság után épp a tekintet tágitásának jegyében Kassa Čapek-ösbemutatók otthona. A Kassai Munkás kulturális rovatvezetője 1920 és 22 között az a Mácza János, akinek színház-elméleti munkássága máig nem épült be színházi tudatunkba, s ő az, aki 1922. május 1-én tömegjátékot rendez a város népkertjében. Kassa és a színház dolgában Kovács Miklós nyomán a Kassai Napló 1924. I. 31-i számát idézzük: „... úgy hallok, ki van mondva a szentencia, hogy kár ez érdeklődésért, s kár törődni a kassai magyar színházzal, mert maga a kassai magyarság nem törődik vele, nem áldoz érte, nem jár bele... ha valóban úgy állana, hogy sem mint közönség, sem mint áldozók nem érdemlik meg, hogy színházukkal törődjenek, akkor is törődni kellene ezzel a színházzal. Akkor is érdek volna, a csehszlovák republikának s kultúrájának érdeke, hogy Kassán, melyet a republika magyarsága az ő fővárosának tekint, álljon fenn magyar színház, sőt, jó magyar színház álljon fenn. Ha egyébként nem, hát kettőért. Először, hogy vonzásával befelé fordítsa és belül tartsa a magyar kultúrvágyakat. Másodsor pedig, kifelé, jogcímül az új republikának, amely ezzel is megmutatja, hogy igazán és mindenképp hazája kíván lenni minden népnek, melyet határaiba foglalt.” A bölcs, érvényességében el nem lobbant cikket Ignotus írta, midőn hullámoztak a kedélyek a kassai színház körül.

Kassa okán a hivatkozás nyomatakát említettük. Színház dolgában is az Idő töredekeztségében lehet majd a folytatásról szólni. Mert ahogy az irodalomban, úgy a színházi életben is fagyos, télies esztendőök után következett el a harmadvirágzás. A Pozsonyi Állami Faluszínház keretében 1950-től magyar együttes is járhatta a magyarlakta településeket. Komáromban (Komarno) 1952 októberében kezdte el munkáját a Magyar Területi Színház, s 1953 januárjában Urbán Ernő Tűzkeresztesség című drámáját mutatta be. Ebből az együttesből vállalkozó kedvű fiatalok, s néhányan az előtűk járó generációból Beke Sándornak, a Budapesten frissen diplomázott rendezőnek a vezetésével, felsőbbeknek jóváhagyása után egy bútorszállító kocsin felkerekedtek, hogy évtizedek múltán Kassán újra színházat teremtsenek. A maguk erejéből, szülők, ismerősök, kassaiak, környező falvak né-

pének lelkes munkája eredményeképp egy szakközépiskola tornatermét építették át színházzá.

1970 tavasza óta itt játszanak, s innen indulnak Thália szolgálatában. Mi jellemezte a Beke Sándor jegyezte korszakot? Szűkös személyi állománnyal is a társulat realitására alapozott népszínházat teremtett. Olyat, aminőt nálunk a Déryné Színháznak lett volna küldetéses feladata. Sarkadi (Az elveszett paradicsom), Tamási (Az énekes madár, Vitéz lélek), Vörösmarty (Csongor és Tünde), Örkény (Tóték) szerepelt műsoron eyebek között; kiváló előadásban játszotta O. Zahradnik Kinek üt a toronyóra? című művét, és Kassán mutattak be magyar nyelven először Vampilovot. Beke műhelymunkájába író, színész kollégáit bevonta; Gál Sándor Arbuzov Én szegény Maratom című művét fordította le, Galán Géza Jan Solovič Kolduskalandját ültette magyar nyelvre. Mozdítani próbálta a szlovákiai magyar drámaírást, Gál Sándor mesejátékot, Lovicsek Béla társadalmi drámát írt a Kassai Tháliának. Bulvár és operett nélkül is lehet igényes közösségi szolgálaton alapuló népszínházat építeni — bizonyította Beke kassai éveiben. A világ klasszikus drámái terméséből olyan műveket mutatott be, amelyeket elbírt a társulat. Shakespeare-t képtelenség lett volna játszani. Goldoni Két úr szolgáját, Osztrovszkij Vi-harját viszont igényes előadásban vitték színre. Beke vendégszereplőket is hívott. Zsámbéki Gábor mint kaposvári rendező dolgozott Kassán, Szombathy Gyula pedig még szolnoki éveiben látogatott el a Tháliába. Beke igényes vállalkozásában ellehetetlenült. Okait talán nem ehelyütt, s nálunk volna ildomos elemezni. A jövőre nézve is tanulságképpen. Sem Beke idejében nem volt, sem azóta nem önálló színház a kassai Thália, hanem a komáromi Magyar Területi Színház részlege. Minden szervezeti s technikai kérdésben döntő szó sok száz kilométerrel arrébb, a Duna menti városban mondatik ki. A szervezeti kötöttséggel is okolható tán, hogy míg a komáromi (Komarno) együttest folyamatosan láthatjuk magyarországi vendégszerepléseken, a kassaiak talán kétszer, s nagy csöndességben jártak hazánkban. Noha Miskolc óránál alig több gépkocsijárára van. (S ahogy a kassai Szlovák Nemzeti Színházzal szép és folyamatos kapcsolat van kialakulóban, úgy módot kellene találni a kassai Thália rendszeres vendégszereplésére is.)

Beke áttelepült Magyarországra, s művész (nem művészeti vezető, mert ez hivatali státusz) nélkül maradt a kassai társulat. Beke Sándor távozása után is láttunk előadásokat. Ernyedt, elgondolás nélküli produkciókat. S akik jegyezték: eyebek között olyan magyarországi rendezők is, akiknek itthon se igen termett elismerés, de még színházi munkához is alig jutottak. Ám az adminisztratív és személyes kapcsolatok folyományaképp arra érdemesnek minősítettek, hogy több tízezer koronáért határokon túl magyar színházban dolgozzanak. Ne említsünk neveket, s azokat a harmad-negyed osztályú honi színészeket, akik ebben az árukapcsolásban vendégszerepelnél utaztak Kassára, valamiféle „nemzetiségi színházmen-tés” nevetséges allűrjében tetszelegve. A mosolyogtató önhittségben a morális zavar jelentett igazi rombolást. Amikor is a kassaiak ilyenfajta vendégmunkások jelenlétében megalázott emberi és szakmai kishitűségben voltak kénytelenek dolgozni.

A hetvenes évek elejéről műsorfüzetek kerültek kezembe: a borítón az örök színház nevető-síró maszka, Nagy János kitűnő szobrászművész alkotása. Rajta Fábry Zoltán ígéje: Vox Humana.

Utóbb eltűnt az embléma.

S nem olvasható a hitvallás sem.

Szállodánkkal, a Slovannal szemközt megvásároltuk a november 19-i Új Szót; híradást se találtunk a Fábry Napok kezdetéről. Noha annak első színházi eseményéről, Örkény István Kulcskeresők című drámájának bemutatójáról beszámol a napilap.

Jóleső érzés elmondani, hogy más földrajzi tájak gyakorlatával ellentétben a távolról érkezettek is szíves és hivatalosnak tetsző fogadtatásban részesültek. És a szeminárium kérdései körül nem szorongó magányosságban tűnődhetünk, hanem teljes jogú hozzászólóként hallathattuk véleményünket.

Előzetesen a Fábry Napokat amolyan megszállott szakmai gyülekezetnek feltételeztük. Hogy kassaiak, komáromiak, színészek, rendezők, vezetők, kritikusok közösen óhajtanak tűnődni a gondokon. A színház előrehaladásának gondolatától vezetettve. S hogy cseh, szlovák, ukrán kollégák meghívásával teljes közösség vitatja meg a tennivalókat. Épp Fábry Zoltán jegyében. Hiányoztak szinte mindannyian. A színház életkérdése jelentett-e riogató tényezőt, avagy Fábry Zoltán személyisége? Nem tudható. Elmélyülésre, gondolkodásra biztató előadások hangzottak el pedig. Máté László Fábry és a színház kapcsolatához hozott új szempontokat, a kassai Thália rendezője és dramaturgja, Gágyor Péter és Szigeti László az időben érvényes, katarzist gyújtó színház társadalmi, esztétikai, lélektani szempontjairól gondolkodott igényesen. Tóth László költő könyvbe kívánczó tanulmányából hallottunk részleteket, melyben a szlovákiai magyar színjátszás ötvenes évekbeli helyzetét elemezte. A nyomtatott program Szilvássy Józsefnek a műkedvelő színjátszásról, Szeberényi Zoltánnak a szlovákiai magyar színikritikáról szóló expozéját is ígérte, ám a két felszólalás valamilyen okból elmaradt.

A beszélgetésen nagyon földközeli kérdésekről hallottunk. Így lett előttünk gondjaiban, vívódásaiban felfelé tekintő, céljaiban teljes az az élet, amit a szlovákiai magyar színházak és jó színházat teremteni akaró művészberek élnek. Mert társulatépítés ott bizony nehezen képzelhető el, ahová a Budapestre főiskolára küldött hallgatók nem térnek vissza. Sorolhatjuk a már nálunk ismerősen csengő neveket, ám csak egyet említhetünk, aki visszatért, ahonnan küldetett, s éli a több küzdelemmel, mint budapesti szerződéssel, televízió-, rádiós szerepekkel hivatkozó látványos életet. Marad hát utánpótlásnak a műkedvelő mozgalom. De hát egy-két hónap alatt több évtizede dolgozó társaságba beépíteni őket nem könnyű feladat, hanem évek munkája. Produkcióval pedig folyamatosan előállni — műsorrendi kötelezettség. Aki pedig főiskolai papírral nem rendelkezik, státuszban és fizetésben oly lefokozott besorolásra érdemesül, hogy mindennapi megélhetési gondokkal küszködik — hallottuk. Felmerült javaslatként, hogy végzettség nélkül is valamiféle igazolással mégiscsak a budapesti főiskola szolgáljon. Aligha járható út ez, vélekedünk a gondolattal kapcsolatban. Sokkal inkább a rugalmasság, a mindennapi gyakorlat bizonyító ereje volna szükséges ahhoz, hogy áttörje a ma tapasztalható adminisztratív akadályokat. Ahogyan nálunk Latinovitsék főiskolai papír híján nem juthattak rendezéshez, később a kedvező változás nyomán mármár túl sokan is élhetnek (és visszaélhetnek) a kívülről jöttek hivatásával. Hivatkozhatunk vajdasági példára is. Jó időn át Marosvásárhelyen és Budapesten tanultak és diplomáztak a majdani szabadkai és újvidéki színészek. Utóbb nagyon igazoló gyakorlat látszik kialakulni, hogy nem minden évben, de Újvidéken magyar színészosztály indul, az utánpótlás folyamatos biztosítására. Nem a kívülről való okoskodás, hanem a sikeres tapasztalat mondatja velünk, hogy a szlovákiai magyar színészképzés valamiféle otthoni hazai gyakorlatban a folyamatos és eredményes színészképzés inkább sikeresnek mutatkozna, mint külső segítségre hagyatkozva remélni az előrehaladást. Nemcsak ehelyütt kellene szólni arról, hogy a kassai tanácskozáson a magyarországi szakma is hallatta a hangját. Melegen tartósított elfogultságokból ízetlen perpatvar is kerekedett. A provincializmus igazi megnyilatkozásaképp. Szakmai lap főszerkesztő-helyettese, indulattól elszorultan még csak be se mutatkozott, mosolygató tárgyi tévedésekkel, kapkodó mondatokban hadakozott, csakhogy otthoni kollégájának ellent mondjon és gyanússá tegye. Egy másik, hazai felszólaló, a szépen fogalmazott kelet-európai példákra és összefüggésekre épített gondolatokból valamiféle gyanúsán értelmezhető programot vélt hallani. Nem szabadulunk hát lefokozó, a másikat kitudó rögeszméinktől. Önlefokozó győstörődés. És kicsinyesség.

Annyi egyetértés azért otthoniakra, vendégekre közösen sugárzott, hogy közösen vélik: a kassai Thália több nehéz esztendő után újolag perspektívát ígér. Gágyor Péter pedig diploma nélkül végzi munkáját. Komoly és kitűnő munkatárssal, Szigeti László dramaturggal. Erőtelmes és kemény közösségi színházat óhajtanak

művelni. Merőben más jelben, mint a komáromi együttes teszi. Örkény István Kulcskeresők és Kocsis István Bolyai című darabját láttuk, s egy külön való szíveség folytán Gombos Ilona előadta Kocsis István Árva Bethlen Kata című monodramáját is.

Az eddigi Kulcskeresők legjobb scenikai elgondolását Kassán láttuk. Örkény gondolata színpadi látványi erővé is emelkedett és nemcsak eljátszott történetet láttunk. Az eddigi előadások színpadméretű szobában jelenítették meg a darabot. A látvány és történet tehát azonos volt önmagával. Gágyor Péter rendezésében Kopócs Tibor színpadán zsugorítottdoboz-méretű ez a szoba, tehát arányában már lefokozott, amit láttunk. A dobozház körül üresség: a külvilág is belül van, bezártan, titkaival, segíteni óhajtó balekségével. Mind így együtt élnek a bezártságot. Ami azon kívül van, az már meg nem tapasztalható. A másik remeklés, hogy ebben az előadásban az ajtónak középponti helye van. A nézőtérrel, velünk szemben van. És átlátszó. A természetes élet illúzióját adja hát a Főriséknél zajló küszködés. Mindenkinék átláthatóan. De amikor a kimenetel, kiszabadulás következne, az ajtó az örkényi gondolatban funkcionál. A kimenetel képzetében a bezártság fejbekölintő valósága. A fiatalember Bodónak ezért válik az előadászáró ajtódorombólése zaklató, s tovább nyugtalanító gesztusává. Nem kasírozott ajtót csapkod, hogy már-már kidől a díszlet, hanem a plexi bejárat rendíthetetlenül láttatja velünk szemben a fiatalember kétségbeesett portréját is. Szembenézve a reménytelen, s mégis soha fel nem adható protestálással. Legalább doromboló igényességünkben megtartassunk! — mondja Gágyor Péter Kulcskeresőkje. Az előadás a kassai Thália erényeit és hibáit egyként mutatja. Hogy a naiva szerepkörből kinőtt Kövesdi Szabó Mária milyen kiváló színésszé érett. Neves elődöket láttunk pedig szerepében, mégis Nelli nyugtalanságát, asszonyiságát árnyaltságban ő adta leginkább. Amiképp Csendes László is a legénykedő hősök után a férfikorú figurák alakítója lett. Bolyongója nem sejtelmes. Rettegető realitás. Honnan jön, hová tart? Ő a közénk fészkelte nyugtalanság. László Géza Főrisának alaphangja: a jámborság. Szakmai kérdésességére válaszolván hiú, fellengzős kivagyiságát már nem volt ereje megmutatni. Mint Benedek Kovács József önmagában a jovialis szerelőt élte, de a szerep örkényi logikáját és csavartságát nem mutatta meg. Halványabban, de még a rendező ambíciója szerint szolgálta az előadást Murányi Anikó és Kiss Ágnes, ám Bodó rövid, de a dráma szempontjából egyik legfontosabb szerepét Krausz Tivadar nem tudta megjeleníteni. Gyöngye műkedvelőnek tűnt az együttesben, s még kedvező fordulat, hogy az említett ajtómegoldás a dorombólással, szinte ő ellenében is, felkiáltójellel zárja az előadást.

Csendes Lászlóról újólag. Merthogy Bolyai gyötrődését élte Kocsis István drámájában. Némi szövegrövidítés még használt volna az előadásnak, ami ebben a formában is érlelt, végig gondolt, komoly munka. A magányos személyiség gyötrődésének stációit járja végig Kocsis Bolyaival. Nem egy valóságos dolgozószobában monologizáló zseniről szól az előadás, amint azt többször láttuk, hanem az etikus ember feladatvállalásáról. Hogy bárminő nyomorítások ellenére se adhatja fel. A doromboló Bodóra felel a Bolyai rendezői gondolata. S ebben a már-már üres térben vívódó ember sorsa a hordóban szétszórt kéziratok között, felülről hulló szemétként valóságban végsőkig fokozott végjáték. Amíg Beckett líraiságában a közérzet abszurditása adott, hősei absztrakcióban vegetálnak és pusztulnak, addig Gágyor Kocsist kelet-európai nézőponttal valóságos állapotból fokozatosan viszi el a képtelenig. Ahonnét nincs tovább. Csak megrendülés. Jelenszolgálatunk nyugtalanításában. Egy szint hiányoltunk Csendesből, a lélek didergésének az állapotát. Olykor mintha lélekbiztonsági kormány működne benne, s nem engedni kiszakadni szélsőséges zívhangjait. Amit oly erősen láttunk Ferenczy István marosvásárhelyi Bolyai-előadásában. Említjük az ő előadását azért is, mert az egykori rendező, Különte Zsolt színpadi gondolkodásában leginkább Gágyoréhoz hasonlatos.

Amikor a kassai Thália produkcióit a jövőt tekintve a bizakodás tényében méltatjuk, a színház szellemi megújulásának olyan jeleit is regisztráljuk, hogy

Gágyorék egy-egy előadás hátterét milyen gondosan megtervezik. A Kulcskeresők alkalmából a színház büféjében Örkény egyik prózai művére készült képzőművészeti kiállítás nyílt, Kocsis drámájához egy fotósorozat kötődött, a színház utcai vitrinjei gondos és izléses kiállításban hívogatják az érdeklődőt. Szigeti László elgondolása szerint készült plakátok színházi gondolattal és képzőművészeti igényességgel szolgálják a propagandát — vajha az utcán kiragasztva is láthattuk volna! S lapozzuk át a Kulcskeresők műsorfüzetét! Eredeti irodalmi igényességű anyagok. Ebben is a hídszeret hangúlyozván. Karol Wlachowský műfordító Örkény Istvánval való találkozását írja meg, Nánay István Budapestről szól, Jiri Daňek színházi áttekintése Örkény prágai népszerűségét méltatja. Aztán Szigeti László, Gágyor Péter, Koncsol László, Tózsér Árpád, Grendel Lajos gondolkodik kis esszében a Kulcskeresőkről.

S ha a tervezettel ellentétben nem is láttuk, de hozzágondoljuk, s némi információ alapján ismerjük, hogy Gyurkó László Don Quijotéja és Tajovský klasszikusnak számító játéka jelzi még az alig egy esztendeje tartó Gágyor—Szigeti-korszakot, akkor úgy sejthető, hogy Kassán tudják tennivalójukat. Komoly munkának feszülnek. Fábry Zoltán jegyében. A vox humanát hallatva. Csak hosszan adassék nekik tér és bizalom.

ABLONCZY LÁSZLÓ

GÁL SÁNDOR

Fábry Zoltán sírjánál*

tisztelegni egyet jelent a számadástétellel. Mert Fábry Zoltán, az ember, s a Fábry Zoltán-i életmű a mi számunkra, utódokéra, ezt jelenti; vagy legalábbis ezt kéne, hogy jelentse. Nemcsak az emlékezés ünnepi perceiben, de hétköznapjaink során is.

Azért mondom ezt most és itt, mert az ünnepnapokon elégszer elsoroltatik remetevolta, stószí magánya, a stószí mérték igénye, rangja; egy sor jelző, amely egy-egy adott helyzetet próbál úgy fontossá tenni, hogy éppen a teremtő magány, a Fábry Zoltán-i igényesség és ethosz cselekvő — tehát jobbitó — hitele nincs jelen. Csupán szavak kopognak faltól falig, s közöttük bénaság és merevség, némaság és közöny. Sokszor tapasztaltam, hogy míg róla beszéltek, ő nem volt jelen. Nem volt jelen emberségének és emberségéből táplálkozó életművének szelleme. Márpedig számunkra nem a jelzőkkel felékesített Fábry Zoltán a fontos, hanem az a Fábry, akinek élete és munkája jelenünk szerves része; az a Fábry, s az a fábryas életmű, amely nemzetiségi gondjaink közepette felvetődő kérdéseinkre — ha kérdezzük — használható és eligazító válaszokat ad.

Sajnos ritkán kérdezzük! Pedig szava volna elég mai gondjaink felől. Nemzetiségi valóságunk, nyelvünk állapota, közgondolkodásunk színvonala, irodalmunk alakulása-fejlődése az ő munkáiban nyert megbízható eligazodási lehetőséget azok számára, akik felelősséggel vállalják a folytonosság megteremtésének egyáltalán nem könnyű feladatát.

Tudom, s rajtam kívül sokan tudják, hogy amit Fábry reánk testált, nem könnyű örökség. Nem könnyű, mert élni vele egyet jelent a cselekvéssel. Mert a

* Elhangzott Stószon, 1981. november 21-én.

Fábry-örökség lényege a *cselekvés*. A némaságban a kimondott szó; a mozdulatlanságban az első görcsoldó mozdulat, a szellemi tunyaságban révedezőkre a gondolat ostorcsapása; a lehunytt szeműek és látni nem merők számára a napfény megmutatása, a bedugult fülűek számára a vox humana igazsága.

Fábry sírjánál állva okkal s joggal kérdezhetem: élünk-e az általa ránk hagyott örökséggel?! Felemeljük-e szavunkat ott, ahol némaságot találunk? Oldjuk-e a még meglévő merevséget cselekvő kéznyújtással, segítő mozdulattal? Segítünk-e, hogy a szellemi restség, renyhesség, tunyaság a gondolat ostorcsapásaitól elmeneküljön tájainkról? Megpróbáltuk-e a nézni és látni nem merőket a szellem napvilága felé fordítani, s a vox humana igazát eljuttattuk-é a bedugult fülűekhez?

Dolgunk volna elegendő, tennivalónk volna számtalan. S tudom, vannak, akik végzik is a magukra vállaltakat. Ezért a mai számadástételkor itt Fábry Zoltán sírjánál nem kell szégyenkezni. De van még elvégezni valónk, közös elvégezni valónk is elég. Nagy és kis emberi dolgainkban, nagy és kis közösségeinkben egyaránt. S ezekhez a feladatokhoz kell, hogy megtanuljunk Fábry Zoltántól a legnehezebbet: méltóságunk megőrzését. Hogy kis és nagy dolgainkat mindig fölemelt fővel vihessük végbe úgy, hogy ne alacsonyodjunk le soha senki előtt, s úgy, hogy senkit se alacsonyítsunk le emberségében.

Őrizzük Fábry Zoltán legfontosabb üzenetét, s éljünk vele. Legyjünk méltóak a sírján levő kilenc bronzbetűhöz.

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIKÁJA

Havazás napsütésben

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIÁIRÓL

Mintha perzselő napsütésben szakadna a karácsonyi hó, és kozmikus szigorúsággal borítaná be a képek szürke pontjait: az ég és a víz egymásba zuhanó tükrét, a fakéreg ezernyi ráncát, megnyomorított vágatait az őszi keréknyomoknak és a halászhaló párhuzamosait, melyekről elhisszük, hogy a végtelenben találkoznak. A végletek csodáját és iszonyatát rajzolják elénk Várnai László fotográfiái. A végletekét, pedig ő fűszálatat fényképez és szamárkórót, pocsolyát és erdőt, avarpikkelyes földet és a folyóvíz tengerszintjét... — a részeiben is teljes életet. De rögzíteni igyekszik az ember által állított legtragikusabb csapdát — az időt is...

...Nagy vizet látunk, s mintha éppen ebben a pillanatban lökődött volna fölé a nap — érzékeltetve a Teremtőt sürgető munka elnagyoltságát... Vagy talán mindnyájunk utolsó napját lobbantja elénk a fekete jelent elemésztő izzó, növekvő gomolyag, amelynek naponta sulykolt veszélyét, ha nem is mosolyogjuk meg, de unjuk. És unott mozdulattal magunkra robbantjuk a „mennyezet alatt való vizeket” és a „mennyezet felett való vizeket”...

Pedig Várnai László „csak” a Tisza mentét akarta fényképezni. A Tisza mentét, amelyet az évek-émlékek határmesgyéin átsurrannva járt be. Földből kiemelkedő kezeket örökített meg — a történelem kései riportereként; rögzítve a legázoltság „elfásult” évezredes mozdulatát.

...A parti fűz ágai úgy horgadnak alá a csónakroncsokra, mintha eltévedt polip ingatná fölöttük tanácstalanul csápjait. Oly eleven a kép, hogy évek múltán is megcsap bennünket a ladikba vetett halzsákmány szaga.

Várnai László válla fölött látjuk az elzuhant, de két ágával, mikéntha két karral, még támaszkodó tölgyet. Érezzük, hogy a művész egy pillanat múlva leereszti fényképezőgépét és fölsegíti a faóriást...

...Ismét egy fa, amelyet egy „hurok” híján paragrafusjellel aláz a víztükör...

...Kosárfonók által megcsönkített fűzek — kosáremberek totemoszlopai.

És majdnem minden képen, képrészleten a távol-keleti képek finoman lebegő rajzolatai. Fák, bokrok, fűvek. Föld, ég, víz. Fehér-fekete élet. Fénymosásából összeállítható egy arc, kéz, mozdulat. Egy ember, aki mindezt „megleste”, aki észrevétlenül szétszedi égi, földi, növényi arcunkat, kezünket, mozdulatunkat, amelyre mintha perzselő napsütésben szakadna a karácsonyi hó.

KOVÁCS ISTVÁN

Molter Károly hagyatéka

Fáradt, öreg testét magába fogadta a marosvásárhelyi református temető, amelynek földjében a két Bolyai is pihen. A város úgy búcsúztatta fogadott fiát, mint akivel egy korszak száll sírba. A halál nemcsak a lét és nemlé mezsgyéje, hanem — író, művész számára különösen — az első igazi megméretés. Most már nemcsak egy új műről van szó, nemcsak egyik-másik kritikus véleményéről, nem is rokonszenvről és ellenszenvről, hanem közössé lett szellemi vagyonról, olyan hagyatékról, amelyért nyomban jelentkeznek az örökösök. Az utókor, illetve utókorok. S noha az egyes művek, a maguk értékük és jellegük szerint külön sorsukat hordozzák tovább, immár az egész számít igazán: az életmű.

Molter Károly teljes egész, művészileg, erkölcsileg, társadalmilag-nemzetileg minden eresztékében maradandó életművet épített fel valamennyiünknek — Marosvásárhelyen. Ahogy temetői szomszédai, a Bolyaiak jelképekké emelkedtek tudatunkban, úgy keressük most, Molter Károly földi életének ellobbanása után szellemi öröklétének, lelki, művészi hagyatékának jegyeit. Az örökösök önzésével, hogy a molteri szellem gazdagítónk, oltalmazónk, serkentőnk lehessen.

Volt-e tudományos élet Vásárhelyen a két Bolyai előtt? Persze, hogy volt. De az ő szellemük sugárik vissza minden előttük jártra is, mintegy fókuszba gyűjtve századok küzdelmeit és eredményeit. Volt-e irodalom Vásárhelyen Molter előtt? Volt, hogyne, nyomban eszünkbe jut Aranka György, Petelei István, felidéződik Tolnai Lajos, de az ő alakjuk, gyötrődésük és indulatuk is újabb távlatokat kapott Molter Károssal, mivel a vásárhelyi szellemet eleddig legigazibbul Molter irodalma, embersége, haragja és bizakodása testesíti meg.

Úgy élni Vásárhelyen, a század eleji provincia kisvárosában, mintha legalábbis Párizs utcaköveit róná, a Bolyaiak egykori házáatól fel a dombtetőre, a kollégiumig, úgy írni a kisváros embereiről, hőseiről és szélhámosairól, mintha Stendhal világa venné körül, úgy gúnyolódni Mikszáth módján, Swift módján, Anatole France módján minden kisszerűséggel, egyéni és közös gyarlósággal, hogy az első-sorban neki fájjon, őt sebezze meg, úgy támadni kritikában az értéktelent, a talmit vagy a csalást, hogy az igény vezesse tollát, ne az elfogultság, úgy szeretni az embereket, hogy önmagát kínálja fel gúny tárgyául is, ha kell, noha az öngúnyhoz szükséges legtöbb emberi bátorság, művészi kérlelhetetlenség és lelki nemesség, úgy küzdeni értelmes társadalmi célokért, hogy ez a harc az egyetemes haladást szolgálja, úgy állni a magunk erdélyi magyar szellemi-lelki talaján, hogy az igazi nemzeti értékeket mutassuk fel, és ne bántuk mások értékeit, lelkiségét, érzékenységét — ez az a molteri világ, amelyet örökségül hagyott ránk.

Írói és emberi hagyatéknak egyképpen nélkülözhetetlen!

Az íróság tehetség dolga, feltétlenül. De ha csak talentum kellene, több lenne az író és kevesebb az irodalom. Molter Károly művészete példa arra, hogy mivé nemesíthet egy tehetséget a fegyelmező műveltség és az ítélkező erkölcs. Az irodalomtörténet Molter regényeiből, színdarabjaiból, novelláiból, kritikáiból és publicisztikai írásaiból mutathatja ki ezt. Nyilván megállapítja azt is, hogy egyik munkája művészileg teljesebb a másiknál, egyik műfaj jobban tolla alá simult a másiknál. Az irodalomtörténészek joga és kötelessége a válogatás. De aligha találhat bárminő vizsgáló igyekezet egyetlen Molter-műben is sanda szándékot, alakoskodást, elvtelen elnézést vagy baráti túlbecsülést. E művek kötőanyaga a tehetség, a művészi látás és az erkölcsi tartás együttesen.

Vajon nem időszerű — és mindig időszerűnek maradó — testamentum-e ez?

A másokkal és önmagával tréfálkozó, sőt gúnyolódó Molter számára az írás halálosan komoly munka volt — olvassuk csak a kritikáit. A barátság az egyén, a teljes ember igazi őszintesége — gondoljunk a Molter ház vendégeire: megfor-

dult itt a kortárs magyar írók majdnem mindegyike, szívesen jöttek a Köteles Sámuel utcába románok, németek. A nemzeti elkötelezettség a legteljesebb egyetemesség, a népek, nemzetek, nemzetiségek, illetve a mindig egyenértékűnek tartott nemzeti kultúrák testvérisége — vegyük csak elő Molter Károly publicisztikai írásait: egyszerre vívott, éles tollal, az erdélyi magyar tudat torzulása és a bárminő megszorítás, háttérbe taszítás, nemzeti türelmetlenség ellen. „Én hiszek a különböző nyelvű szellem rokonságában — írta Molter a harmincas évek elején —, azért reméltem egy Eötvös- vagy Bálcescu-folytatást, vagy csak egyetlen fölemelt komoly férfiszót, egy megálljt a lélek reflexmélyéből a sovinizmus rozsdás motollájának.” Mert — említhetjük egy másik írását — amit anyánktól szépnek tanulunk, azt más anya szülötte is fölmutathatja békítő szépségnek: íme, embernek lenni más nyelven is lehet. Minden nyelven lehet!

Alighanem Molter Károly volt a romániai magyar irodalom egyik legrokonszenvesebb egyénisége. A múlt idő nem is érvényes; csak testi létére vonatkozatható.

BEKE GYÖRGY

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIKÁJA

Suki Béla

1930—1982

Tanárnak indult, tanár lett, és az is maradt mindvégig. A történelem és a filozófia érdekelte, de nem a folyamatok közvetlen összefüggéseit akarta megismerni és megismertetni, és nem is az első rétegeket akarta meglátni és megláttatni a jelenségek és események mögött: a gondolkodás történetének igyekezett a mélyére hatolni: a filozófia történetét választotta kutatásai és elmélkedései tárgyául. Így lett filozófiatörténész. A filozófiatörténet azonban bizonyos értelemben szükségképpen filozófia is, a bölcsélet manifesztációja történelmi mozgásában — ennél fogva filozófussá is vált, végső elemzésben történéshilozófussá, a szónak különleges jelentése szerint. Szemléletének kiindulópontját és gondolkodói módszereit — nemzedékének legjobbjaival együtt, akik között szellemi pályájának minden szakaszában ott volt kezdettől fogva — a dialektikus és történelmi materializmusból merítette, és ettől az alaptól sohasem szakadt el, bármennyire ellentétes gondolatrendszernek útvesztőt írt át is végig megismerő, értelmező és megismertető szándékkal.

Önálló munkássága viszonylag lassan bontakozott ki. Két, egymástól elütő, mintegy előkészületi periódus előzte meg: előbb egy spontán meggyőződéstől fűtött, de egyelőre inkább csak klisészerű ismeretekkel alátámasztott, erőteljesen polemizáló és kevésbé elmélyülő fázis. Ezt mintha hirtelen megtorpanás zárta volna le. Úgy tűnt, hogy önmagával meghasonulva hátat fordított mindannak, amit addig csinált. Valóban visszahúzódott, de közben — szinte titokban — lenyűgöző szorgalommal tanult. Lépésről lépésre vette birtokába azt a területet, amelynek felszínét korábban már bejárta. Közben szokott-szokatlan körülmények között élt a jelenben, és végezte nem kevés fáradsággal járó mindennapi munkáját. És ugyanakkor a jelenben akart immár mélyebben és biztosabban, önmaga számára is „hitelesebben” eligazodni — ekkor és ezzel tudta le igazi történéshi tanulóéveit és ebben az időszakban és ebben az erőfeszítésben érlelődött gondolkodása valóban filozófikussá. Történelmet tanult és filozófiát, de nem elégitették ki többé a készen kapott formulák, nem érte be az áthagyományozottan közvetített ismeretanyaggal, hanem arra törekedett — hallatlan erőfeszítéssel —, hogy a forrásokat tegye magáévá. Marx alapvető filozófiai munkáit dolgozta fel, Marx és Engels korát tanulmányozta, és a jelenben azzal az áramlattal ismerkedett, amely az ötvenes évek végén élte nálunk ekkor már nem ezoterikus, és éppen ezért az újdonság erejével ható második recepcióját, elsősorban irodalmi vetületében szélesebb értelmiségi érdeklődést keltve: az egzisztencializmussal.

Ekkor már tudta, hogy az ismeretlen cáfolatának nem lehet tartós eredménye, és egyúttal azt is észrevette, hogy az egzisztencializmus nem csupán századunk középső harmadának aránylag könnyen népszerűsödő terméke, hanem egy átfogóbb és mélyebb, látszólag passzivitása ellenére is hatékonyabb filozófiai iránynak népszerűbb változata, amely a marxista elmélet alaptételeivel egy időben jött létre. Nem konkrét reakcióként, hanem egy ellenkező alternatíva pozíciójából, hogy a huszadik században — főként az első világháború vége óta — fővonulata nevének nevezve mint egzisztenciális filozófia a legjelentősebb és legszerteágazóbb polgári létértelmezésévé válják, a konfrontáció legkövetkezetesebben végiggondolt ellenpólusává a marxizmussal szemben. Ez a felismerés indította arra, hogy az irányzat két kulcsponti szerepet betöltő gondolkodójával foglalkozzék elsősorban: Kierkegaard-ral, aki az alapokat vetette meg és Heideggerrel, akiben az egzisztenciális filozófia kiteljesedett.

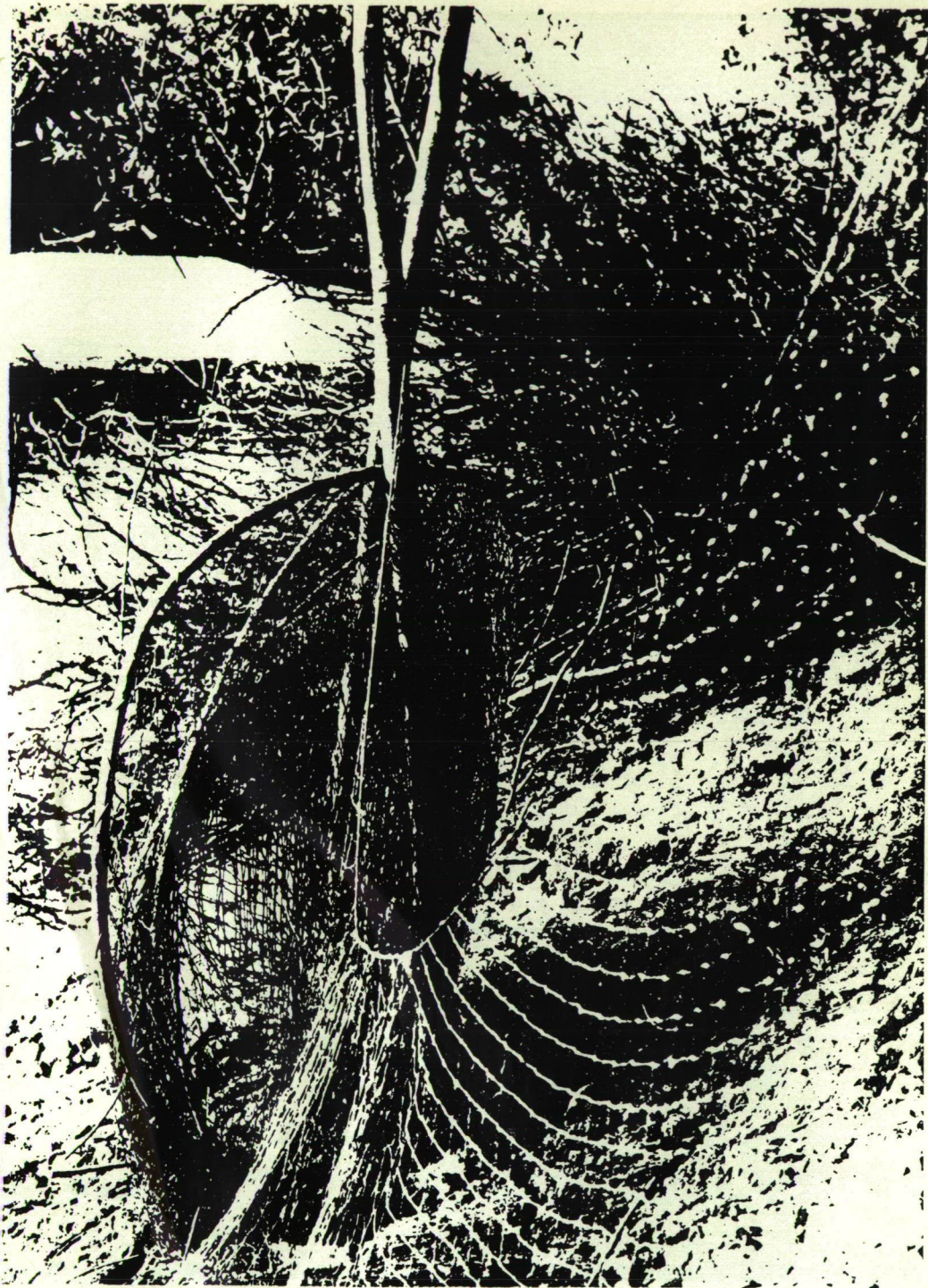
Célja eleve kettős volt, és a kettőséget a maga meggyőződése és sajátos képességei úgy foglalták egységbe, hogy ösztönös teleológiával elébe ment a hatvanas-hetvenes évek társadalmi-művelődési igényeinek. Az egyre differenciáltabb hazai érdeklődést ekkor már szélesebb körben sem elégítette ki az — éppoly kevéssé, mint annak idején őt magát —, hogy pusztán nézeteket halljon a filozófiáról, hanem a különböző filozófiákkal és filozófusokkal akart megismerkedni, vagyis az „egyéni tanulóéveknek” törekvése objektív követeléssé vált. Első két nagy munkája, a „Kierkegaard” és a *Martin Heidegger* ezért lett azonnal népszerű: mindezekelőtt bőségesen adott „szövegeket”, a lehetőségek határain belül pontosan és hitelesen szolgáltatta meg a filozófust magát, ezzel mutatta be gondolatvilágát és elsődlegesen így tette megismerhetővé. (Technikai megoldás szempontjából a „Kierkegaard” antológiaszerű megoldást választott, a *Heidegger* viszont a „szöveget” — a tárgy sajátágaival számot vetve — a külső értelmezésbe és az értékelésbe ágyazta be.) A válogatás és a fordítás eleve egyben első fokú értelmezés is volt — mint ahogy mindig is az —, filozófusokról lévén szó az elsődleges tudományos megközelítés, és ugyanakkor adott esetben a legelemibb tudományos állásfoglalás. A filozófémák mélyére ható értelmezés, amely a tudományosság második fokozata s egyúttal nevelés is a tudományosságra, példa arra, hogy egy idegen gondolatrendszerében miképpen lehet az egyszerűbbtől a bonyolult felé haladva eligazodni, amely nemcsak tudás, nemcsak gyakorlat, hanem érzék kérdése is és egyszersmind az értelmező korának kérdésfeltevéseit tartalmazó követelmény — ez a másodfokú értelmezés a szövegekből nőtt ki, mintegy az olvasó szeme láttára, az érdeklődőt „együtt”-gondolkoztatva.

A filozófiáról és a filozófiákról szóló munkáknak ez a legérdekesebb és legtanulságosabb rétege, elvi szempontból márcsak azért is, mert itt válik szét a pusztán népszerűsítő szándék és a szaktudományos törekvés. A két könyvnek ezen a szinten is sikerült egybeolvasztania azt a kettőséget, amelyről már volt szó, és amely ebben a rétegekben kissé más irányúan és összetettebben jelentkezett. A mondanivalót a szakképzetlen olvasó is mindvégig követni tudja — ez szerzője ritka pedagógiai adottságainak érdeme —, még olyankor is, amikor a szakfilozófus számára új kategóriákat dolgoz ki és bizonyít be (itt elsősorban a *Heidegger* egyes részleteire kell utalni), anélkül, hogy a laikust érthetetlen bonyodalmakba keverné.

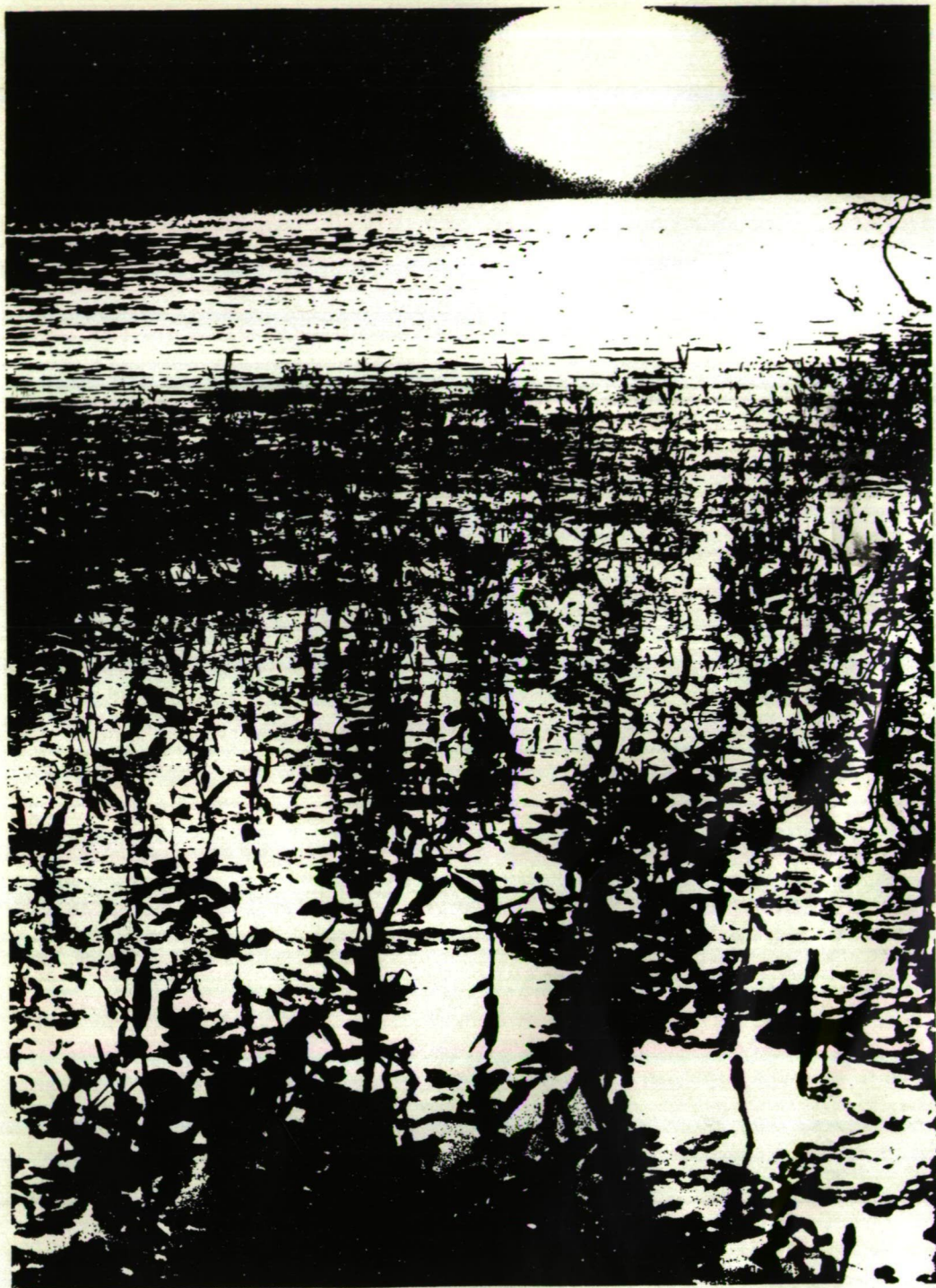
És nunc venio ad fortissimum: éppen filozófiai munkáknál a legdöntőbb az értékelés, minden ellenkező állítás ellenére a tényszerű megismertetés és megértetés után ennek kell következnie, ezzel válik a filozófiatörténeti mű nemcsak történetész, hanem történetfilozófiai tanúságtétellé. Az egyéni pálya kezdeti szakaszának polemizáló készsége itt tér vissza magasabb szintézisben: a napi polémia a történelmi konfrontáció összefüggéseiben jelenik meg, amelyet az egymással szembeállítva vizsgált és ábrázolt komplexumok beható ismeretéből kifejlesztett állásfoglalás tesz hitelessé.

Ötvenegy évesen hagyott itt bennünket.

HALÁSZ ELŐD

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIKÁJA

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIKÁJA

MOLDOVÁN DOMOKOS
-A HALOTTLÁTÓ RENDEZŐJÉNEK-
ÚJ FILMJE

RONTÁS ÉS REMÉNYSÉG

FÉNYKÉPEZTE: PAP FERENC

BALÁZS BÉLA STÚDIÓ

Bemutató: február 25.